

ISSN 1849-3301

educa

Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu. God IV, br. 4.

Mostar, mart, 2011.

**Educa, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu
Godina IV, broj 4.**

Izdavač: Nastavnički fakultet
Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Telefon: + 387 36 514-205
Web: www.nf.unmo.ba
E-mail: educa@unmo.ba

Za izdavača:
dr sc. Salko Pezo, dekan

Uredništvo:
prof. dr Đulsa Bajramović, prof. dr Asim Peco (glavni urednik),
prof. dr Safet Sarić, prof. dr Mirsad Begović, dr Denisa Žujo
Zekić (zamjenica glavnog urednika), dr Lejla Riđanović, mr Sanel
Riđanović i dr Lejla Salihamidžić

Lektor i korektor:
dr sc. Safet Sarić
Irma Marić, prof.

Tehnički urednik:
mr sc. Sanel Riđanović

Naslovna strana:
dr sc. Mirsad Begović

Štampa:
IC štamparija Mostar

Za štampariju:
Ibro Rahimić

Tiraž: 200

Sadržaj

PRIRODNE NAUKE

dr Sejit Bobar, dr Đulsa Bajramović Ocjena utjecaja zagađivača na kvalitet vode u bunaru Vitina-Ljubuški.....	7
dr Nezir Tanović, dr Hanadija Omanović Modeli poljoprivrednog obrazovno-istraživačkog opusa i kadrovski potencijal.....	15
mr Zejnil Trešnjo, dr Feriz Adrović Metode mjerenja radona u životnoj sredini.....	21
mr Edin Peco Biološke osobine hibrida lavande Maillete i Twickle Purple.....	29
Aldin Boškailo, dr Denisa Žujo-Zekić Prilog poznavanju biodiverziteta flore i vegetacije Počitelj-polja.....	38

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

dr Đulsa Bajramović, mr Majra Lalić Uloga nastavnika u cjelovitom razvoju ličnosti učenika.....	53
dr Kasim Korjenić Moderna, društvena i humanistička misao Bošnjaka	58
dr Safet Sarić Govor kao sudbina.....	68
dr Ganimete Kulinxha Effectuation of the Democratic Process in Preschool Institutions of the Republic of Kosovo.....	78
mr Azer Korjenić, dr Manja Spahalić Povrede sportista - posljedice povreda glave (potres mozga).....	92
mr Omer Korjenić Obrazovanje odraslih u funkciji razvoja ljudskih resursa i zapošljavanja.....	98

mr Selma Raljević <i>Tristan and Isolde as the Fountain of Eternal Quest for Love</i>	107
mr Sanida Šehmehmedović Standardi u obrazovanju	119
asist. Denita Kuštrić, prof. Upotreba sintetskih plastičnih materija u likovnim umjetnostima	127
Enes Šunje Komunikacija kao bitan faktor uspjeha trenera i sportista-fudbalera	136
Sanjin Šahmanović Novoblokovski svijet i društvena stvarnost	141
Adnan Fočo Jedan pogled na promjenu Ustava BiH	148
Neven Šimić, Jasmin Peco Sudbina države-nacije u procesu globalizacije	154
Tanita Husković, Maida Rahimić Frenologija: nauka ili pseudonauka?	159
 KULTURA I MEDIJI	
dr Marko Dragić, Mersiha Ramić Kulturna baština Bošnjaka u Stipanićima kod Tomislavgrada	167
asist. Irma Marić, prof. Monološki oblici u pripovijetkama Alije Isakovića	180
asist. Esved Kajtaž, prof. Moralne norme indijskih i religija Dalekog istoka	187

Prirodne nauke

dr sc. Sejit Bobar
Nastavnički fakultet Univerziteta “ Džemal Bijedić“ u Mostaru

dr sc. Đulsa Bajramović
Nastavnički fakultet Univerziteta “ Džemal Bijedić“ u Mostaru

OCJENA UTJECAJA ZAGAĐIVAČA NA KVALITET VODE U BUNARU VITINA - LJUBUŠKI

REZIME

Sistematsko ispitivanje kvaliteta voda važan je element planskog gospodarenja vodama s ciljem ocjene stanja, mogućih trendova promjena i kao podloga za poduzimanje mjera zaštite podzemnih voda od onečišćenja. Na prostoru južne Hercegovine postoji značajan broj vodnih objekata kao što su kopani bunar, bušeni bunari, čatrnje, koji se koriste za vodosnadbjevanje stanovništva. Posebno je to izraženo u ruralnim dijelovima općina. U istraživanju kvalitete vode iz bunara na lokalitetu Grabovnik u Vitini je data analiza utjecaja zagađivača u neposrednom okruženju Bunara. Naime, provedena istraživanja ukazuju da se radi o nesigurnim vodama za piće i korištenje u domaćinstvu.

Ključne riječi: zagađivač, vode, bunar, fekalno zagađenje.

UVOD

Voda je nezamjenjiva, te zauzima posebno mjesto među faktorima životne sredine, od kojih zavise život i zdravlje ljudi kao i privredni i kulturni razvoj društva. Voda je dobro od općeg interesa, predstavlja bogatstvo svake zemlje, a služi za zadovoljavanje općih i pojedinačnih potreba. S higijenskog stanovišta, voda je značajna ne samo kao osnovna životna namirnica i sredina u kojoj se događaju složeni biokemijski procesi, već i stoga što se njome mogu prenositi uzročnici mnogih oboljenja i kemijske otrovne materije.

Predhodna istraživanja

Na prostoru južne Hercegovine, Zavod za javno zdravstvo u Mostaru, u okviru nadležnosti istraživao je kvalitet vode u bunarima (godišnji izvještaji od

1998 – 2005. godine) i ustanovio da veliki procenat ne odgovara higijenskoj ispravnosti jer varira u granicama od 65 % do 85 % .

Također, istraživanja kvaliteta vode u bunaru (istraživanja provedena od strane ruske tvrtke “ RUSAL “) na prostoru zetske zaravni u Crnoj Gori pokazala su da je iz godine u godinu kvalitet vode u bunarima pogoršavan, te se uglavnom radi o mikrobiološkom zagađenju (CETI, Knjiga 1. str 75 – 77).

Istraživanja na prostoru općine Indija, potvrdila su da je voda u bunarima uglavnom zagađena fekalijama. (Glas javnosti, izvještaj od 14.10.2002. godine)

METODOLOGIJA

➤ Metodologija primijenjena u toku istraživanja ogleda se u:

1. lokalna inspekcija terena,
2. uzorkovanje vode iz bunara na fizičko-kemijsku analizu,
3. uzorkovanje vode iz bunara na bakteriološku analizu,
4. fotografisanje terena.

Lokalna inspekcija

Lokalna inspekcija vodnog objekta je jedan od značajnijih pokazatelja za procjenjivanje kvaliteta pitke vode, čiji nalaz nekada može biti odlučujući za davanje konačne higijenske ocjene o kvalitetu vode. Značaj lokalne inspekcije, prema Jeftiću i Ćosiću (1977), “sastoji se u tome što, za razliku od ostalih pregleda koji nam pokazuju samo trenutno stanje kvaliteta vode, tim pregledom se može dokazati da postoji stalna potencijalna opasnost za zagađivanje vode“. Lokalna inspekcija vrši se na licu mjesta i obuhvata postupke.“ (Žarković, 1970):

Vodni objekat: bunar

Tip objekta: plitki kopani bunar

Dimenzije objekta:

- dubina bunara 2,5 – 3 m,
- širina bunara 1,5 m,
- dužina bunara 1,6 m.

Slika 1. Otvor kopanog bunara

Uzorkovanje vode iz bunara

Uzorkovanje vode iz bunara vršeno je u periodu:

- prvi uzorak uzet je 3. 7. 2006,
- drugi uzorak 6. 8. 2006,
- treći uzorak 4. 9. 2006. godine.

Način uzimanja, transport uzoraka vode za piće, kao i metode koje se koriste pri fizičko-kemijskoj i mikrobiološkoj analizi vode za piće definirani su preporukama WHO, 1993; USEPA, 1983 ili zakonskim aktom (Sl.list SFRJ 33/87 i 13/91) preuzetim Uredbom sa zakonskom snagom o preuzimanju i primjenjivanju saveznih zakona (Sl. list R BiH, br. 2/92). Analize uzoraka vršene su u Zavodu za javno zdravstvo u Mostaru.

FIZIČKO-KEMIJSKA ANALIZA VODE

Fizički pokazatelji

Fizički pokazatelji se relativno brzo i lahko određuju i uglavnom služe za grubu ocjenu kvaliteta vode.

Temperatura (t)

- Korištena metoda pri određivanju: **termometar sa podjelom od 0,1 stepen.**
- Aparat: ručni mikroprocesorski termometar.

Postupak određivanja: temperatura vode mjerena je na licu mjesta; korišten je ručni termometar. Temperaturna sonda se stavi direktno u vodu, a temperatura očitava na displeju tek nakon 2-3 minuta kad se uspostavi konstantna vrijednost. Rezultati mjerenja temperature u uzorku prezentirani su u Tabeli 3.

Boja

- Korištena metoda pri određivanju: **spektrofotometrija**
- Aparat: spektrofotometar

Stvarna boja izražava se u stepenima platina - kobalt skala (°Co-Pt-skala). Rezultati mjerenja boje u uzorku prezentirani su u Tabeli 3.

Mutnoća

- Korištena metoda pri određivanju: **Turbidimetrija prema standardnom formazinskom polimeru.**
- Aparat: turbidimetar

Mutnoća je mjerena turbidimetrom, upoređujući jačinu rasute svjetlosti nastale pri prolasku kroz standardnu suspenziju. Rezultati mjerenja mutnoće u uzorku prezentirani su u Tabeli 3.

Elektrolitička provodljivost

- Korištena metoda pri određivanju: **konduktometrija**
- Aparat: konduktometar

Elektrolitička provodljivost određena je konduktometrom, spuštanjem sonde direktno u vodu, čeka se 2-3 minuta kako bi temperaturni senzor dostigao temperaturnu ravnotežu, prije očitavanja vrijednosti mjerenja. Mjerena vrijednost se očitava na displeju i izražena je u μScm^{-1} , pri 20 °C. Rezultati mjerenja boje u uzorku prezentirani su u Tabeli 3.

Kemijski parametri

Kemijski pregled vode za piće ima značajno mjesto u procjenjivanju higijenske ispravnosti vode, jer se utvrđuje koncentracija pojedinih sastojaka i vrsta zagađenja. Fekalni indikatori su kemijske materije porijeklom iz fecesa ili urina, te njihovo prisustvo u vodi ukazuje na fekalno zagađenje vode. Tu spadaju azotna jedinjenja, kloridi i organske materije. Iz grupe azotnih jedinjenja sa higijensko-epidemiološkog aspekta najznačajnija je azotna trijada koju čine **amonijak, nitriti i nitrati**.

Amonijak

- Korištena metoda pri određivanju: **spektrofotometrijski uz Nessler-reagens**
- Aparatura: spektrofotometar

Postupak određivanja: Uzorak vode u prisustvu amonijum-jona sa Nessler reagensom gradi obojeni kompleks čiji se intenzitet mjeri na talasnoj dužini od 424 nm. Rezultati mjerenja amonijum- jona u uzorku prezentiran je u Tabeli 3.

Nitriti

- Korištena metoda pri određivanju nitrita: **spektrofotometrija**
- Aparat: spektrofotometar

Postupak određivanja: Uzorak vode u prisustvu nitritnog jona gradi obojeni kompleks sa sulfanilnom kiselinom i 1- naftilaminom, a intenzitet obojenja azo-boje mjeri se na talasnoj dužini svjetlosti 520 nm. Rezultati mjerenja nitritnog jona u uzorku prezentiran je u Tabeli 3.

Nitrati

- Korištena metoda pri određivanju nitrata: **spektrofotometrija**
- Aparat: spektrofotometar

Postupak određivanja: Uzorak vode u prisustvu nitratnog jona čini obojeni kompleks koji se gradi u kiseloj sredini između nitrata i natrijum-salicilata na talasnoj dužini svjetlosti od 420 nm. Rezultati mjerenja nitratnog jona u uzorku prezentiran je u Tabeli 3.

Kloridi

- Korištena metoda pri određivanju klorida: **volumetrijska, titracijom sa srebro- nitratom.**

Postupak određivanja je prema standardnoj metodi. Rezultati mjerenja kloridnog jona u uzorku prezentiran je u Tabeli 3.

MIKROBIOLOŠKA ANALIZA VODE

Membran-filtracija je metoda za utvrđivanje broja koliformnih bakterija u vodi. Ovaj način bakteriološkog pregleda vode može se iskoristiti i za kontrolu površinskih i otpadnih voda. Pošto se očekuje veliki broj bakterija, uzorke vode treba razraditi sterilnom vodom prije filtracije (postupak membran-filtracije: Benson, 1994) ili po važećem Pravilniku o higijenskoj ispravnosti voda za piće (Sl. list SFRJ, br. 33/87 i 13/91) preuzet Uredbom sa zakonskom snagom o preuzimanju i primjenjivanju saveznih zakona (Sl. list R BiH, br. 2/92), prirodna voda (zatvoreno izvorište) smije sadržavati 5 koliformnih bakterija (MF) metodom u 100 ml.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tabela 1. Maksimalno dopuštene koncentracije za posmatrane parametre
(Sl. list SFRJ, br. 33/87 i 13/91), (Sl. list R BiH, br. 2/92)

Rb .	Fizičko – kemijski parametri	
1.	Temperatura vode (°C)	8 -12
2.	Boja	
3.	Mutnoća (NTU)	do 2.4
4.	pH- vrijednost	6.5 – 8.5
5.	El. Provodljivost (μS/cm)	do 600
6.	Amonijum-jon (izražen kao mg N/dm ³)	do 0.10
7.	Nitriti (izraženo kao mg N/ dm ³)	do 0.005
8.	Nitrati (izraženo kao mg N/ dm ³)	do 10
9.	Potrošnja permanganata (mg KMnO ₄ /dm ³)	do 12
10	Kloridi (mg Cl / dm ³)	do 200

Tabela 2. Maksimalno dopuštene koncentracije za posmatrane parametre
(Sl. list SFRJ, br. 33/87 i 13/91), (Sl. list RB iH, br. 2/92)

Rb.	Vrsta analize	Vrsta vode	
2.	Broj koliformnih bakterija u 100 ml vode	Prirodna zatvorenog tipa	5
3.	Ukupan broj aerobnih Mezofilnih bakterija u 1 ml vode	Prirodna zatvorenog tipa	100
4	Enterococcus faecalis	Za sve pijaće vode	0
5	Clostridium sp.	Za sve pijaće vode	1
6.	Koliformne bakterije fekalnog porijekla u 100 ml vode	Za sve pijaće vode	0

Kvaliteta vode u bunaru utvrđena je na osnovu vrijednosti šest kemijskih parametara (koncentracije amonijum-jona, nitrita, nitrata, potrošnje kalijum-permanganata, el. provodljivosti i mutnoće) i tri mikrobiološka parametra (broj koliformnih bakterija, Enterococcus faecalis i koliformne bakterije fekalnog porijekla).

Tabela 3. Fizičko-kemijska analiza vode iz bunara.
Pregled osnovnih fizičko-kemijskih karakteristika bunara.

parametri	metoda	dan uzorkovanja vode, izmjerene vrijednosti			
		03.07./06	05.08/06	08.09/06	MDK
Temperatura (°C)	Termometar sa podjelom od 0.1 stepen.	17	18	12	8 -12
Boja (°Co -Pt skala)	Spektrofotometrija	14	16	14	10
Mutnoća (NTU)	Turbidimetrija prema standardnom formazinskom polimeru	2	2.6	2.2	1.2
pH- vrijednost	potenciometrija	7.04	7.50	7.40	6.5 – 8.5
El. Provodljivost $\mu\text{S}/\text{cm}$	Konduktometrija	731	780	762	600
Amonijak (mg N/l)	Spektrofotometrijski uz Nessler- reagens	0.48	0.56	0.50	0.10
Nitriti (mg N/l)	Spektrofotometrija	0.22	0.30	0.26	0.005
Nitrati (mg N/l)	Spektrofotometrija	2.60	5.20	5.80	10
Potrošnja KMnO_4 (mg/l)	Titrimetrijski, utrošak KMnO_4	14.84	18.42	16.22	12
Kloridi (mg/l)	Volumetrijska, titracija sa srebro-nitratom	50.98	52.44	50.80	200

Tabela 4. Mikrobiološka ispitivanja. Pregled osnovnih mikrobioloških karakteristika bunara

parametri	metoda	Izolovane bakterije	Norma prema pravilniku
Broj koliformnih bakterija u 100 ml vode	Membran filter (MF)	800	5
Enterococcus faecalis	Membran filter (MF)	+	0
Koliformne bakterije fekalnog porijekla u 100 ml vode	Membran filter (MF)	+	0

ZAKLJUČAK

1. Pregled uže okoline vodnog objekta s ciljem iznalaženja mogućih izvora zagađenja vode (đubrenica, nužnik, štale, itd) pokazuje stalnu potencijalnu opasnost za zagađivanje vode.

2. Rezultati kemijske analize pokazuju povećano prisustvo fekalnog zagađenja (azotna jedinjenja), jednovremeno prisustvo povećanog sadržaja amonijaka i nitrita ukazuje da se voda stalno organski zagađuje. Porast potrošnje KMnO_4 , elektrolitičke provodljivosti, boje i mutnoće u vodi takođe ukazuju na prodor stranih površinskih ili otpadnih voda u izvorište.

3. Nalaz mikrobiološke analize pokazuje prisustvo *Escherichia coli* i *Enterococcus faecalis* što ukazuje na zagađenje fekalijama i takva voda je nesumljivo epidemiološki opasna.

Iz izmjerenih podataka o kvalitetu vode može se zaključiti:

Potrebno je što hitnije donijeti gradski i kantonalni plan za zaštitu individualnih i lokalnih vodoobjekata, kojim će se utvrditi program ispitivanja kvaliteta vode, te dobiti podatke o kvalitetu ostalih vodoobjekata na prostoru općine. Potrebno je izgraditi sistem odvodnje oborinskih voda u prikladne prijemnike, čime će se poboljšati kvalitet vode u smislu mikrobioloških i bioloških parametara. Također je potrebno što hitnije donijeti operativni plan za preduzimanje mjera u slučajevima izvanrednih zagađenja na individualnim i lokalnim vodoobjektima.

LITERATURA

- Bonson, H. J. (1994), *Mikrobiological applications, 6th ed. Complete Version Laboratory Manual in General Microbiology*, pp 205 – 211.
- Karakašević, B. (1987), *Mikrobiologija i parazitologija*, „Medicinska knjiga“, Beograd.
- Gržetić, I, Brčeski, I, (1999), *Voda, kvalitet i zdravlje*, „Monografija“, Beograd.
- Žarković, G, (1970), *Udžbenik higijene*, Sarajevo.

- Marković, D, Đarmati, Š, Gržetić, I, Veselinović, D (1996), *Fizičko-hemijske osnove zaštite životne sredine – knjiga II: Izvori zagađenja- posljedice i zaštita*, Univerzitet u Beogradu.
- Dalmacija, B (1998), *Problemi kvaliteta voda*, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
- Sl. list SFRJ (1987), *Pravilnik o načinu uzimanja uzoraka i metodama za laboratorijsku analizu vode za piće*, Sl. list SFRJ (1987), Pravilnik o higijenskoj ispravnosti vode za piće.
- WHO, (1991), *Water quality guidance for Europe*, World Health Organization, European Series, Publication No. 24.
- WHO, (1993) *Guidelines for drinking water quality*, 2nd edition, World Health Organization, Recommendation.

EVALUATION OF IMPACTS OF POLLUTANTS ON WATER QUALITY IN THE WELL VITINA-LJUBUŠKI

SUMMARY

The systematic testing of water quality is an important element of planned water management, as it evaluates the condition, possible trend changes, and offers a base for undertaking measures to protect groundwater from contamination. In southern Herzegovina, a significant number of water objects such as dug wells, drilled wells and cisterns are used as water supplies for the population. This is particularly pronounced in rural areas. In the research of water quality from wells at the site Grabovnik in Vitina, the effect of pollutants in the vicinity of wells was analysed. Specifically, the conducted research indicates that the water is not safe for drinking and household use.

Keywords: contaminant, water, well, fecal contamination

dr sc. Nezir Tanović
Agromediteranski fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

dr sc. Hanadija Omanović
Agromediteranski fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

MODELI POLJOPRIVREDNOG OBRAZOVNO-ISTRAŽIVAČKOG OPUSA I KADROVSKI POTENCIJAL

REZIME

Revitalizacija agrara nije moguća bez uspješnog koordiniranog rada obučanih farmara i poljoprivrednih stručnjaka visokog ranga. S obzirom da je u postojećoj unutarnoj organizaciji naše zemlje vrlo teško definirati rad stručnih poljoprivrednih kadrova i naučnih i stručnih institucija, bilo bi racionalno aspekt istraživanja usmjeriti ka regionalnim principima, odnosno karakteristikama proizvodnog područja (mediteransko, kontinentalno, ili na regionalnim principima, što je racionalnije sa stanovišta proizvodnje istraživačkog opusa). Struktura programskih sadržaja treba da sadrži ključne tematske cjeline za dati profil. U zavisnosti od toga koliko se date cjeline oslanjaju na postojeće, prethodno usvojene šire naučne oblasti, one se mogu programirati kao pojedine naučne discipline ili još uže – kao nastavni predmeti. Tako, na primjer, u oblasti zaštite bilja formirati discipline: entomologiju, fitopatologiju, herbologiju, mikrobiologiju; u oblasti povrća: proizvodnja na otvorenom i u zatvorenom prostoru, razvijanje područja pedologije i melioracije, itd. Dakle, na temelju općih programa mogu se razvijati specifični programi u pojedinim dijelovima.

Ključne riječi: agrarna privreda, stručni i naučni kadrovi, naučnoistraživački rad, modeli naučnih kadrova, procjena istraživanja, stručne, naučne i didaktičke osnove, obrazovni sadržaji.

UVOD

Bitan segment u razvoju agrara predstavlja kadrovski potencijal. On je, kao i u ostalim oblastima zbog poznatih okolnosti, bio dekomponiran i zapao u stanovitu stagnaciju. Revitalizacija agrara nije moguća bez uspješnog koordiniranog rada obučanih farmara i poljoprivrednih stručnjaka visokoga ranga. Među brojnim uzrocima recesije u agraru navode se najvažniji:

- Odsustvo dugoročne politike u pogledu obezbjeđivanja uslova za stručni i naučnoistraživački rad;
- zapostavljenost agrara u usporedbi s drugim privrednim djelatnostima;
- shvatanje da stručni kadar može biti univerzalan, te da se može baviti danas mesnom industrijom, sutra proizvodnjom i preradom mlijeka, duhana, proizvodnjom vina, i sl;
- nepostojanje uređene regulative u pogledu kompetencije i različitih specijalnosti u poljoprivredi (činjenica je da se iz navedenih razloga profilirao i jedan broj kadrova u agraru koji nije dovoljno privržen svojoj struci);
- odsustvo organizacione, prostorne, vremenske i metodološke usaglašenosti međusobno povezanih i uslovljenih naučno-istraživačkih i stručnih aktivnosti (dakle, nije postojao jedan makroorganizacioni koncept kadrovske pojedinačne niti timske usuglašenost);
- odsustvo motivacije, naročito kreativnih kadrova, zbog navedenih razloga, itd.

Uloga i mjesto kadrova u agrarnoj privredi

Angažman stručnih i naučnih kadrova u domenu regionalnih istraživanja i stručnih i savjetodavnih usluga trebao bi se orijentirati na:

- atraktivno istraživanje u robnoj specijaliziranoj i robnoj mješovitoj proizvodnji u saradnji s farmerima;
- primjenska istraživanja u proizvodnji visokokvalitetnih proizvoda savremene tehnologije, kao i savremene organizacije profitabilne proizvodnje sa ciljem podizanja kvaliteta;
- sinhronizacijom djelatnosti: proizvodnja, prerada, marketing.

Da bi bila jasnija koncepcija profila savremenog poljoprivrednog stručnjaka i istraživača, neophodno je iznaći i usvojiti osnovni koncept strukture njegovog angažmana u primijenjenom i naučno-istraživačkom radu, a to je:

- planiranje stručnog i istraživačkog razvoja,
- priprema projektnog zadatka,
- implementacija istraživanja i razvoja.

U kontekstu okruženja BiH i regionalnog opredjeljenja, stručni i naučni potencijal, obrađivaće ključne probleme proizvodnje hrane, a to su:

- poboljšanje uzgoja, zdravlja i reprodukcije postojećih populacija goveda i ovaca,
- stvaranje i proizvodnja vlastitog biološko-reproduktivnog materijala, introdukcija i proizvodnja savremenih sorti svih važnijih kultura,
- stvaranje i introdukcija novih sorti voćno-loznog materijala,

- istraživanje regulacije vodnog režima zemljišta,
 - uvođenje upravljačko-informacionih tehnologija,
 - razvoj tehnologija mediteranskih kultura, itd.
- (Strategija razvoja poljoprivrede F BiH 2007-2012. godine)

Model rada stručnih kadrova, naučnih i stručnih institucija

Kadrovi u savjetodavnim stručnim službama nisu adekvatno osposobljeni, niti je mehanizam njihovog financiranja do kraja definiran. Prema tome, stručni i naučni kadrovi bez većeg angažmana instituta i fakulteta, a posebno bez stvaranja mladih istraživačkih timova, magistara i doktora nauka, nisu zasad u mogućnosti obaviti složene zadatke za revitalizaciju agrarne privrede. Polazeći od tih činjenica, svi vidovi istraživanja – od fundamentalnih, koji se temelje na teorijskim naučnim dostignućima do istraživanja za manji specifičan poljoprivredni areal, treba da se osmišljavaju i pokreću na fakultetu. Tako Agromediteranski fakultet u Mostaru, zahvaljujući svojoj programskoj orijentaciji i kompetenciji nastavnika i saradnika, istraživački rad prvenstveno realizira u oblasti kojoj je posvećen njegov nastavni i naučni program. Regija, u kojoj se odvija djelatnost toga Fakulteta, daje mogućnost stalne provjere efektivnosti naučnih i stručnih dostignuća u oblasti agrara.

Kvaliteta stručnih i naučnih kadrova

Naučno-istraživački profil kadra u oblasti agrara struktuirana se drugačije od proizvodnih organizacija i onih koje pružaju masovne usluge. Dubina strukture, raspon djelovanja i rukovođenja stručnog i naučnog istraživača u agraru, koordinacija i drugi elementi strukture, a posebno timski rad bitne su karakteristike primjene rezultata naučno-istraživačkog rada.

Osnovni principi u radu agrarnog stručnjaka i naučnika su:

- mali broj hijerarhijskih nivoa,
- multidiscipliniran i timski rad,
- razvijeno komuniciranje,
- velika pokretljivost kadrova,
- labave formalne i jake projektne strukture,
- kontrola na bazi rezultata,
- jednostavna mjerljivost rezultata, timova i pojedinaca,
- privrženost prema fokusu-farmeru.

Pretenzije prema evropskim tehnologijama zahtijevaju prestrukturiranje u formi obrazovanja, modela kadrova, pristupa organizaciji proizvodnje, proizvodu, tržištu, itd. To zahtijeva formiranje kadrova koji će biti sposobni ići i u „širinu“ i „dubinu“ strukture stručnog djelovanja i istraživanja u agrarnoj privredi. Tok takvog modela stvaranja profila kadra i njegovog djelovanja sekvencijalan je i integriran.

Procjena budućih potreba djelovanja kadrova i istraživanja

Neophodno je implementirati nauku i tehnologiju na razini proizvodnih regija u BiH i konkurirati u onim proizvodnjama u kojim ta regija ima komparativne prednosti; objekt istraživanja: farmeri – moraju biti konsultirani za sve važne odluke koje se odnose na istraživanje i profile istraživača (FAO strategija 2000). Procjena budućih potreba aktivnosti kadrova istraživanja definirana je ciljevima:

- istraživačke i obrazovne institucije-organizacije moraju pratiti stanje razvoja nauke, tehnologije i biti odlučni da ih implementiraju kod krajnjeg korisnika-farmera;
- istraživači i istraživačke organizacije moraju razviti saradnju i van granica BiH, a istraživanja usmjeravati u oblastima gdje postoje objektivne šanse (kadar, laboratorija, itd);
- istraživanja usmjeriti prvenstveno na projekte koji omogućuju intenzitet proizvodnje u kontrolisanim uvjetima i za koje postoje komparativne prednosti;
- u oblasti fundamentalnih nauka istraživačke organizacije bi se trebale angažirati na stvaranju banke gena životinja i biljaka sa bosanskohercegovačkog prostora, te stvaranju uvjeta za očuvanjem tih vrsta;
- u prehrambenoj industriji istraživanja usmjeriti u izbor proizvodnih programa, razvoj novih proizvoda, izbor opreme, unapređenje organizacije, produktivnosti rada i transferu tehnologija;
- istraživanja usmjeriti u kreiranje sistema za upravljanje kvalitetom, organizacijom kontrole kvaliteta, istraživati metode i postupke kontrole kvaliteta;
- u oblasti marketinga istraživanja podesiti problemima investiranja, transferom znanja, obrazovanjem za rad, rukovođenjem i konsultiranim uslugama iz oblasti organizacije i ekonomike poslovanja;
- istraživanje je neophodno provoditi na vlastitim eksperimentalnim poligonima i posjedu farmera, a rezultate aplicirati u cilju komercijalne proizvodnje;
- formirati centar naučno-tehničkih i komercijalnih informacija (INDOK) s bibliotekom za potrebe istraživača i priključiti se na svjetske komercijalne informacione sisteme iz ove oblasti;
- neophodno je formirati banke gena, odnosno genetski rezervat.

Istraživanje je moguće obaviti na bazi:

- naučnih oblasti ili disciplina,
- proizvoda ili procesa formiranjem naučnih timova koji trebaju u svakom projektu riješiti problem vezan za predmet istraživanja, razvoja, investiranja, unapređenja proizvodnje, itd,
- formiranje timova za posebne projekte u kojim je timski rad neophodan od

- početka do kraja projekta,
- kombinirane organizacijske forme.

Osim istraživačkog rada, kojim se bave fakulteti iz oblasti agrara u nastavnoj praksi i naučnom razvoju, mogu se uključiti šira i obimnija istraživanja u domenu različitih makroprojekata i strategija. U tim istraživanjima fakulteti mogu učestvovati institucionalno, ali se nastavnici i saradnici pojedinačno, kao članovi projektnih timova, uključuju u druge naučno-istraživačke projekte šireg karaktera. O tome svjedoči činjenica da su pojedini nastavnici fakulteta već afirmirani kao kompetentni članovi ili voditelji naučno-istraživačkih projekata koji su na osnovu konkursa bili prihvaćeni i pozitivno ocijenjeni od strane različitih vladinih ili drugih institucija.

U pokretanje značajnih istraživanja valjalo bi uključiti i eksperte-istraživače iz drugih zemalja, koji su afirmirani u oblasti u kojoj se istraživanje obavlja. Tako bi se, na primjer u istraživački rad na polju agromediterranskih kultura mogli uključiti istraživači iz mediteranskih zemalja koji u toj oblasti imaju najviše reference. (Francuska, Italija, i dr)

U pokretanju i razvoju istraživačkog rada vrlo je bitna prethodna, dobro osmišljena analiza i anticipacija (predviđanje) rezultata koji se mogu ostvariti. Razlog za poimanje fundamentalnih istraživanja u saradnji s drugim zemljama leži u tome da poljoprivredni fakulteti, ili bilo koji drugi fakultet na nivou BiH, nisu u ovom momentu sposobni za samostalna egzaktna istraživanja, iz poznatih razloga. Za prirodne nauke objektivno bi bilo baviti se samostalnim primjenskim istraživanjima

Djelimično se egzaktna istraživanja u agrarnom kompleksu mogu nadomjestiti dobrim nivoom znanja informatike i korištenjem nekih rezultata iz agrara razvijenih zemalja.

ZAKLJUČAK

Stručni i naučni kadrovi bez većeg angažmana instituta i fakulteta, a posebno bez stvaranja mladih istraživačkih timova, magistara i doktora nauka, nisu zasada u mogućnosti obaviti složene zadatke revitalizacije agrarne privrede.

Naučno-istraživački profil kadra iz oblasti agrara struktuirano se drugačije od proizvodnih organizacija i onih koje pružaju masovne usluge. Dubina strukture, raspon djelovanja i rukovođenja stručnog i naučnog istraživača u agraru, koordinacija i drugi elementi strukture, a posebno timski rad bitne su karakteristike primjene rezultata naučno-istraživačkog rada.

Pretenzije prema evropskim tehnologijama zahtijevaju prestrukturiranje u formi obrazovanja, modela kadrova, pristupa organizaciji proizvodnje, proizvodu, tržištu, itd. To zahtijeva formiranje kadrova koji će biti sposobni ići i u „širinu“ i „dubinu“ strukture stručnog djelovanja i naučnog istraživanja u agrarnoj privredi. Tok takvog modela stvaranja profila kadra i njegovog djelovanja sekvencijalan je i integriran.

U prvom slučaju, podjela rada u istraživanju vršice se na bazi disciplina i regionalnih područja, a u drugom na bazi interdiscipliniranih projekata.

Neophodno je implementirati nauku i tehnologiju na razini proizvodnih regija u BiH i konkurirati u onim proizvodnjama u kojim ta regija ima komparativne prednosti. Objekt istraživanja – farmeri moraju biti konsultirani za sve važne odluke koje se odnose na istraživanje i profile istraživača.

LITERATURA

- Černe, F (1966), *Sistem robne proizvodnje*, Zagreb
- *Strategija razvoja poljoprivrede F BiH, 2007-2012.*
- IFOAM and IOIA (2000), *International organic product*
- Kolega, A (1998), *Tržište poljodjelskih proizvoda*, Zagreb
- Tanović, N (2001), *Model stručne poljoprivredne službe*, Sarajevo

MODELS OF AGRICULTURAL EDUCATIONAL RESEARCH WORKS AND PERSONNEL POTENTIAL

SUMMARY

Revitalization of agriculture is not possible without successfully coordinated work of trained farmers and high ranking agricultural experts. Since it is really difficult to define work of expert agricultural workers and scientific and expert institutions in present internal organization of our country, it would be rational to direct the research aspect towards regional principles, actually characteristics of production areas (Mediterranean, continental area or regional principles which is more rational from the point of view of production and research areas). The structure of program contents should contain key thematic units for the given profile. Depending on how much those units count on the existing ones previously wider scientific areas, they may be programmed as individual scientific disciplines or closer – teaching subjects. Therefore, for example, the following disciplines should be created within the area of plant protection: entomology, phytopathology, herbology, microbiology; within the vegetables area: indoor and outdoors production, pedology area and area of melioration. Thereby, the specific programmes may be developed in specific areas based upon the general programmes.

Keywords: agricultural economy, expert and scientific staff, models of scientific staff, research evaluation, expert, scientific and didactic basis, educational content

mr sc. Zejnil Trešnja
Ministarstvo trgovine, turizma i zaštite okoliša HNK

dr sc. Feriz Adrović
Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Tuzli

METODE MJERENJA RADONA U ŽIVOTNOJ SREDINI

REZIME

Detekcija radona u svim ambijentalnim sredinama, kao i prospekcija njegovih produkata raspada, zauzimaju centralno mjesto pri određivanju nivoa prirodne radioaktivnosti. Na osnovu tih mjerenja računaju se godišnje doze zračenja kojem je izloženo stanovništvo. Izlaganje visokim koncentracijama usljed udisanja gasa radona, kao i unošenje velikih koncentracija aerosola kratkoživećih produkata raspada radona, dovodi do ozračivanja prvenstveno organa za disanje, koje može prouzrokovati rak pluća (radon je svrstan u kancerogene supstancije klase I). Smatra se da je radon, poslije pušenja, drugi najveći uzrok kancera pluća. Zato se posljednjih godina u svijetu posvećuje posebna pažnja mjerenju koncentracije radona u vazduhu stambenih i radnih prostora. Imajući u vidu stepen doprinosa gasa radona i njegovih produkata raspada ukupnom radiološkom opterećenju okoliša, centralno mjesto u istraživanjima prirodne radioaktivnosti zauzima istraživanje koncentracije aktivnosti radona. U ovom radu opisane su najčešće korištene metode za određivanje koncentracije aktivnosti radona u životnoj sredini.

Ključne riječi: radioaktivnost, radon, radonovi potomci, mjerenje

UVOD

Jonizujuće zračenje spada u prirodne fenomene koji od samog početka prate razvoj organske materije i živih organizama na Zemlji. Ljudi su svakodnevno izloženi prirodnoj radioaktivnosti koja se nalazi u zemlji, vodi, vazduhu i hrani, te su takva zračenja sastavni dio okruženja u kojem živimo.

Najveći udio u izloženosti prirodnoj radioaktivnosti dolazi upravo od radioaktivnog gasa radona koji je potomak urana, prirodnog minerala u stijenama i zemlji. Radon se u različitim koncentracijama nalazi svugdje. Prirodni radioaktivni izvori daju prosječnu godišnju efektivnu dozu od 2,4 mSv. Inhalacija radona, torona i njihovih potomaka u otvorenom i zatvorenom prostoru iznosi oko 1,3 mSv. To je

jedan od najznačajnijih mehanizama izlaganja čovjeka prirodnom zračenju. Ostatak od 1,1 mSv je od kosmičkog zračenja, kosmogenih radionuklida, zemljinog gama-zračenja i radionuklida u tijelu.

Problem radioaktivnog radona izaziva veliku pažnju naučnih i stručnih krugova. Razlog je taj što radon i njegovi produkti raspada daju i preko pedeset odsto od ukupne efektivne doze koju čovjek dobija od prirodne radijacije. Glavni doprinos izloženosti čovjeka radonu dolazi usljed njegove inhalacije.

FIZIČKE I HEMIJSKE OSOBINE RADONA

Prirodni radon je gas bez boje, mirisa i okusa. Otkrio ga je Friedrich Ernst Dorn, u Njemačkoj, 1900. godine. Prvobitno je nazvan niton, po latinskoj riječi *nitens*, što znači *sjajan*. Radon je radioaktivan, plemenit gas, hemijski inertan i zato pokretan na normalnoj temperaturi.

Izotop, ^{219}Rn , s vremenom poluraspada 4 s i prosječnom životnom dobi od 5,71 s, nastaje raspadom aktinija, pa se i naziva aktinon. Izotop, ^{220}Rn , s vremenom poluraspada 55,6 s i prosječnom životnom dobi od 80,2 s, nastaje raspadom torija, pa se naziva toron, a najduži živući izotop je ^{222}Rn , o kome je riječ, s vremenom poluraspada od 3,82 dana i prosječnom životnom dobi od 5,51 dan; nastaje alfa-raspalom radija i naziva se radon.

Za fizičko ponašanje radona i njegovih produkata raspada potrebno je znati penetracionu snagu alfa-čestica emitiranih raspadom, a takođe i uzmak preostalog atoma.

Radon se raspada stvarajući ^{218}Po , ^{214}Pb , ^{214}Bi i ^{214}Po , kojom prilikom se oslobađa energija koja može oštetiti tkiva organa za disanje. U lancu raspada, gasoviti radon se preko kratkoživećih produkata raspada transformiše u stabilno olovo ^{206}Pb , emitujući 5 alfa-čestica energije do 7,7 MeV, beta zračenja energije do 2,8 MeV i fotona gama-zračenja energije do 2,4 MeV. Kratkoživeći produkti raspada radona, ^{218}Po , ^{214}Pb , ^{214}Bi i ^{214}Po predstavljaju veću opasnost za ljudsko zdravlje nego sam radon, budući da se oni vežu se za aerosole, a onda zrakom dopijevaju u dišni trakt gdje se talože i jonizuju radiosenzitivno plućno tkivo. Gama-zraci ^{214}Bi i ^{214}Pb su najveća komponenta i energetik uranovog niza.

Važno svojstvo radona je rastvorljivost u raznim vrstama tečnosti i gasova, kao na primjer u vodi i prirodnom gasu, tako da se može prenijeti na velike udaljenosti kroz tlo, pa u posebnim slučajevima njegova koncentracija prema ukupnoj unutrašnjoj koncentraciji zraka može biti od velike važnosti.

IZVORI RADONA

Trenutna rasprostranjenost atoma stvorenih iz uran-radijevog, aktinijevog i torijevog radioaktivnog niza zavisi od fizičkih i hemijskih osobina elemenata i okolnih stijena i zemljišta. Izotop uranovog niza, ^{238}U , je prvi član serije u kojoj nastaje ^{222}Rn . Produkti raspada uranovog niza imaju različite hemijske osobine i vremena poluraspada dovoljno duga tako da stepen razdvajanja ne zavisi samo od relativne vremenske skale radioaktivnih raspada, već i od geoloških, meteoroloških, hemijskih i bioloških procesa.

Visoke količine radona povezuju se s granitnim vulkanskim i kvarcnim stijenama, fosfatnim zalihama i nekim pješćanim plažama koje sadrže visoke količine urana i torija, čijim raspadom nastaje radon. Tipična koncentracija ^{226}Ra , iz koga α -raspadom nastaje ^{222}Rn , u fosfatnim rudama je otprilike 40 pCi/g, pa ruda koja je blizu površine uzrokuje velike koncentracije radona. On se često apsorbira unutar drvenog uglja, te ga napušta kada se ovaj ugrije na temperaturu od 350°C .

Najveći izvor ^{222}Rn su radioaktivne stijene. ^{222}Rn je najobilniji u mineralima, a 25% manje ga ima u gasu u zemlji, dok daleko manje, oko 1000 puta manje ima ga u kućama, još manje u zraku iznad zemlje i nad okeanima. Radonovi izotopi nastaju u mineralima raspadom radija, koji nastaje iz tri radioaktivna niza, ^{238}U , ^{235}U , ^{232}Th .

METODE DETEKCIJE RADONA

Detekcija i mjerenje koncentracije radona može se obaviti neposredno, mjerenjem samog radona, ili indirektno, preko njegovih potomaka. Radon i neki njegovi potomci (^{218}Po , ^{214}Po , ^{210}Po) raspadaju se putem emisije alfa-čestica. Potomci ^{214}Pb , ^{214}Bi , ^{210}Pb i ^{210}Bi su beta-emiteri s pratećim gama-zračenjem. Shodno tome, detekcija i mjerenje koncentracije radona mogu se uraditi detekcijom i mjerenjem α , β i γ zračenja pri njihovoj interakciji s različitim materijalima, koji se koriste u odgovarajućoj tehnici mjerenja.

Postoje različite tehničke mogućnosti mjerenja, prema tome da li se mjeri samo radon, njegovi potomci, ili zajedno. U svim tim slučajevima alfa, gama ili beta-zračenja su detektibilni fenomeni. U ovom radu biće ukratko opisane najviše korištene metode i tehnike mjerenja radona i to:

- jonizacijska komora,
- scintilacijski brojači,
- poluprovodnički detektori na bazi silicija,
- termoluminescentni detektori,
- čvrsti trag detektori.

Princip mjerenja radona, bilo da se radi o pasivnoj ili aktivnoj metodi uzorkovanja, sličan je kod većine detektora. Naime, radon ulazi u detekcijsku komoru gdje dolazi do njegovog radioaktivnog raspadanja, pri čemu detektor registrira zračenje.

Jonizacijska komora

Jonizacijske komore uglavnom predstavljaju cilindrične posude s centralnom aksijalnom elektrodom, a u nekim slučajevima i pravougaone posude unutar kojih se nalaze ravne elektrode. Kod ravnih elektroda električno polje je približno homogeno, dok se u cilindričnim komorama javlja radijalno polje čiji intenzitet opada od centralne elektrode do cilindričnog zida posude.

Jonizacijske komore se koriste za kontinuirano mjerenje koncentracije aktivnosti radona. Putem difuzije radon ulazi u jonizacijsku komoru kroz filter od fiberglasa koji sprečava ulazak radonovih potomaka, odnosno čestica aerosola. Kućište komore se nalazi na pozitivnom potencijalu od 750-1000 V (anoda komore), a unutra se nalazi katoda koja je preko izolatora povezana s kućištem komore.

Prostor između elektroda je ispunjen određenom vrstom gasa pod pritiskom koji se kreće od nekoliko cm Hg, pa do atmosferskog. Prilikom radioaktivnog raspada radona α -čestice joniziraju zrak unutar jonizacijske komore. Katoda privlači negativno, a anoda pozitivno naelektrisane čestice i kroz cijelo strujno kolo protječe struja, koju zovemo jonizacijskom. Ona je proporcionalna količini raspadnutih atoma radona.

Scintilacijski brojači

Ta vrsta detektora zasniva se na činjenici da pri interakciji naelektrisane čestice i scintilirajućeg materijala dolazi do njegove jonizacije. Prilikom povratka pobuđenih molekula tog materijala u osnovno stanje, on emitira slabe svjetlosne bljeskove, tzv. scintilacije. Scintilacijski brojači koji su danas u upotrebi sastoje se od organskog ili anorganskog kristala (scintilirajući materijal) povezanog s osjetljivim multiplikatorom koji reagira na svjetlosne impulse. Važna karakteristika organskih scintilatora (kristali antracena, natrijumjodid s primjesama talija, rastvori difeniloksazola i dr) je da imaju veoma visoku vremensku rezoluciju čime je bitno određena njihova primjena na mjerenje vremena proleta, odnosno brzine čestice, te na proučavanje procesa koji se događaju u kratkom vremenskom intervalu (red veličine 10^{-9}).

Scintilacijski brojači imaju mogućnost kao i proporcionalni brojači, tj. intenzitet svjetlosti pri jednoj scintilaciji je proporcionalan energiji čestice koja prodire i jonizira detektor. Ta proporcionalnost se pomoću fotomultiplikatora prenosi i na električne impulse koji se podesno mjere i klasiraju elektronskim uređajima. Na taj način se dobivaju i energetske spektri čestica radioaktivnog zračenja, odnosno scintilacijski brojač se može koristiti i kao spektrometar.

Za mjerenje trenutne koncentracije aktivnosti radona koriste se α -scintilacijske posudice, razvijene na Institutu „Jozef Stefan“ u Ljubljani (Kristan i Kobal, 1973). Metoda se sastoji u tome da se zrak, koji sadrži radon, uvede u scintilacijsku posudicu obloženu cinkovim sulfatom aktiviranim sa srebrom koji služi kao scintilirajući materijal. Nakon uspostave radioaktivne ravnoteže kratkoživećih radonovih potomaka s radonom, što obično traje 3 do 4 dana, mjeri se ukupna α -aktivnost, te se onda računa koncentracija radona u trenutku uzorkovanja. Scintilacijske posudice su baždarene standardnom otopinom radij klorida, a osjetljivost posudica je u području $0,0019 - 0,0022 \text{ m}^3 / \text{Bqs}$, s donjom granicom detekcije od $15 - 30 \text{ Bq/m}^3$.

U scintilatore se često dodaju i primjese drugih tijela koja na osnovu pojave fluorescencije prevode svjetlosne signale manje talasne dužine u svjetlosne signale veće talasne dužine. Naime, neki scintilatori s dobrim karakteristikama daju svjetlosne signale i suviše male talasne dužine, nepodesni za rad fotomultiplikatora. Tada se, izborom odgovarajuće primjese, scintilacije prevode u one talasne dužine koje najbolje odgovaraju fotomultiplikatoru.

Poluprovodnički detektori na bazi silicija

Poluprovodnički detektori se upotrebljavaju za detekciju svih vrsta zračenja nižih energija. Prolaskom naelektrisane čestice kroz poluprovodnik, procesima jonizacije i pobude elektrona u atomima poluprovodnika stvara se slobodno naelektrisanje koje se skuplja i služi kao osnova za izlazni električni signal. Dakle, poluprovodnički detektori su po metodi detekcije, ustvari, jonizacijske komore u čvrstom stanju. U odnosu na standardne, gasom ispunjene jonizacijske komore, poluprovodnički detektori imaju dvije prednosti. Prva se odnosi na poboljšanje slabog izlaznog signala, jednog od glavnih nedostataka gasom ispunjene jonizacijske komore. Energija potrebna za jonizaciju kod poluprovodnika je oko 3 eV, dok je ta energija za tipične jonizacijske komore približno 10 puta veća. Tako npr. proton energije 1 MeV, koji u detektoru izgubi svu kinetičku energiju, stvori oko $3 \cdot 10^5$ parova elektron-jon za razliku od jonizacijske komore u kojoj se generira oko 30 parova. Posljedica ovog velikog broja parova elektron-jon ogleda se u poboljšanju energetske rezolucije jer su statističke fluktuacije broja nosilaca naelektrisanja po pulsu mnogo manje od ukupne količine naelektrisanja.

Druga važna prednost poluprovodničkih detektora odnosi se na moć zaustavljanja naelektrisanih čestica koja je i do 1000 puta veća nego kod gasom ispunjenih jonizacijskih komora. Domet α -čestice u čvrstom tijelu iznosi svega nekoliko desetaka mikrometra, za razliku od gasa pri atmosferskom pritisku u kojem iznosi i nekoliko centimetara. Posljedica je značajno smanjenje dimenzija detekcijske zapremine, pa je zbog toga i veća mogućnost različitih primjena. Pored toga, veća gustoća, koja osigurava bolju efikasnost detekcije poluprovodničkih detektora nego kod jonizacijskih komora, i direktna međupovezanost s elektroničkim kolima za kontrolu i mjerenje, prednosti su koje čine poluprovodnike vrlo privlačnim za konstruiranje malih i osjetljivih ličnih dozimetara.

Detektori na bazi silicija se često koriste za detekciju α -čestica i svojom debljinom ne prelaze 1 mm. Izrađeni su od krajnje čistog kristala silicija, velike otpornosti, onečišćenog s primjesama, na takav način da jedna polovica čini poluprovodnik p-tipa, a druga n-tipa. Na njihovom spoju nalazi se tzv. osiromašeni sloj, jer elektroni iz n-područja popunjavaju šupljine u p-području tako nastale poluprovodničke diode. Time se stvara potencijalna barijera koja nastoji održati preostale elektrone u n-području, a šupljine u p-području. Ukoliko se dioda dodatno nepropusno polarizira, tako što se p-područje diode spoji na negativan potencijal, tada se visina potencijalne barijere značajno povećava. Postojeće električno polje brzo neutralizira sve novonastale parove elektron-šupljina, te smanjuje ravnotežnu koncentraciju nosilaca naelektrisanja. Pod tim se uvjetima stvaranje dodatnih parova elektron-šupljina zbog gubitka energije upadne naelektrisane čestice detektira kao strujni impuls. Povećanjem iznosa suprotnog prednapona, kojim se poluprovodnička dioda nepropusno polarizira, povećava se širina osiromašenog područja i na taj način čitava silicijeva dioda postaje aktivni detektor. Takvi silicijevi poluprovodnički detektori s zaprečnim slojem već pri debljini manjoj od 1 mm, omogućuju mjerenje pri sobnim temperaturama.

Termoluminescentni detektori

Termoluminescentni dozimetri (TLD) baziraju se na tome da prolaskom zračenja kroz neke materijale dolazi do pobude elektrona tog materijala i njihovog prelaska na više energetske nivoe u orbitama svog atoma. Pri zagrijavanju tog istog materijala do određene temperature, elektroni se vraćaju na svoje originalne niže orbite i pri tom dolazi do emisije veoma male količine svjetlosti. Ako se zagrijavanje obavi u specijalnoj peći opremljenoj veoma osjetljivim detektorom svjetlosti, ta pojava se može zabilježiti (naziv postupka dolazi od riječi *termo*, što znači *toplota* i *luminescencija*, što znači *zračenje svjetlosti*). Dakle, može se uspostaviti veza između količine emitirane svjetlosti i intenziteta zračenja.

Za praktičnu primjenu u dozimetriji se koristi oko desetak vrsta fosfora. Svaka od njih ima svoje karakteristične osobine i njihova primjenjivost određena je ispoljavanjem slijedećih osnovnih zahtjeva: osjetljivost fosfora samo na jonizirajuće zračenje, visoki izlaz luminescencije, linearna ovisnost izlaza luminescencije od doze, u što je moguće širem intervalu doza, odsustvo slabljenja luminescencije u širokom intervalu temperatura, mala ovisnost osjetljivosti o jačini doze i energiji jonizirajućeg zračenja, pogodan spektar luminescencije, te jeftinoća i mogućnost masovne proizvodnje.

U slučaju detekcije radona pomoću termoluminescentnih detektora, ova se mjerna tehnika uglavnom oslanja na mjerenje koncentracije radonovih potomaka. Radonu se omogućiti ulazak u detekcijski volumen u kojem se nalazi termoluminescentni detektor. Na maloj udaljenosti, nasuprot detektoru, postavlja se metalna pločica. Pločica može, ali i ne mora, biti naelektrisana radi efikasnijeg prikupljanja α -čestica. Radonovi se potomci nakupljaju na pločici gdje se konačno raspadaju, a tako se dobivena energija deponira u termoluminescentnom dozimetru. Nakon izlaganja zraku, koji je bogat radonom, dozimetar se šalje na očitavanje u TLD-sistem za očitavanje. U principu očitavanje s TLD je jednostavno, jer se u relativno kratkom vremenskom intervalu (obično od 5 do 6 s) TLD zagrije do temperature 300°C , stvarajući emisiju svjetlosti koja se mjeri kvantitativno.

Glavni zadatak termoluminescentnih sistema za detekciju je da prevede emitiranu svjetlost od TLD u elektronski signal koji može biti mjereno i korišten za određivanje koncentracije radona. U normalnim uvjetima, toplotno razdvajanje pozicije termoluminescentnog dozimetarskog čitača i svjetlosnog detektora je neophodno, jer toplota utječe na svjetlosni detektor. Zato je optički sistem kontroliran termopijajućim filterom, sočivima za fokusiranje i svjetlosnim cijevima.

Čvrsti trag-detektori

Metoda mjerenja radona detektorima nuklearnih tragova jedna je od najraširenijih za integralno mjerenje koncentracije aktivnosti kako unutrašnjeg, tako i radona na otvorenom. Razlozi su: detektori su relativno malih dimenzija, jednostavni su za upotrebu, jer ne zahtijevaju korištenje elektronike pri detekciji, relativno su jeftini i jednostavno se tretiraju i očitavaju (podvrgavaju se hemijskim reagensima, a zatim se uz pomoć optičkog mikroskopa očitavaju tragovi).

Nuklearni trag-detektori su pasivni detektori, što znači da radon samostalno difundira u detekcijsku komoru. Pored nabrojanih prednosti te vrste detektora, postoje i određeni nedostaci koje ispoljavaju. Jedan od nedostataka se ogleda u nemogućnosti direktnog očitavanja s detektora, bez korištenja dodatne instrumentacije. Drugi nedostatak je da se nuklearni tragovi očitavaju pomoću optičkog mikroskopa, tako da je to zamoran i spor posao, iako se u zadnje vrijeme razvijaju poluautomatske i automatske metode za očitavanje.

Najpoznatiji detektori nuklearnih tragova su filmovi od celuloznog nitrata (LR-115 i CN-85, koje proizvodi „Kodak-Pathé“, Francuska), polikarbonata (Makrofol, koji proizvodi Bayer AG, Njemačka i Lexan, koji proizvodi „General Electric Co“, SAD), te alil-diglikol karbonata (CR-39, koji proizvodi „American Acrylics and Plastics“, SAD). Ti detektori su potpuno neosjetljivi na β -čestice i γ -zračenje, jer je za stvaranje traga na filmu detektora potrebna veća energija.

Penetracijom α -čestica, koje su produkt raspada radona ili njegovih potomaka, dolazi do cijepanja polimernih lanaca film, te nastajanja kvazikontinuiranih oštećenja (tragova). Ta prikrivena oštećenja na filmu su prečnika od 1 do 10 nm i vidljiva su samo elektronskim mikroskopom. Nakon izlaganja, filmovi se hemijski obrađuju, urezuju se tragovi u prikladnoj lužnatoj (NaOH, KOH) ili kiseloj otopini (HF ili HNO₃), pri konstantnoj temperaturi. Urezivanjem se prekinuti polimerni lanci otapaju i na taj način se mala oštećenja proširuju za faktor 10^2 - 10^3 , te nastaju tragovi vidljivi optičkim mikroskopom. Također, tim se postupkom novonastali tragovi fiksiraju, čime postaju neosjetljivi na promjene temperature, te tako trajno ostaju na površini detektora.

Brojeći tako dobivene tragove, koje su napravile α -čestice, u određenom vremenskom intervalu i pretpostavljajući postojanje sekularne ravnoteže između radona i svih njegovih potomaka, ili koristeći izmjerenu vrijednost ravnotežnog faktora u odnosu aktivnosti potomaka i aktivnosti radona, možemo izmjeriti koncentraciju radona u zatvorenom sistemu.

ZAKLJUČAK

Da bismo mogli praviti procjene o količini zračenja i njegovog eventualnog djelovanja na ljudski organizam, treba poznavati doprinos efektivnih doza usljed prirodnih izvora i ostalih vrsta zračenja.

Od ukupnog zračenja u našoj životnoj sredini više od 50% potječe od elementa radona i njegovih produkata raspada. Radon nastaje kao međuproizvod pri radioaktivnom raspadu urana, torijuma i aktinijuma, a sam se radioaktivnim raspadom pretvara u odgovarajuće izotope olova. Rasprostirući se u okolinu kao gas, čini i nju radioaktivnom. Na mnogim mjestima gdje borave ljudi zračenje zavisi od inhalacije radona i njegovih produkata raspada nataloženih na aerosolnim česticama.

Da bismo utvrdili tačnu procjenu doze zračenja, potrebno je stalno mjeriti i poznavati koncentraciju aktivnosti gasa radona. Zbog toga su razvijene i usvojene određene metode i tehnike mjerenja koncentracije aktivnosti radona u životnoj sredini, a i stalno se radi na uvođenju novih i usavršavanju postojećih metoda i tehnika, s ciljem permanentnog praćenja radiološkog opterećenja životne sredine.

LITERATURA

- Adrović, F, Jakupi, B, Vasić, P (1995). *Measurements of radon concentration. Radiation Measurements Vol. 25, Nos 1-4*, pp. 643-648.
- Adrović, F, Prokić, M, Ninković, M, Glišić, R (2004). *Measurements of environmental background radiation at location of coal-fired power plants. Radiation Protection Dosimetry, Vol 112, No.3*, pp. 439-442.
- *National Council on Radiation Protection and Measurement-NCRP (1988) Measurement of Radon and Radon Daughters in air.*
- *International Commission on Radiological Protection-ICRP (1994). Protection against radon-222 at home and at work.*

METHODS OF MEASUREMENT OF RADON IN THE ENVIRONMENT

SUMMARY

Detection of radon in all ambient environments, as well as the screening of its decay products, occupy a central position in determining the level of natural radioactivity. The annual dose of radiation received by the population is being calculated based on these measurements. The exposure to high concentrations due to radon gas inhalation and ingestion of large concentrations of aerosols of short-lived decay products of radon, lead to irradiation primarily of respiratory organs, which can cause lung cancer (radon is classified as a carcinogenic substance of Class I). It is believed that radon is the second largest cause of lung cancer, having smoking first on the list. Therefore, in recent years there are special measurements of radon concentration in air of residential and work spaces. Having in mind the degree of contribution of gas radon and its decay products to the overall radiological environmental load, the central place in studies of natural radioactivity is precisely research about radon activity concentrations. This paper describes some commonly used methods for determining radon activity concentration in the environment.

Keywords: radioactivity, radon, radon progenies, measurement

mr sc. Edin Peco
Poljoprivredno-prehrambeni fakultet Univerziteta u Sarajevu

BIOLOŠKE OSOBINE HIBRIDA LAVANDE MAILLETE I TWICKLE PURPLE

REZIME

Područje Bosne i Hercegovine zahvaljujući geografskom položaju, klimi i zemljištu, pogodno je za uzgoj raznih poljoprivrednih kultura, između ostalog, i ljekovitog, aromatičnog i začinskog bilja. Ovisno o vrsti i sadržaju ljekovitih materija, ljudi su koristili cijele biljke, ili pojedinačne dijelove za različite svrhe. Tokom 2006. i 2007. godine ispitivana su dva hibrida lavande (*Lavande angustifolia*), Twickle Purple i Maillette.

Ključne riječi: lavanda, hibrid Maillette, hibrid Twickle Purple, prečnik biljke, visina biljke, broj prirasta, dužina cvjetne drške

UVOD

Lavanda se u Bosni i Hercegovini nije plantažno gajila na velikim površinama, pa nema adekvatnih podataka o prinosima. Ovim istraživanjem, koristeći pozitivna iskustava, olakšaće se zasnivanje novih plantaža i, na izvjestan način, olakšati rad budućih plantažera.

U ovom istraživanju utvrđene su biološke osobine hibrida lavande gajene na principima organske proizvodnje.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je da se na osnovu dobijenih dvogodišnjih ispitivanja odredi koji od dva ispitivana hibrida u okviru organskog uzgoja daje značajnu razliku u biološkim osobinama.

MATERIJAL

Prva velika i savremena plantaža aromatičnog bilja na području Hercegovine, a koja se nalazi na lokalitetu aerodroma Blagaj, zasađena je lavandom 2001. godine. Na lokalitetu aerodroma kod Blagaja je posađeno je 30ha sljedećih hibrida *Lavandule angustifolie*:

1. Twickle Purple
2. Maillette

Maillette je žbunasta biljka visine od 60-90 cm. Zauzima prostor od 45-90 cm. Voli osunčana mjesta ili djelomičnu sjenu. Boja cvijeta je ljubičasta. Cvjeta sredinom proljeća. Cvjetovi imaju karakterističan miris. Boja lišća je srebrena ili sivozelena. Odgovaraju joj srednje kisela do alkalna tla (pH 6,1-8,5). Potrebe za vodom su umjerene. Ovaj hibrid je atraktivan za pčele, leptirove i ptice.

Slika 1. Hibrid Maillette

Twickle Purple je žbunasta biljka visine 45-60 cm. Zauzima prostor od 60 cm. Voli sunčana i dobro drenirana tla. Boja cvijeta je purpurna. Cvjeta krajem proljeća ili početkom ljeta. Listovi su srebrenkasto sivi. Odlična je biljka za oblikovanje pejzaža, oivičavanje staza.

Slika 2. Hibrid Twickle Purple

Slika 3. Četverogodišnja lavanda

METODE RADA

Odabrane su četiri parcele od svakog hibrida lavande: Maillette (B1, B2, B6, B7), Twickle Purple (A1, A2, C1, C2). Iz svake parcele odabrano je po 25 biljaka po sistemu slučajnog odabira. Svaka odabrana biljka je označena drvenim kočićem. Mjerenja su vršena tokom dvije godine i to uvijek istog datuma 10/07/2006. i 10/07/2007. Tom prilikom mjereni su parametri:

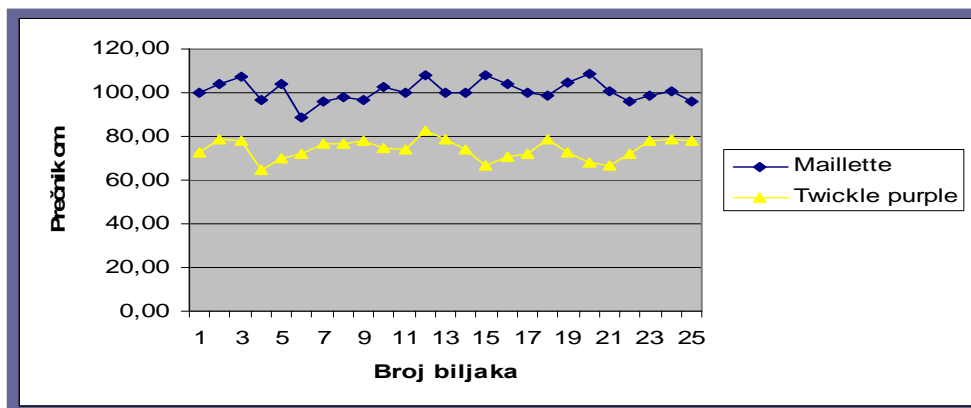
1. prečnik biljke,
2. visina biljke,
3. broj prirasta i
4. dužina cvjetne drške.

BIOLOŠKE KARAKTERISTIKE

Lavanda je višegodišnja biljka koja raste u obliku poluloptastog žbuna visine 100 i promjera do 150 cm. Korijen je razgranat i drvenast. Stablo je žbunasto i također razgranato sa mnoštvom šibastih grana. Listovi lavande su ravni, lancetasto izduženi, široki 0,5 cm i dugi 5 cm. Mlade biljke su sivozelene, a starenjem dobijaju zelenu boju. Cvjetovi su skupljeni u klasolike cvasti. Boja cvjetova varira od duboke ljubičaste, lila, plave, roze do bijele, u zavisnosti od hibrida. Jedna klasolika cvast ima 6-10 cvjetova. Lavanda cvjeta od jula do avgusta.

Na osnovu postavljenog cilja, koristeći navedeni materijal i metod rada, izvršeno je upoređivanje prosječnih vrijednosti izmjerenih parametara hibrida Maillette i Twickle Purple u 2006. i 2007. godini, te su dobijeni rezultati:

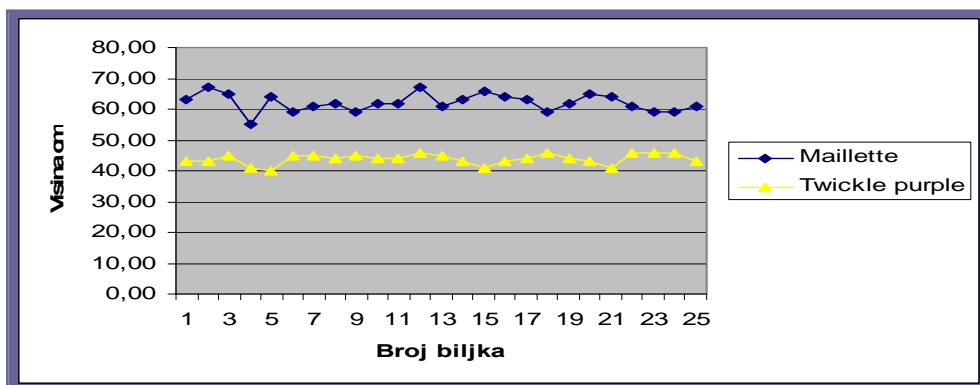
Na osnovu dobijenih podataka, izvršeno je upoređivanje prosječnih vrijednosti izmjerenih parametara hibrida Maillette i Twickle Purple u 2006. i 2007. godini.

Graf.1. Prosječan prečnik žbuna hibrida (2006)

Najveći prosjek prečnika žbuna parcela hibrida Maillette u 2006. godini iznosi 104cm, a kod hibrida Twickle Purple 83cm. Najmanji prosjek prečnika žbuna parcela hibrida Maillette u 2006. godini iznosi 96cm, a kod hibrida Twickle Purple 65cm.

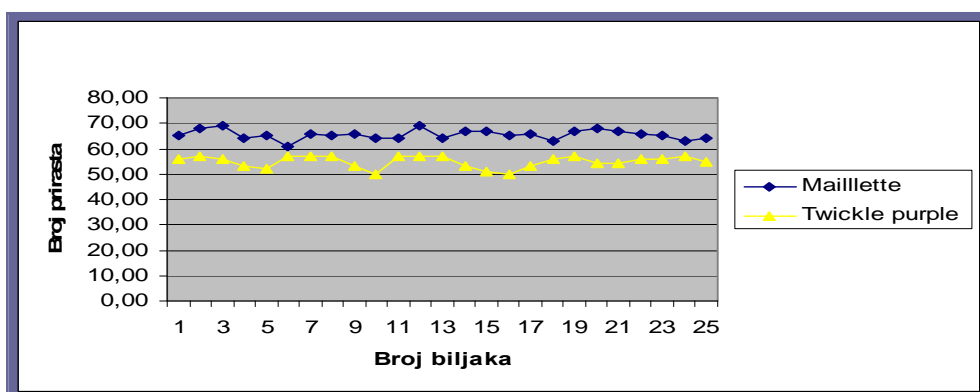
Na osnovu tih podataka, kao i iz Graf. 1. možemo zaključiti da je prosječan prečnik žbuna parcela hibrida Maillette 2006. godine veći za 35,7% od hibrida Twickle Purple.

Graf. 2. Prosječna visina žbuna hibrida (2006)

Iz Graf. 2. vidimo da najveći prosjek visina žbuna parcela hibrida Maillette u 2006. godini iznosi 67cm, a kod hibrida Twickle Purple 46cm. Kod hibrida Maillette najmanji prosjek visina žbuna parcela u 2006. godini iznosi 55 cm, a kod hibrida Twickle Purple 41cm.

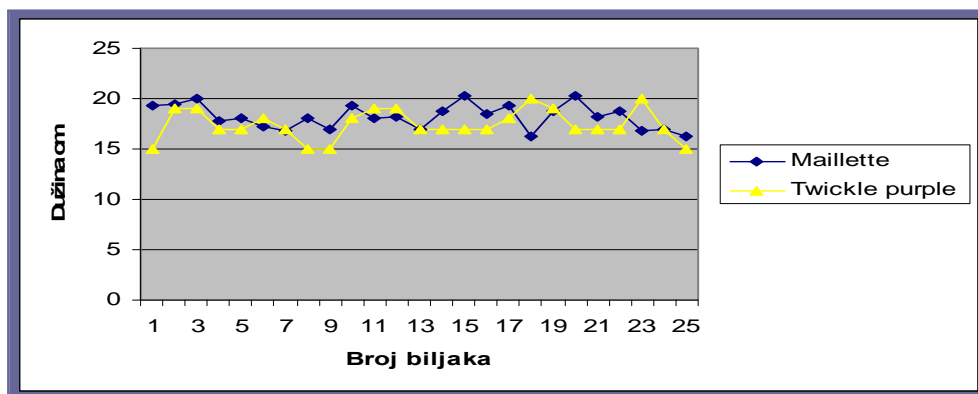
Na osnovu ovih podataka, možemo zaključiti da je prosječna visina žbuna parcela hibrida Maillette 2006. godine veća za 35,5% od hibrida Twickle Purple.

Graf. 3. Prosječan broj prirasta žbuna hibrida (2006)

Kod hibrida Maillette u 2006. godini najveći broj prirasta žbuna lavande iznosi 69, a kod hibrida Twickle Purple 57.

Na osnovu ovih podataka, kao i iz Graf. 3, možemo zaključiti da je prosječan broj prirasta žbuna lavande hibrida Maillette 2006. godine veći za 14% od hibrida Twickle Purple.

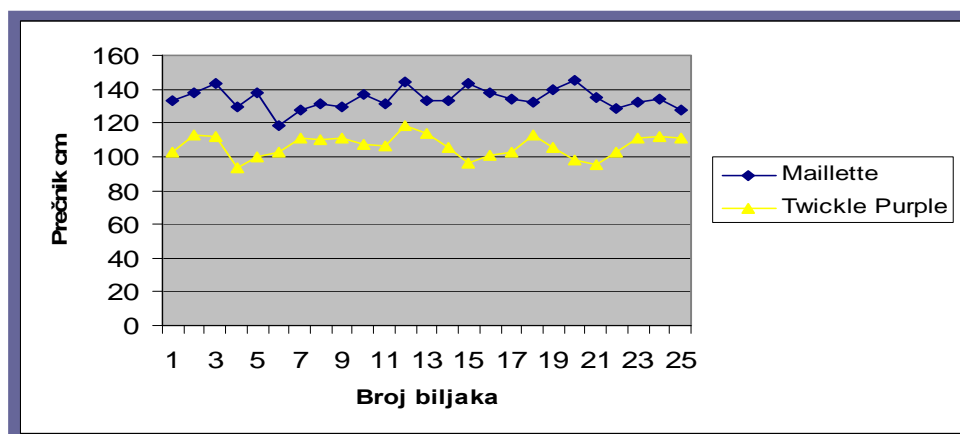

Graf. 4. Odnos dužina cvjetne drške hibrida (2006)

Najveći prosjek dužina cvjetne drške hibrida Maillette i Twickle Purple u 2006. godini iznosi 20cm.

Najmanji prosjek dužina cvjetne drške hibrida Maillette u 2006. godini iznosi 17cm, a kod hibrida Twickle Purple 15cm.

Iz Graf. 4. možemo zaključiti da je prosječna dužina cvjetne drške hibrida Maillette 2006. godine veća za 4,3% od hibrida Twickle Purple.

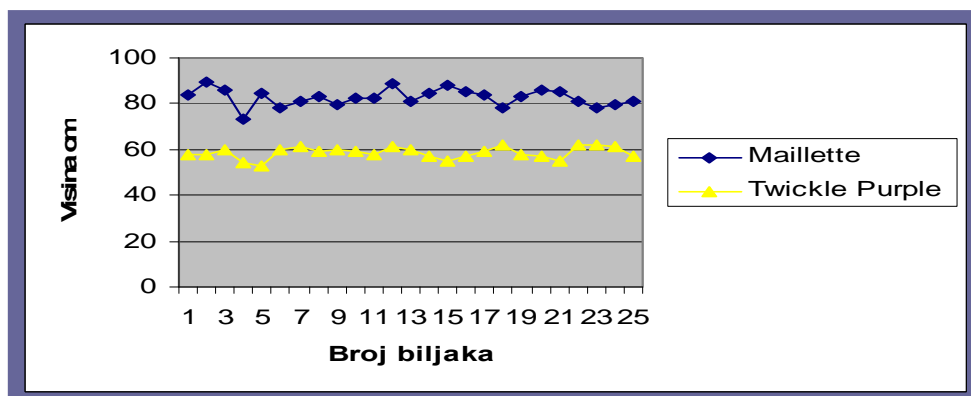

Graf. 5. Odnos prečnik žbuna hibrida (2007)

Najveći prosjek prečnika žbuna parcela hibrida Maillette u 2007. godini iznosi 146cm, a kod hibrida Twickle Purple 118cm.

Najmanji prosjek prečnika žbuna hibrida Maillette u 2007. godini iznosi 118cm, a kod hibrida Twickle Purple 93cm.

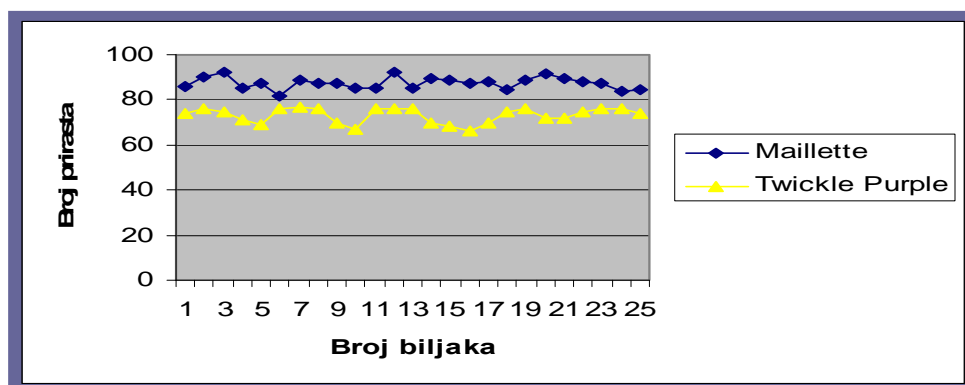
Na osnovu ovih podataka, kao i iz Graf. 27, možemo zaključiti da je prosječan prečnik žbuna parcela hibrida Maillette 2007. godine veći za 26,5% od hibrida Twickle Purple.

Graf. 6. Odnos visina žbuna hibrida (2007)

Hibrid Maillette u 2007. godini ima najveći prosjek visine žbuna u iznosu od 90cm, a hibrida Twickle Purple 62cm.

Parcele hibrida Maillette u 2007. godini imaju najmanji prosjek visine žbunaa 73cm, a Twickle Purple 55cm. Na osnovu ovih podataka, kao i iz Graf. 6, možemo zaključiti da je prosječna visina žbuna parcela hibrida Maillette 2007. godine veća za 41% od hibrida Twickle Purple.

Graf. 7. Odnos broja prirasta hibrida (2007)

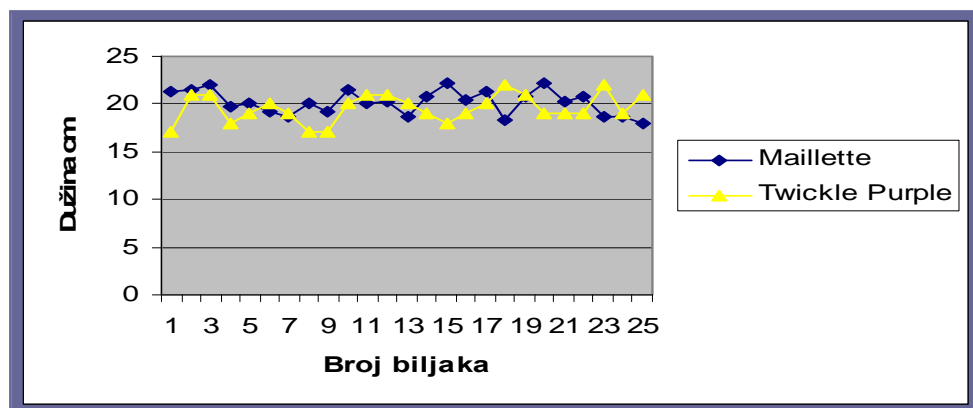
Posmatrajući Graf. 7, možemo vidjeti da najveći prosječni broj prirasta žbuna ima hibrid Maillette u 2007. godini i iznosi 93, a hibrid Twickle Purple 76.

Najmanji prosjek broja prirasta žbuna hibrida Maillette u 2007. godini iznosi 82, a kod hibrida Twickle Purple 66.

Možemo zaključiti da je prosječan broj prirasta žbuna hibrida Twickle Purple u 2007. godine manji za 15,3% od hibrida Maillette.

Hibridi Maillette i Twickle Purple u 2007. godini imaju najveći prosjek dužina cvjetne drške u iznosu od 22cm.

Najmanji prosjek dužina cvjetne drške hibrida Maillette u 2007. godini iznosi 18cm, a kod hibrida Twickle Purple 17cm.

Graf. 8. Odnos dužina cvjetnih drški hibrida (2007)

Na osnovu ovih podataka, kao i iz Graf. 8, možemo zaključiti da je prosječna dužina cvjetnih drški hibrida Maillette u 2007. godine veća za 3,2% od hibrida Twickle Purple.

ZAKLJUČAK

Na osnovu rezultata koje su dobijeni tokom dvogodišnjeg praćenja (2006-2007) različitih parametara (prečnik i visina žbuna, broj prirasta, visina cvjetne drške) dvaju hibrida *Lavanda angustifolia* (Twickle Purple i Maillette), mogu se donijeti zaključci:

1. Porast prečnika žbuna lavande unutar parcela jednog hibrida u okviru jedne godine nije značajan.
2. Između hibrida porast prečnika žbuna u okviru jedne godine je veoma visoko značajan.
3. Visina žbuna između hibrida u okviru jedne godine je veoma visoko značajna.
4. Unutar parcela visina žbuna lavande jednog hibrida nije statistički značajna.
5. Broj prirasta lavande unutar parcela jednog hibrida nije statistički značajan.
6. U okviru jedne godine broj prirasta između hibrida je veoma visoko značajan.
7. Dužina cvjetne drške lavande unutar parcela jednog hibrida u okviru jedne godine nije statistički značajna.
8. Statistički nije značajna dužina cvjetne drške lavande unutar hibrida u okviru jedne godine.

LITERATURA:

- Clavaly, A, Richmond, K, 1999. *The Complete Book of Herbs*. Copyright©Anness Publishing Limited.
- Coulper, N, 1652. *Lavander. The english Physitian: or an astrologo-physical discourse of the vulgar herbs of this nation*. Yale Medical Library.
- De Baggio, T, 1989. *Hardy Lavanders*. The Herb Companion.
- Devetak, Z, Devetak-Stipić, I, 2004. *Ljekovito bilje od znanja do branja*, „Šahinpašić“, ECON, Sarajevo
- Hoerberechts, J, Nicola, E, Fontana, E, 2004. *Growth of Lavander (*Lavandula officinalis*) and Rosemary (*Rosmarinus officinalis*) in Response to Different Mulches* (XXVI International Horticultural Congress: The Future for Medicinal and Aromatic Plants).
- Jankulovski, Ž, Muminović, Š, Arapčeska, M, 2005. *Začinski i lekoviti rastenija*, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“, Bitola.
- Tanović, N, Hadžiavdić, S, Đelilović, M, 1998. *Atlas ljekovitog bilja*, “Svjetlost”, Sarajevo.
- Tucker, A, Hensen, K, 1985. *The Cultivar of Lavander and Lavandin (*Labiatae*)*

**BIOLOGICAL PROPERTIES OF LAVANDER HYBRIDS
MAILLETE AND TWICKLE PURPLE**

SUMMARY

Territory of Bosnia and Herzegovina owing to its geographical position, climate and soil, is suitable for cultivation of diferent agricultural cultivars, among the others, aromatic and medicinal herbs. Many aromatic and medicinal herbs, which people have been collecting from the time immemorial, were found in vast forests, meadows and pastures. Depending on the type and content of medicinal substances, people used either the whole plant or certain parts for different purposles. During 2006-2007 tests were conducted on two hybrids of lavender (*Lavanda angustifolia*) Twickle Purple and Maillette.

Keywords: lavender, hybrid Maillette, hybrid Twickle Purple, bush diameter, bush height, number of outgrowths, stalk length.

Aldin Boškailo, student V godine, Odsjeka za biologiju
Nastavnički fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

dr sc. Denisa Žujo Zekić
Nastavnički fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

PRIOLOG POZNAVANJU BIODIVERZITETA FLORE I VEGETACIJE POČITELJ-POLJA

REZIME

Dolina donjeg toka rijeke Neretve, gdje je smješten i Počitelj, po morfogenezi postanka, izgledu pojedinih elemenata dolinskog reljefa, kao i geografskom položaju, predstavlja jedinstvenu pojavu u središnjem dijelu dinarskih planina. Na području Počitelj-polja izabrano je više lokaliteta na kojim su izvršena fitocenološka istraživanja, tokom 2009. i 2010. godine metodom Braun-Blanquet (1964). Na osnovu izvršenih terenskih istraživanja, utvrđen je visok biodiverzitet bljnih vrsta koje pripadaju različitim sistematskim kategorijama. Popis pronadenih biljnih vrsta na istraživanom području naveden je u rezultatima. Među pronadenim biljnim vrstama veliki je broj autohtonih ljekovitih, aromatičnih i vitaminskih biljaka. Proces održivog razvoja ovog područja trebalo bi usmjeriti prema ekološki prihvatljivom načinu održavanja bioresursa, kako bi se izbjeglo narušavanje prirodne ravnoteže koja sa sobom nosi nesrazmjerno velike ekološke posljedice. Prema raspoloživim podacima, područje Počitelja nije dovoljno istraživano, tako da ovaj rad ujedno predstavlja i prilog poznavanju flore i vegetacije ovog prostora.

Ključne riječi: flora, vegetacija, biodiverzitet, Počitelj-polje, Bosna i Hercegovina.

UVOD

Ekološka heterogenost prostora Bosne i Hercegovine, geomorfološka i hidrološka raznolikost, specifična geološka prošlost, te diverzitet ekoklime usloveli su i iznimno bogat živi svijet na našem teritoriju. Flora, fauna i fungia Bosne i Hercegovine ubrajaju se među najraznovrsnije u čitavoj Evropi, a visok stepen endemičnosti i diverziteta daje joj značaj na nivou globalne biološke raznolikosti (Anonimus, 2008).

Podaci o vegetaciji Bosne i Hercegovine sežu u daleku prošlost, tačnije XIX vijek, kad su prvi strani istraživači počeli prolaziti preko naših krajeva i u svojim stručnim putopisima iznositi utiske o vegetacijskom pokrovu (Adamović, 1909;

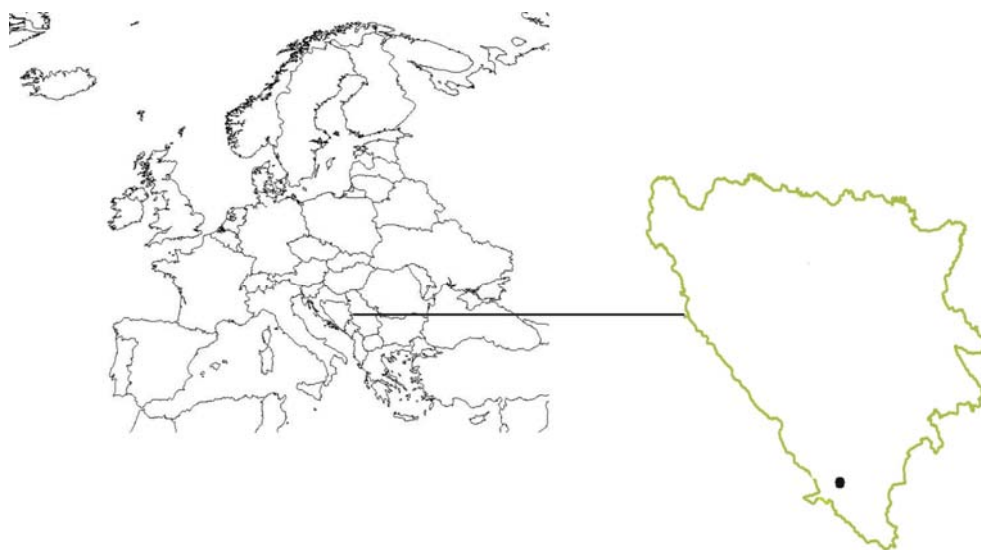
Adamović, 1910). Studije vegetacije po klasičnim metodama Zürich-Montepellier fitocenološke škole započele su kod nas relativno kasno tj. u trećem desetljeću XX vijeka. Kao najistaknutiji fitocenolozi tih područja spominju se Ivo Horvat i Stjepan Horvatić, te njihovi učenici (Lakušić et al, 1977).

Fitocenološkom analizom niskih šuma i šikara u dolini rijeke Neretve izdvojene su brojne asocijacije. Najveći značaj i rasprostranjenje ima asocijacija *Rusco-Carpinetum orientalis* Bleč. et Lakušić, 1966. Asocijacija se diferencira na više subasocijacija i facijesa: *R-C.o. subas. typicum* Bleč. et Lakušić, 1966, subas. *R.-C.o. puniceto-sum granati* (Grež.) Muratspahić, Redžić et Lakušić subas. *R.-C.o. petterietosum* Lakušić et al, *R.-C.o.paliuretosum*, Lakušić 1989, *R.-C.o. subas. quercetosum pubescentis* Muratspahić. Redžić, Lakušić (Stefanović, 1977; Lakušić et al, 1982; Anonimus, 2008).

Na osnovu izvršenih terenskih istraživanja na lokalitetu Počitelj-polja konstatirano je da na njemu egzistira veliki broj biljnih vrsta koje pripadaju različitim sistematskim kategorijama. Na tom lokalitetu decidno je izražena spratovnost, tako da razlikujemo sprat drveća, sprat šiblja i sprat zeljastog bilja.

Opće karakteristike istraživanog područja

Na samom jugu Hercegovine, tačnije u donjem toku rijeke Neretve, smješten je Počitelj (Slika 1), koji se odlikuje prisustvom zimzelene vegetacije s brojnim mediteranskim biljnim vrstama (Anonimus, 2003). Područje Počitelja, kao i čitav donji tok rijeke Neretve, u najvećoj mjeri naseljavale su šume bijelog graba (*Carpinetum orientalis*), koje su nekada pokrivale velike površine današnjeg krša, a danas su ostali samo prostori degradiranog staništa.

Sl.1. Grafički prikaz geografskog položaja Počitelja (prema softveru ArcView 3.2)

Naime, područje Počitelja predstavlja izuzetan prirodni resurs, koji se odlikuje visokim stepenom bioraznolikosti, te vrlo plodnim obradivim zemljištom

(Hrvatović, 1999). Smješten je na kamenjaru, gdje preovladava mediteranska i submediteranska klima, koja posebno pogoduje razvoju agrokulturalnih dijelatnosti, ali i razvoju brojnih drugih biljnih vrsta koje to područje čine zanimljivijim (Bakić, 1967; Boškailo i Riđanović, 2010). Temperatura nerijetko prelazi i +40 °C, a zrak je umjereno vlažan zbog blizine Neretve. Tokom godine, padne oko 1500 mm vodenog taloga koji je uglavnom koncentriran van vegetacionog perioda, u kasnu jesen i rano proljeće (Bertović, 1983). Tipovi zemljišta koji se mogu sresti na istraživanom području su: rendzina, smeđa krečnjačka zemljišta i crvenica (*terra rossa*) (Čirić, 1991; Hrvatović, 1999). Teren je popriličito ravan s nagibom terena od 5-15% i nadmorskom visinom od 41-61 metara.

LOKALITET	GEOGRAFSKA ŠIRINA	GEOGRAFSKA DUŽINA	NADMORSKA VISINA
Topli do	43°08'50,01"S	17°44'16,63"I	58 m
Kadića blinja	43°08'49,75"S	17°43'61,24"I	41 m
Ada	43°08'49,09"S	17°43'56,44"I	46 m
Otok	43°08'20,44"S	17°43'51,70"I	48 m
Saračuša	43°08'22,70"S	17°43'55,12"I	55 m
Parkiralište	43°08'10,13"S	17°43'51,90"I	61 m

MATERIJAL I METODOLOGIJA RADA

Analiza stanja vegetacijskog pokrova obavljena su u nekoliko navrata tokom 2009. i 2010. godine na širem području Počitelj-polja: Lokalitet 1. "Topli do" – ulaz u Počitelj; Lokalitet 2. "Kadića blinja" – kod malog tunela; Lokalitet 3. "Ada" – uz tok Neretve; Lokalitet 4. "Otok" – središnji dio Počitelj-polja uz tok Neretve; Lokalitet 5. "Saračuša" – središte Počitelj-polja; Lokalitet 6. "Parkiralište" – uz magistralni put M-17. Ukupno je načinjeno 12 fitocenoloških snimaka, s ciljem da prezentiraju što veću površinu. Obrada fitocenološkog snimka vršena je po metodologiji Braun-Blanqueta (1964). Prikupljeni biljni materijal sakupljen je i herbarizan u privatnu herbarsku kolekciju A. Boškailo Fotografije su snimljene fotoaparatom marke Panasonic DMC-LS60. Nadmorska visina, širina i dužina određene su pomoću GPS uređaja GARMIN – COLORADO 300. Većina biljnog materijala je identificirana za vrijeme terenskih istraživanja. Determinacija je obavljena pomoću ključeva savremenih evropskih "Flora" (knjige iz edicije *Priroda Jugoslavije*, Šilić, 1977, 1983, 1984; Lakušić, 1982; Mišić i Lakušić, 1990, Šarić, 1991), *Flora Hrvatske* (Domac, 1994, 2002; Nikolić, 1994-2000), *Prodromus florum peninsulae Balcanicae* (Hayek, 1927-1933), *Flora Jadranske obale i otoka* (Kovačić et al, 2008). Taksonomija i nomenklatura biljnih vrsta usklađena je prema Tutin et al (1964-1980), Mucina et al (2000), te Rodwell et al (2002). Životne forme biljaka određene su prema klasifikaciji Elenberga i Meler-Damboja (Ellenberg i Mueller-Dambois, 1967), baziranoj na principima Raunkiera (Raunkiaer, 1934). Tabele i grafikoni su urađeni u softverskom programu *Microsoft Office Word 2007*. i *Microsoft Office Excel 2007*, dok je statistička obrada podataka rađena u softverskim

programima: *SPSS for Windows 17.0* i *BioDiversity Pro Software version 2.0*. Geografska karta napravljena je prema softverskom programu *ArcView 3.2*.

REZULTATI I DISKUSIJA

Na osnovu izvršenih terenskih istraživanja na većem broju lokaliteta područja Počitelj-polja konstatirano je da na njemu egzistira veliki broj različitih biljnih vrsta koje pripadaju raznim sistematskim kategorijama, tj. porodicama. Determinirano je ukupno 132 biljne vrsta iz 52 porodice i 107 rodova. Najbrojnija je porodica Asteraceae sa 20 biljnih vrsta, slijedi Poaceae, sa 14 biljnih vrsta, zatim Fabaceae, sa 9 vrsta, itd. (Tabela 1).

Tabela 1. Pregled utvrđenih biljnih vrsta na području Počitelj-polja

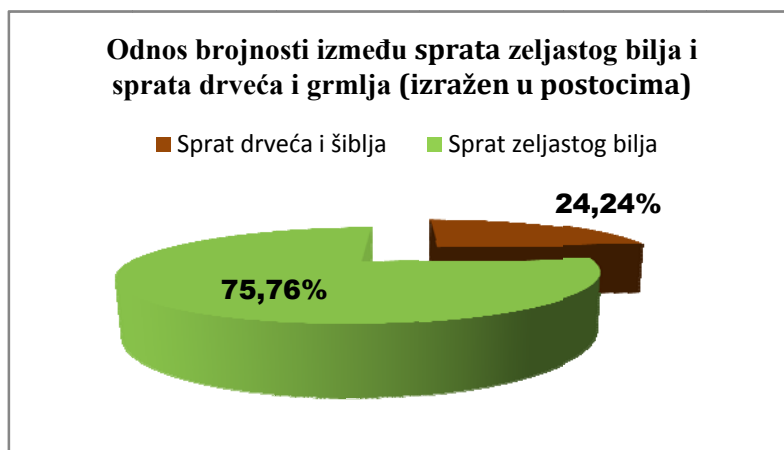
Porodica	FLORISTIČKI SASTAV	
	Sprat drveća i šiblja:	Životna forma
<i>Aceraceae</i>	<i>Acer campestre</i> L.– javor	P
<i>Anacardiaceae</i>	<i>Pistacia terebinthus</i> L. – primorska smrdljika	P
<i>Araliaceae</i>	<i>Hedera helix</i> L. – bršljan	P
<i>Cornaceae</i>	<i>Cornus mas</i> L. – drijen	P
<i>Corylaceae</i>	<i>Carpinus orientalis</i> Mill. – bjelograb	P
<i>Fabaceae</i>	<i>Robinia pseudoacacia</i> L. – bagrem	P
<i>Juglandaceae</i>	<i>Juglans regia</i> L. – orah	P
Lamiaceae	<i>Rosmarinus officinalis</i> L. – ruzmarin	P
	<i>Salvia officinalis</i> L. – kadulja	H
Liliaceae	<i>Asparagus acutifolius</i> L. – sparožina	H
	<i>Ruscus aculeatus</i> L. – veprina bodljika	P
Moraceae	<i>Ficus carica</i> L. – smokva	P
	<i>Broussonetia papyrifera</i> L.– japanski dud	P
<i>Oleaceae</i>	<i>Fraxinus angustifolia</i> Vahl.	P
<i>Papilionaceae</i>	<i>Colutea arborescens</i> L. – pucalina	P
	<i>Coronilla emerus</i> L. – šibika	H
<i>Punicaceae</i>	<i>Punica granatum</i> L. – šipak	P
<i>Ranunculaceae</i>	<i>Clematis vitalba</i> L. – obična pavit	P
	<i>Clematis flammula</i> L. – slatki škrobut	P
<i>Rhamnaceae</i>	<i>Paliurus spina Christi</i> Mill. – drača	P
Rosaceae	<i>Prunus webbi</i> (Spach) Vierh. – divlji badem	P
	<i>Rosa canina</i> L. – pasja ruža	P
	<i>Rubus caesius</i> L. – kupina	P
Salicaceae	<i>Populus alba</i> L. – bijela topola	P
	<i>Populus nigra</i> L. – crna topola	P
	<i>Salix alba</i> L. – bijela vrba	P
<i>Sambucaceae</i>	<i>Sambucus nigra</i> L. – zova	P

Simaroubaceae	<i>Ailanthus altissima</i> (Mill.) Swingle – pajasen	P
<i>Tiliaceae</i>	<i>Tilia cordata</i> Mill. – lipa	P
Ulmaceae	<i>Celtis australis</i> L. – crna košćela	H
	<i>Ulmus minor</i> Miller – poljski brijest	P
<i>Vitaceae</i>	<i>Vitis sylvestris</i> C.C.Gmel. – divlja vinova loza	P
	Sprat zeljastih biljaka:	
<i>Amaranthaceae</i>	<i>Amaranthus retroflexus</i> L. – obični štir	T
<i>Apiaceae</i>	<i>Bifora radians</i> M.B. – obična smrdulja	T
	<i>Carum carvi</i> L. – poljski kim	H
	<i>Daucus carota</i> L. – divlja mrkva	H
	<i>Foeniculum vulgare</i> Miller – komorač	H
<i>Araceae</i>	<i>Arum italicum</i> L. – bijeli kozlac	G
	<i>Arum maculatum</i> L. – obični kozlac	G
<i>Aristolochiaceae</i>	<i>Aristolochia clematis</i> L. – vučja stopa	G
	<i>Asarum europium</i> L. – kopitnjak	G
<i>Aspleniaceae</i>	<i>Ceterach officinarum</i> DC. – zlatna paprat	H
<i>Asteraceae</i>	<i>Achillea millefolium</i> L. – hajdučka trava	H
	<i>Ambrosia artemisifolia</i> L. – ambrozija	T
	<i>Anthemis arvensis</i> L. – njivska pasja kamilica	T
	<i>Arctium lappa</i> L. – čičak	H
	<i>Artemisia vulgaris</i> L. – pelin	H
	<i>Bellis perennis</i> L. – tratinčica	H
	<i>Calendula arvensis</i> L. – poljski neven	T (H)
	<i>Calendula officinalis</i> L. – ljekoviti neven	T (H)
	<i>Carduus pycnocephalus</i> L. – sitnoglavičasti striček	H
	<i>Centaurea cyanus</i> L. – njivski različak	T
	<i>Centaurea jacea</i> L. – obični različak	H
	<i>Cichorium intybus</i> L. – vodopija	H
	<i>Cirsium arvense</i> (L.) Scop. – poljski osjak	G
	<i>Erigeron canadensis</i> L. – kanadska hundoljetnica	T
	<i>Matricaria chamomilla</i> L. – kamilica	T
	<i>Senecio vulgaris</i> L. – obični kostriš	T
	<i>Sonchus arvensis</i> L. – poljska gorčika	H
	<i>Sonchus oleraceus</i> L. – obična gorčika	T
	<i>Taraxacum officinale</i> Weber – maslačak	H
<i>Xanthium strumarium</i> L. – obična dikica	T	
<i>Brassicaceae</i>	<i>Capsella bursa – pastoris</i> (L.) Med. – obična rusomača	T
<i>Campanulaceae</i>	<i>Campanula lingulata</i> Waldst. et Kit. – jezičasti zvončić	H
<i>Caryophyllaceae</i>	<i>Silene vulgaris</i> (Moench) Garcke – pucavac	H
	<i>Stellaria holostea</i> L. – zvjezdarka	T

	<i>Stellaria media</i> (L.) Vill. – obična mišjakinja	T
<i>Chenopodiaceae</i>	<i>Chenopodium album</i> L. – obična pepeljuga	T
<i>Convolvulaceae</i>	<i>Convolvulus althaeoides</i> L. - finodlakavi slak	H
	<i>Convolvulus cneorum</i> L. – srebreni slak	H
<i>Dipsacaceae</i>	<i>Knautia arvensis</i> L. – obična prženica	H
<i>Equisetaceae</i>	<i>Equisetum arvense</i> L. – poljska preslica	G
<i>Euphorbiaceae</i>	<i>Euphorbia characias</i> L.– velika mlječika	H
	<i>Euphorbia helioscopia</i> L. – sunceljubiva mlječika	T
<i>Fabaceae</i>	<i>Lathyrus cicera</i> L. – crvena kukavičica	T
	<i>Lotus cytisoides</i> L. – smiljka	H
	<i>Trifolium campestre</i> Schreber – poljska djetelina	T
	<i>Trifolium hybridum</i> L. – hibridna djetelina	T
	<i>Trifolium incanatum</i> L. – inkanatska djetelina	T
	<i>Trifolium pratense</i> L. – crvena djetelina	H
	<i>Vicia cracca</i> L. – ptičja grahorica	H
	<i>Vicia sepium</i> L. – vijugasta grahorica	H
<i>Geraniaceae</i>	<i>Geranium molle</i> L. – iglica mekana	T
<i>Hypericaceae</i>	<i>Hypericum perforatum</i> L. – gospina trava	H
<i>Iridaceae</i>	<i>Iris pseudopallida</i> Trinajstić – perunika	T
<i>Lamiaceae</i>	<i>Lamium amplexicaule</i> L. – mala mrtva kopriva	T
	<i>Ajuga reptans</i> L. – puzava ivica	H
	<i>Lamium maculatum</i> L. – mrtva pjegava kopriva	H
	<i>Melissa officinalis</i> L. – matičnjak	H
	<i>Mentha arvensis</i> L. – poljska nana	H
	<i>Thymus serpyllum</i> L. – majčina dušica	H
<i>Liliaceae</i>	<i>Allium subhirsutum</i> L. – trepavičasti luk	H
	<i>Colchicum autumnale</i> L. – mrazovac	H
	<i>Muscari comosum</i> L. – kitnjasta presličica	H
	<i>Muscari neglectum</i> Guss. ex Ten. – razgranjena presličica	H
<i>Malvaceae</i>	<i>Althaea officinalis</i> L.- bijeli sljez	T
	<i>Malva silvestris</i> L. – crni sljez	H
<i>Orchidaceae</i>	<i>Orchis morio</i> L. – kačun	G
<i>Papaveraceae</i>	<i>Chelidonium majus</i> L. – žuta trava	H
	<i>Papaver rhoeas</i> L. – divlji mak	T
<i>Plantaginaceae</i>	<i>Plantago lanceolata</i> L. – muška bokvica	H
	<i>Plantago major</i> L. – ženska bokvica	H
<i>Poaceae</i>	<i>Agropyron repens</i> (L.) Beauv. – pirevina	H (G)
	<i>Avena fatua</i> L. – divlja zob	T
	<i>Avena sterilis</i> L. – neplodna zob	T
	<i>Bromus erectus</i> Huds. – stoklasa	H
	<i>Cynodon dactylon</i> Pers. – obična zubača	H
	<i>Dactylis glomerata</i> L. – ježevica	H

	<i>Hordeum hystrix</i> Roth. – livadski ječam	T
	<i>Hordeum murinum</i> L. – divlji ječam	T
	<i>Poa bulbosa</i> L. – lukovčasta livadarka	H
	<i>Poa pratensis</i> L. – livadna vlasnjača	T
	<i>Poa trivialis</i> L. – obična livadarka	H
	<i>Setaria glauca</i> P. B. – sivi muhar	T
	<i>Setaria viridis</i> P. B. – zeleni muhar	T
	<i>Sorghum halepense</i> (L.) Pers. – divlji sirak	G
<i>Polygonaceae</i>	<i>Polygonum aviculare</i> L. – ptičiji dvornik	T
	<i>Rumex crispus</i> L. – obični štavelj	H
	<i>Rumex obtusifolius</i> L. – štavelj konjštak	H
<i>Polypodiaceae</i>	<i>Polypodium vulgare</i> L. – slatka paprat	H
<i>Portulacaceae</i>	<i>Portulaca oleracea</i> L. – obični tušt	T
<i>Ranunculaceae</i>	<i>Anemone hortensis</i> L. – zvjezdasta šumarica	G
	<i>Ranunculus acris</i> L. – žabnjak ljutić	H
	<i>Ranunculus arvensis</i> L. – njivski ljutić	T
	<i>Ranunculus repens</i> L. – puzavi ljutić	H
<i>Scrophulariaceae</i>	<i>Verbascum sinuatum</i> L. – izverugana divizma	H
	<i>Veronica chamaedrys</i> L. – čestoslavica	H
<i>Solanaceae</i>	<i>Datura stramonium</i> L. – kužnjak	T
<i>Urticaceae</i>	<i>Urtica dioica</i> L. – žara, kopriva	T
<i>Verbenaceae</i>	<i>Vitex agnus-castus</i> L. – konopljika	P
<i>Violaceae</i>	<i>Viola odorata</i> L. – mirisava ljubičica	H
	<i>Viola tricolor</i> L. – maćuhica	H

Od ukupno 132 pronadene biljne vrste, sprat drveća i šiblja predstavljen je sa 32 vrste iz 30 rodova i 22 porodice, što čini 24.24% ukupne flore istraživanog područja. Spratu zeljastih biljaka pripada 100 vrsta iz 77 rodova i 34 porodice, što čini 75.76% ukupne flore istraživanog područja.

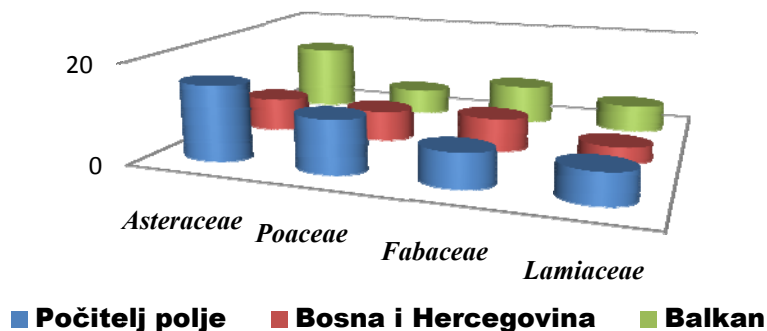
Diverzitet sjemenjača (Spermatophyta) je izrazito najbrojniji na istraživanom području. Predstavljen je sa 129 vrsta iz 104 roda i 49 porodica, ili sa 97.72% od ukupne flore istraživanog područja. Vrste iz odjeljka *Spermatophyta* čine i okosnicu živog svijeta Bosne i Hercegovine, ali i cijelog Balkana, te samim time djeluju kao osnovni faktor u oblikovanju pejzašne raznolikosti. Dosta je očekivan redosljed najzastupljenijih porodica Spermatophyta (Tabela 2) na području Počitelj-polja. Najzastupljenija je porodica *Asteraceae* sa 20 vrsta iz 17 rodova, što čini 15.50% ukupne flore Spermatophyta istraživanog područja ili 15.15% ukupne flore istraživanog područja. Naime, porodica *Asteraceae* je i najbogatija rodovima i vrstama i unutar čitavog Holarktičkog florističkog carstva.

Diverzitet papratnjača (Pteridophyta) predstavljena je s tri vrste (*Ceterach officinarum*, *Equisetum arvense* i *Polypodium vulgare*) iz isto toliko rodova: *Ceterach*, *Equisetum* i *Polypodium*, što predstavlja 2.27% od ukupne flore Počitelj-polja. Naime, papratnjače imaju veoma važnu ulogu u očuvanju stabilnosti ekosistema. Osim toga, one mogu poslužiti kao veoma važan indikator kvaliteta ekosistema i životne sredine.

Tabela 2. Usporedni prikaz taksonomske strukture najzastupljenijih porodica flore Počitelj-polja, Bosne i Hercegovine i Balkanskog poluostrva

Porodica	Počitelj-polje		Bosna i Hercegovina (Anonimus, 2008)		Balkan (Turill, 1929)	
	N	%	N	%	N	%
<i>Asteraceae</i>	20	15.15	260	6.69	913	13.52
<i>Poaceae</i>	14	10.60	236	6.07	358	5.30
<i>Fabaceae</i>	9	6.81	260	6.69	545	8.07
<i>Lamiaceae</i>	8	6.06	125	3.21	371	5.49

Usporedni prikaz najzastupljenijih porodica Počitelj-polja, BiH i Balkana (izražen u postocima)

Poređenjem odstupanja postotka najznačajnijih porodica istraživanog područja u odnosu na spektar porodica cjekolupne flore Bosne i Hercegovine, uočava se da spektar porodica Počitelj-polja donekle odstupa od pomenutog. Većina najbrojnijih porodica je s procentualno većim brojem vrsta (Tabela 3), što je i

očekivano, prvenstveno zbog manje površine istraživanog područja u odnosu na cjelokupnu flori Bosne i Hercegovine i Balkana.

Tabela 3. Uporedni prikaz taksonomske strukture najzastupljenijih rodova unutar porodica flore Počitelj-polja i flore Bosne i Hercegovine

Porodica	Flora Počitelj-polja		Flora Bosne i Hercegovine (Anonimus, 2008)	
	N	%	N	%
<i>Asteraceae</i>	17	15.88	72	6.72
<i>Poaceae</i>	9	8.41	76	7.09
<i>Lamiaceae</i>	7	6.54	31	2.89
<i>Fabaceae</i>	5	4.67	47	4.38
<i>Liliaceae</i>	5	4.67	96	10.98
Ostale	57	59.83	749	67.94

Analizom taksonomske strukture rodova (Tabela 4), uočava se da je najbrojniji rod *Trifolium* s 4 biljne vrste, zatim slijede rodovi: *Poa* i *Ranunculus*, s 3 biljne vrste.

Tabela 4. Taksonomska struktura najbrojnijih rodova u flori Počitelj-polja

ROD	Vrsta	%
<i>Trifolium</i>	4	3,03
<i>Poa</i>	3	2,27
<i>Ranunculus</i>	3	2,27
<i>Arum</i>	2	1,51
<i>Avena</i>	2	1,51
<i>Bromus</i>	2	1,51
<i>Calendula</i>	2	1,51
<i>Centaurea</i>	2	1,51
<i>Clematis</i>	2	1,51
<i>Convolvulus</i>	2	1,51
<i>Euphorbia</i>	2	1,51
<i>Hordeum</i>	2	1,51
<i>Lamium</i>	2	1,51
<i>Muscari</i>	2	1,51
<i>Moraceae</i>	2	1,51
<i>Plantago</i>	2	1,51
<i>Populus</i>	2	1,51
<i>Rumex</i>	2	1,51
<i>Sonchus</i>	2	1,51
<i>Stellaria</i>	2	1,51
<i>Vicia</i>	2	1,51
<i>Viola</i>	2	1,51

ZAKLJUČAK

Biodiverzitet flore i vegetacije Počitelj-polja nije bio do sada detaljnije istraživano, tako da je tokom 2009. i 2010. godine obavljeno niz florističkih i vegetacijskih istraživanja. Ukupno je urađeno 12 fitocenoloških istraživanja po klasičnoj metodologiji Braun-Blanqueta. Zahvaljujući izuzetno specifičnom geografskom položaju, te klimatskim i ekoklimatskim karakteristikama koje preovladavaju na tom području, razvila se vrlo specifična flora, koja obuhvata 132 biljne vrste iz 107 rodova i 52 porodice, što predstavlja 3.41% od ukupne flore Bosne i Hercegovine. Od toga, veliki je broj ljekovitih, jestivih, aromatičnih i vitaminskih biljnih vrsta. Opće dugoročne preventivne mjere protiv biotičkih i nebiotičkih agensa, koji bi mogli ugroziti stabilnost flore, trebalo bi temeljiti na održavanju i unapređenju biodiverziteta datog područja.

ZAHVALA

Osobitu zahvalnost dugujemo “Udruženju građana Počitelj – Čapljina” s predsjednikom Dževadom Ibruljom, na ustupljenim podacima o Počitelj-polju.

LITERATURA

- Adamović, L, 1909: *Die vegetationsverhältnisse der Blakanländer. Die Vegetation der Erde*, 11, Leipzig.
- Adamović, L, 1910: *Vegetationsbilder aus Bosnien un der Herzegowina*. In: Karsten Schenck (ed.) *Vegetationsbilder* 8, 4, Tafel pp. 19-24.
- Anonimus, 2003: Počitelj, *Bosnia and Herzegovina Association of Artist*, Sarajevo, pp. 53-84.
- Anonimus, 2008: Bosna i Hercegovina - Zemlja raznolikosti: *Pregled i stanje biološke i pejzažne raznolikosti Bosne i Hercegovine*, Prvi izvještaj Bosne i Hercegovine za konverziju o biološkoj raznolikosti, (urednici: Redžić, S., Barundanović, S., Radević, M). Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Sarajevo, pp. 10-24.
- Bakić, J, 1967: *Divlja flora i fauna jadranskog područja kao prirodni rezervoar živućih namirnica*, Pomorski zbornik 5, pp. 791-829.
- Bertović, S, 1983: *Klima i klimatologija*, Šumarska enciklopedija, Tom: II, pp. 260-266.
- Boškailo. A, Riđanović, L, 2010: *Zastupljenost invazivnih biljnih vrsta na području Počitelja*, II Simpozij biologa Republike Srpske, PMF Univerziteta u Banja Luci, Banja Luka 4-6 novembar, Book of Abstract, pp (4): 109, 110.
- Braun-Blanquet, J, 1964: *Pflanzensoziologie*, Springer Verlag, Wien-New York.
- Ćirić, M, 1991: *Pedologija*, III izdanje, “Svjetlost”, Sarajevo, pp. 177 – 248.
- Domac, R, 1994: *Flora Hrvatske*, “Školska knjiga”, Zagreb.

- Domac, R, 2002: *Flora Hrvatske*, priručnik za određivanje biljaka, II izdanje, "Školska knjiga" Zagreb.
- Ellenberg, H, Mueller-Dambois, D, 1967: A key to Raunkiaer plant life from with revised subdivision. Ber. geobot. Inst, ETH, Zurich, 37, pp. 56-73.
- Hayek, A, 1927-1933: *Prodromus Florae peninsulae Balcanicae*. Tom: I, II, III. Dahlem-Berlin.
- Horvatić, S, 1963: *Vegetacijska karta otoka paga s općim pregledom vegetacijskih jedinica Hrvatskog primorja*. Prirododl. Istraž. Jugosl. Akad. 33, Acta Biol. 4. Zagreb.
- Hrvatović, H, 1999: *Geološki vodič kroz BiH*, "Zavod za geologiju", Sarajevo.
- Kovačević, S, Nikolić, T, Ruščić, T, Milović, M., Stamenković, V, Mihelj, D, Jasprica, N, Bogdanović, S, Topić, J, 2008: *Flora Jadranske obale i otoka*, 250 najčešćih vrsta. "Školska knjiga", Zagreb.
- Lakušić, R, Pavlović, D, Abadžić, S, Grgić, P, 1977: *Prodromus – biljnih zajednica Bosne i Hercegovine*, posebno izdanje, Biološki Institut Univeriteta u Sarajevu, pp. 5-87.
- Lakušić, R, 1982: *Planinske biljke*. "Svjetlost", Sarajevo.
- Lakušić, R, Pavlović, D, Redžić, S, 1982: *The Chorologic, Ecologic and Floristic Differentiation of the Forests and the Scrubs with *Carpinus orientalis* Mill. And *Ostrya carpinifolia* Scop.* In Yugoslavia. Glas. Republ. Zavoda zašt. Prirode – Prirodnjačkog muzeja, Titograd, 15: pp. 103-116.
- Mišić, Lj, Lakušić, R, 1990: *Livadske biljke*, "Svjetlost", Sarajevo.
- Mucina, L, Schaminee, J.H.L., Rodwell, J.S, 2000: *Common data standards for recording releves in field survey for vegetation classification*, Journal of Vegetation Science, 11: pp. 769-772.
- Nikolić, T (ed.), 1994 - 2000: *Flora Croatica, Index Florae Croaticae*, Pars 1-3. Nat. Croat. Vol. 3,6,9 Sup. 2, 1, 1: 1-116, 1-232, 1-324.
- Oberdorfer, E., 2001: *Pflanzensoziologische Exkursionsflora fur Deutschland und angrenzende Gebiete*, Eugen Ulmer Verlag, Stuttgart.
- Raunkiaer, C, 1934: *The life forms of plants and statistical plant geography*. Clarendon, Oxford.
- Rodwell, J.S, Schaminee, J.H.J., Mucina, L, Pignatti, S, Dring, J, Moss, D, 2002: *The diversity of European vegetation. An overview of phytosociological alliances and their relationship to EUNIS habitats*, National Reference Centre for Agriculture, Nature and Fisheries, Wageningen, NL.
- Stefanović, V, 1977: *Fitocenologija sa pregledom šumskih fitocenoza Jugoslavije*, "Svjetlost", Sarajevo.
- Šarić, T, 1991: *Atlas korova*, I izdanje, "Svjetlost", Sarajevo.
- Šilić, Č, 1977: *Šumske zeljaste biljke*, IV izdanje. "Svjetlost", Sarajevo.
- Šilić, Č, 1983: *Atlas drveća i grmlja*, "Svjetlost", Sarajevo.
- Šilić, Č, 1984: *Endemične biljke*, III izdanje, "Svjetlost", Sarajevo.

- Šilić, Č, 2005: *Atlas dendroflore (drveće i grmlje), Bosne i Hercegovine*, Knjiga 2, "Matica hrvatska" Čitluk. Franjevačka kuća Masna Luka.
- Šilić, Č, Šolić, M. E, 1999: *Contribution to the knowledge of the neophytic flora in the Biokovo area (Dalmatia, Croatia)*, Nat. Croat. 8, pp. 109-116.
- Turrill, W. B, 1929: *The Plant-life of the Balkan Peninsula*, Oxford at the Clarendon Press.
- Tutin, T. G, Heywood, V. H, Burges, N.A, Moore, D. M, Valentine, D. H, Walters, S. M, Webb, D. A (eds): 1964-1980, *Flora Europaea*, Vols. 1-5. Cambridge: Cambridge University Press.

A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF BIODIVERSITY OF FLORA AND VEGETATION OF POČITELJ POLJE

SUMMARY

The valley of the downstream river Neretva, where Pocitelj is settled, is specific, due to morphogenesis of its genesis, the appearance of certain elements of valley's relief and the geographical position. It represents a unique phenomenon in the central part of Dinaric alps. In the area of Pocitelj's field – Pocitelj polje, several sites were chosen, where phytocenological research was conducted during 2009 and 2010, using the Braun–Blanquet (1964) method. On the basis of the performed field work, a high degree of biodiversity of plant species, belonging to different systematic categories was established in Pocitelj polje. The inventory of plants species discovered in the investigated area is listed in the results section. Among the discovered plant species, there is a great number of indigenous medical, aromatic and vitamin plants. The process of sustainable development of this area should be directed towards an ecologically acceptable way of maintaining bioresources, in order to avoid disturbance of natural balance, which carries disproportionately large ecological consequences. According to available literature, the area of Pocitelj has not been sufficiently researched, therefore this paper represents a contribution to the knowledge of flora and vegetation of this locality.

Keywords: flora, vegetation, biodiversity, Pocitelj's field - Bosnia and Herzegovina

Društvene i humanističke nauke

dr sc. Đulsa Bajramović
Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

mr sc. Majra Lalić
Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

ULOGA NASTAVNIKA U CJELOVITOM RAZVOJU LIČNOSTI UČENIKA

REZIME

Škola, kao odgojno-obrazovna institucija, jedan je od najvažnijih elemenata u mentalnom razvoju djeteta. „Odgojne ustanove su odgojni faktori po svojoj profesionalnoj namjeni i djelatnosti. Društvo ih osniva da bi planski, sustavno i organizovano ostvarivalo pedagoške intencije odnosno odgojno-obrazovne zadatke“. (Vukasović, 1999, p. 333) U školi se djeca obrazuju, uspostavljaju socijalne veze, susreću s različitim izazovima, formiraju odgojno i emocionalno. Prolazak kroz školu i obaveze koje ona nosi sa sobom ne teče uvijek glatko. Nastavnici su stručne osobe koje vode učenike kroz odgojno-obrazovni proces i imaju odlučujuću ulogu koja u velikoj mjeri utječe na cjelokupni razvoj dječije ličnosti.

Ključne riječi: odgoj, obrazovanje, nastavnik, nastava, razvoj.

UVOD

Period djetinjstva karakterističan je po burnom fizičkom, emocionalnom, intelektualnom i socijalnom razvoju, koji je, pored naslijeđa, uslovljen utjecajima iz sredine u kojoj dijete odrasta i djeluje. To je period kojem treba dati poseban značaj, jer tada dijete izgrađuje svoju ličnost i postavlja temelje za budući život i uspjeh u njemu. Školu kao ustanovu u kojoj djeca provode mnogo vremena treba njegovati i nikako dopustiti da obrazovni aspekt potiskuje odgojni. Nažalost, u našim školama su češće situacije u kojima se obrazovanje stavlja ispred odgoja, u kojima nastavnici u prvi plan stavljaju gradivo i nastavne sadržaje i na taj način koče i škode razvoju cjelokupne ličnosti. Takvim stavom, oni vrednuju samo činjenice, znanje, tj. kognitivni aspekt razvoja, dok se ostali aspekti razvoja ličnosti zanemaruju. „Kognitivnim modelom škole dobiva se na pohranjenom znanju, a gubi na

razumijevanju; dobiva se na 'teoriji', a gubi na osjetilnom iskustvu; dobiva se na racionalnom prenošenju znanja, a gubi na ljudskoj neposrednosti, dobiva na kompetenciji za određena područja, a gubi na ljudskoj odgovornosti“ (Slatina, 2004).

Nastavnici bi trebali posmatrati svako dijete kao jedinstvenu osobu s individualnim obrascem razvoja i načina učenja. Postoje učenici koji su po svojoj prirodi takvi da im odgovara način na koji se uči u školama, pa su zbog toga uspješni i oni kojima ne odgovara, pa su zbog toga okarakterizirani kao nesposobni, nemirni, nemotivirani, i slično. Nastava treba biti organizirana tako da se njome razvija djetetovo samopuzdanje, osjećaj vlastite sposobnosti i pozitivan odnos prema učenju. Samo takvim načinom rada mogu se učenici motivirati i potaknuti da ispolje kreativne i interpersonalne sposobnosti, tj sve ono što mogu i znaju, a nisu bili u prilici da pokažu.

ODGOJNI RAD U NASTAVI

Ako se krene od pojmovnog određenja nastave (Filipović, 1977), primjećuje se da skoro sve definicije ističu da se nastava kao proces, pored usvajanja znanja, činjenica, navika, itd, odnosi i na izgrađivanje i formiranje cjelokupne ljudske ličnosti, tj. na odgoj. Dakle, odgoj bi trebao biti utkan u tu djelatnost jednako kao i obrazovanje. Od nastavnika se ne očekuje da drže predavanja o odgoju, nego da kroz nastavu i sadržaje odgojno djeluju i na taj način doprinesu svestranom razvoju učenikove ličnosti.

„Da bi se pojačao odgojni rad u nastavi, trebalo bi ohrabriti nastavnike za promjene koje dolaze s reformom škole, a podrazmijevaju uvažavanje individualnih razlika učenika i prilagođavanje nastave različitim sposobnostima učenika. To znači nadogradnja ili zamjena tradicionalnih obrazaca sa novim“ (Suzic, 2005).

Tabela 1. Stari i novi obrasci vaspitnog rada u nastavi

Stari obrasci	Novi obrasci
Nastavnik predaje novo gradivo. Učenici slušaju i ponavljaju.	Učenici zajedno sa nastavnikom, samostalno i interaktivno uče iz raznih izvora.
Nastavni plan i program je imperativ, učenik ga mora savladati ili pada.	Učenici aktivno uče, vrše prezentaciju.
Nastavnik odlučuje kako će se učiti.	Nastavni plan i program se realizira po mjeri učenika
Ocjenjuje se pokazano, ono što učenik zna napamet ili demonstrira.	Učenici zajedno s nastavnikom odlučuju kako će se učiti.
Emocije su potisnute	Ocjenjuju se kompetencije, eksplicitne i implicitne.
Svoje znanje i kompetencije učenik demonstrira nastavniku.	Emocije se slobodno izražavaju.
Nastavnik ocjenjuje.	Svoje znanje i kompetencije učenik demonstrira vršnjacima i nastavniku.
	Ocjenjuje nastavnik i svi učenici.

Stavljanje nastavnog sadržaja i nastavnika u prvi, a učenika u drugi plan, manifestira se kroz opterećenost učenika za reprodukciju mnoštva suvišnih činjenica, široko korištenje frontalnog rada i postojanje škola i odjeljenja s velikim brojem učenika. Sve to dovodi do zanemarivanja odgojne funkcij. Školskom reformom treba pospješiti razvoj djeteta preko rasterećenja nastavnih planovova i programa, korištenja metoda i sredstava za rad prilagođenih učenikovim sposobnostima i uzrastu.

NASTAVNIKOV DOPRINOS CJELOKUPNOM RAZVOJU UČENIKA

„Nastavnički poziv više nego mnoge druge profesije traži kvalitete bez kojih se ne može uspješno ostvarivati dužnost odgajatelja mladih i odraslih“. (Filipović, 1977)

Nastavnik je osoba koja pored poznavanja profesije i prenošenja znanja na učenika, treba da odgojno djeluje, da ostvari emotivnu prisnost, razumije poziciju učenika, upozna njegove slabosti, mogućnosti, te da na taj način potiče njegov cjelokupni razvoj.

„Čitav sklop odgojnog utjecaja povezan je s većim ili manjim stupnjem prihvaćanja odnosno neprihvatanjem nastavnika od strane učenika u školskom životu i radu“. (Jurić, 1977) Neprihvatanje nastavnika može dovesti do rezignacije, a to, pak, rezultira neuspjehom, što uzrokuje loš emocionalni odnos prema učenju i stvara probleme u ponašanju.

Zbog toga je bitno da osobe koje se bave nastavničkom profesijom, pored poznavanja sadržaja nastavnog predmeta, posjeduju i ogovarajuće znanje iz oblasti psihofizičkog razvoja djece.

„O položaju, ulozi i zadaćama učitelja u novoj reformisanoj školi govori se u svim osnovnim dokumentima. Npr. U *Bijelom papiru* precizirane u poglavlju 5, govori se o osnovnim obilježjima koje bi trebala posjedovati osoba koja se bavi učiteljskom, profesijom, neka od njih su:

- Odgovarajući stupanj obrazovanja, pedagoško-psihološka i didaktičko – metodička osposobljenost za izvođenje nastave...;
- Sposobnost identificiranja i uvažavanja individualnih razlika i stilova učenja;
- Sposobnost kreiranja adekvatnih uslova i okruženja za aktivno učenje i inkluzivno obrazovanje;
- Osposobljenost za evaluaciju rezultata učenja i razvoja učenika, te postupaka, metoda i oblika koje koristi u nastavi;
- Sposobnost voditelja fasilitatora, dijagnostičara, instruktora aktivne nastave, koordinatora, kreatora novih interpersonalnih odnosa, graditelja emocionalne klime u odjeljenju i menadžera nastavnog procesa;
- Motiviranost za stalno stručno usavršavanje i odgovornost za promjene u obrazovanju.“ (Pehar, 2007)

Od učitelja se očekuje da bude nosilac promjena, sudjeluje u školskim aktivnostima, a da bi to mogao ostvariti potrebna mu je odgovarajuća razina obrazovanja (pedagoško-psihološka, didaktičko-metodička osposobljenost za nastavnu praksu), sposobnost detekcije i uvažavanja individualnih potreba i razlika među učenicima, a time i kognitivnih stilova, sposobnosti kreiranja stimulativnog okruženja, poticanja aktivnog učenja, sposobnost realizacije inkludiranja učenika s posebnim potrebama, osposobljenost za evaluaciju ishoda učenja, sposobnost unapređivanja efekata učenja, motiviranost za posao koji radi, te spremnost na kontinuirano stručno usavršavanje i cjeloživotno učenje, kao i fleksibilnost za promjene i inovacije u vlastitoj praksi.

ZAKLJUČAK

Promjene koje nosi reformirana škola podrazumijevaju uvažavanje razlika među učenicima, individualiziranje i prilagođavanje nastavnih sadržaja svakom djetetu, s obzirom na njegove mogućnosti.

Dakle, sve više se u prvi plan stavlja ona odgojna funkcija škole koja je usmjerena ka razvoju cjelokupne ličnosti učenika. Odlučujuću ulogu u svemu tome ima nastavnik. Od njega se očekuje da omogući svakom učeniku doživljaj uspjeh, da djeluje i postigne što bolje rezultate, u skladu s njihovim mogućnostima.

Ako nastavnik zanemari istinu da svaki učenik ima individualne potrebe, karakterne osobine, da svakom ne odgovara kognitivni način učenja – tada ne može očekivati uspjeh.

Škola kao odgojno-obrazovna institucija, trebala bi izrazito njegovati odgojnu funkciju, a to neće moći sve dok u svom djelovanju ima preveliku dozu kognitivnog načina rada.

Razvoj socijalnih, emocionalnih i moralnih osobina učenika mora teći paralelno s kognitivnim razvojem. Na taj način, nastavnici će slati poruku učenicima da se vrednuju i cijene njihove kreativne osobine, interpersonalne karakteristike i moralne vrijednosti

LITERATURA

- Filipović, N (1977), *Didaktika*, IGKRO, „Svjetlost“ Zavod za udžbenike, Sarajevo.
- Jurić, V (1977), *Metodika rada školskog pedagoga*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb.
- Pehar, L (2007), *Psihološke posljedice reforme osnovne škole*, „Službeni list“, Sarajevo.
- Slatina, M (2004). *Akceleracijom do „škole po mjeri učenika“*, „Didaktički putokazi“, br. 31, 10, str. 2 – 17.
- Suzić, N (2005). *Pedagogija za XXI vijek*. TT Centar, Banja Luka.
- Vukasović, A (1999). *Pedagogija*, Hrvatski katolički zbor „Mi“, Zagreb.

THE TEACHER'S ROLE IN THE HOLISTIC DEVELOPMENT OF STUDENTS' PERSONALITY

SUMMARY

School as an upbringing-educational institution is a highly important factor for child's development. "Educational institutions are pedagogical factors by the virtue of their professional purpose and activities. Society establishes them in order to accomplish pedagogical intentions regarding educational tasks in a planned, systematic and organised manner" (Vukasović, 1999, p. 333). These are the places to which the child comes after being with family and, as such, have tremendous impact on formation of child's personality. School is a place where the children are educated, establish social connections, are faced with different challenges, emotionally develop and get nurtured. School attendance and the obligations which follow from it will not always run smoothly. Teachers are the professionals which lead pupils through nurturing educational process and play a decisive part in the pupils' success or failure, which in turn, greatly affects the overall development of child's personality.

Keywords: upbringing, education, teacher, teaching, development.

dr sc. Kasim Korjenić
Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

MODERNA DRUŠTVENA I HUMANISTIČKA MISAO BOŠNJAKA

Značaj i uloga časopisa „Putokaz“

REZIME

U radu se se prezentira i rasvjetljava suočavanje naše sredine s dolaskom moderne misli i novih socijalnih i političkih ideja koje su nastale u okviru građanskog društva Evrope. To se odrazilo na ukupno ekonomsko, političko, socijalno i duhovno stanje bosanskohercegovačkih muslimana koji su se dolaskom Austro-Ugarske, preko noći, našli u novom, drugačijem kulturno-ekonomskom i pravnom okviru. Novo vrijeme tražilo je adekvatne odgovore od kojih je zavisio njihov status i opstanak, odnosno trebalo je spriječiti asimilaciju i razaranje bošnjačkog totaliteta. Susret s modernom je jedan od najznačajnijih događaja za bošnjačku umnost i putem sinkretičkog karaktera traži se model uključivanja u evropske kulturne tekovine, a da se ne žrtvuje višestoljetna islamska duhovnost. Časopis *Putokaz* je bio glasilo građanski orijentiranih bošnjačkih intelektualaca koji su prvi izgradili jasnu predstavu o važnosti historijskog trenutka i doživljavali problem na način koji je Bosnu i Hercegovinu izvodio na svjetsko-povijesnu scenu.

Ključne riječi: moderna, građansko društvo, bosansko-hercegovačko društvo, europeizacija, akomodacija novim prilikama

UVOD

Moderna je u Evropi nastala kao proces duhovne emancipacije od bilo kakvih čvrstih šema i općih kanona u svim oblicima duhovnog života i stvaranja. Još od renesansnog pohoda prema svijetu afirmira se moderni angažman u umjetnosti i mišljenju i ideja da čovjek ne može pobjeći iz svog svijeta i društva tj. da je dužan mijenjati svijet sukladno vlastitim potrebama i nadama.

Ideja modernizma postaje središnja ideja, a najvažnija društvena, ekonomska, politička i duhovna energija postaje kapital koji ukida granice političkog feuda.

Glavna duhovna struja koja je utjecala na karakter povijesnih kretanja početkom devetnog stoljeća u Evropi i izražavala ideje i interese građanskog društva utemeljenog u industrijskoj proizvodnji zasnovanoj na podjeli rada i slobodnom tržištu, bilo je prosvjetiteljstvo s liberalizmom kao svojim bitnim političkim izvodom.

Iz toga su se razvile sve značajne političke ideje i pokreti, sva politička strujanja karakteristična za novonastalo građansko društvo. Gledajući filozofski, moderna je značila pokret oslobađanja duha i korespondirala s načinom dostizanja slobode, što je podrazumijevalo pitanje oslobađanja mišljenja od velikih misaonih sistema i otvaranje prostora za slobodnu kreaciju i procjenjivanje rezultata.

Postavlja se osnovno pitanje: šta je to mišljenje, kako ono postoji i na koji način ostvaruje povezanost s realitetom? U konačnici, to porađa nove tokove znanosti i mišljenja, kakvi su moderna pozitivna eksperimentalna znanost i razni pravci u sociologiji, kritički orijentirani prema duhovnom naslijeđu, a u čijem je središtu pojam slobode u svim različitim interpretacijama toga pitanja u modernoj političkoj praksi.

Ta misao je intepretirana u tada aktuelnim teorijskim interpretacijama modernog doba, kroz razne struje pozitivizma i neopozitivizma, marksizma i njegove političke ideologije raznih profila, kao i raznih vrsta političkih ideologija nastalih na idejama evropskog liberalizma.

I

Proces etabliranja moderne misli u BiH započinje krajem 19. stoljeća, kad moderni svijet oblikovanje i uspostavljanje odnosa spram socio-kulturnog i političkog medija postiže dolaskom Austro-Ugarske, kad je otpočeo proces evropeizacije, modernizacije i uključenja u Evropu.

U najranijem razvoju bosanske povijesti (bosansko kraljevstvo), prevladavala je vezanost za Zapad, a osvajanjem i proširenjem Osmanskog carstva, Bosna i Hercegovina postaje u političkom, državno-pravnom, duhovnom i kulturnom pogledu sastavni dio orijentalnog islamskog svijeta. S Austro-Ugarskom, došlo je do naglog odvajanja od Istoka i dramatičnog okretanja prema Zapadu, kad se događa povijesni preokret u duhovno-povijesnom biću bosanskih muslimana.

Oni su se našli u novom, drugačijem kulturno-ekonomskom i pravnom okviru što je proizvelo mnoge teškoće u procesu prilagođavanja i uključivanja u novi način života.

Započelo je razdoblje u kome su postavljana mnoga pitanja i tražili se adekvatni odgovori, od kojih je zavisio njihov status i opstanak.

U životu BiH desile su se ogromne promjene od državno-pravnog statusa do novih određenja prema građanskom društvu, političkom djelovanju, nacionalnom organiziranju, novom načinu proizvodnje i, konačno, prema vlastitom biću.

To je izazvalo duhovni i društveni vrtlog, kad se postavilo radikalno pitanje koje se baziralo na iznalaženju načina življenja: kako prihvatiti tekovine zapadne kulture i civilizacije, a istovremeno zadržati islamsku duhovnu samobitnost?

Ukupnom duhovnom i političkom scenom poslije 1878. godine, dominiralo je pitanje nužnosti evropeizacije i modernizacije cjelokupnog BiH društva, a tempo modernizacije najviše je zavisio od prihvatanja evropskog modela života od strane muslimana, jer je njihov život zbog tih okolnosti bio vidno inficiran, jer su sve te promjene duboko zadirale u tradicionalne oblike i strukturu života i mišljenja.

Pitanja akomodacije novim prilikama zaoštrilo se čak do oblika da li treba iseliti u Tursku, kao što govori fetva šeih-ul-Islama, ili ostati u svojoj zemlji – što je stvorilo velike probleme na duhovnom i političkom planu.

Na drugoj strani, veliki autoriteti islamske zajednice, kao što su reis Azapagić, muftija Tarabar i reis Džemaludin Čaušević istakli stav da je ostanak u zemlji vjerska obaveza i da je nužno prilagoditi se novim uvjetima života, tj. prihvatiti procese evropeizacije i duh modernog evropskog društva, kao i njegovih glavnih vrijednosti u kojem dominira duh racionalnosti naučnog mišljenja.

Pitanje da li seliti u Tursku, ili ostati u svojoj zemlji, ubrzo je anulirano reformskom akcijom reisa Čauševića, koji je ukazao na potrebu prihvatanja evropskog obrazovanja muške i ženske djece, isticanja stava da treba prihvatiti sve novine koje ne ugrožavaju islamski identitet, a koji je izražen u slobodi vršenja najvažnijih vjerskih obaveza.

Nužnost evropeizacije i modernizacije cjelokupnog života nametnuti su kao imperativ i u tom procesu trebalo je naći odgovarajuće rješenje za problem saživljavanja islama kao duhovne osnove historijskog i nacionalnog identiteta s modernim vremenom i prilagoditi se novim društvenim i političkim idejama.

Inteligencija je, uglavnom, odgovorila pozitivno na izazove vremena, objašnjavajući da tehnika, nauka i tehnička civilizacija nisu protuislamski i s pomenutim velikim autoritetima islamske zajednice odigrali su odlučujuću ulogu, objašnjavajući da je nužno prihvatanje modernih naučnih dostignuća sa stanovišta islama. Takvim stavovima, osnovni problem koji je bio vezan za proces akomodacije novim prilikama, uspješno je riješen.

Mladi ljudi i inteligencija slijedili su društvene tokove uključenja u nove političke, ekonomske i kulturne oblike života i tražili izlaz u dubljim društvenim promjenama. To je ukazalo na drugi dio problema, a tj. na potpunu akomodaciju novim socijalnim i političkim idejama koje su nastajale iz specifičnosti razvoja evropskog građanskog društva, čiji je glavni aspekt bio oštar klasni sukob.

Građansko društvo Zapada išlo je putem sekularizacije ukupnog sistema društvenih, političkih i duhovnih odnosa. U našim prilikama, intelektualni front nije uspio izbjeći zamci prakticiranja i tumačenja sekularizma kao ateizma, što je još više ugrozilo unutarnje biće bosanskih muslimana, uz prijetnju da se izgubi

nacionalna samobitnost i samoodređenost. Zbog takvih grešaka strateške orijentacije, socijalne i političke ideje nailazile su na nerazumijevanje.

Posebno treba naglasiti da je uključenje u nove političke, ekonomske i kulturne tokove Evrope naglo usporeno stvaranjem Kraljevine SHS, kad je došlo do stagnacije svih temeljnih procesa modernizacije koji su započeli u doba Austrougarske putem industrijalizacije, izgradnje kulturnih institucija, evropskog školstva i institucija političkog života.

U bosansko-muslimanskom biću došlo je do daljih ideoloških i nacionalnih podvajanja i sukoba usljed "nacionaliziranja" u srpskom, hrvatskom ili jugoslavenskom pravcu, što je zahvatilo samo dio otuđene inteligencije i političkih mešetara, ali ne i široke mase.

U Kraljevini SHS, BiH je počela gubiti historijski identitet i svoju bosansku paradigmu. Ekonomski porobljena, uz provođenje agrarne reforme koja je imala pljačkaške momente, BiH je gubila političku i kulturnu nezavisnost, što se najviše odrazilo na položaj bosanskih muslimana, a u masama stvorilo osjećaj besperspektivnosti i bespomoćnosti.

Svaki oblik političkog ili nacionalnog organiziranja razvijao se samo pod vjerskim okriljem ili u formi kulturno-prosvjetnih društava (*Gajret* i *Narodna uzdanica*), što je predstavljalo samo jedan od elemenata formiranja i iskazivanja socioetničkog subjektiviteta. Ta društva nisu imala političko, socijalno, ekonomsko i nacionalno stajalište na osnovu kojeg bi definirali svoje ciljeve i problematiku vezanu za Bosnu i Hercegovinu i muslimane. Isto tako, ukupna muslimanska i kulturna politika nije svoj narod tretirala kao punopravni historijski i politički subjekt, nego su ga kao vjersku zajednicu prepustili hegemonizmu, raznim manipulacijama i tako doveli u poziciju sataniziranja i društveno-nacionalne defanzive.

Bošnjački totalitet sveden je samo na nepotpunu kulturnu i vjersku zajednicu, na oblik bivstvovanja u kojem su Bošnjaci bili samo pojava iz prošlosti i oblik življenja u kojem nije poželjna vlastita politika. To je dovelo do fosiliziranja društvenog i duhovnog bića, prijeteci da čitava zajednica nestane s društvene i historijske scene.

Zbog svih tih složenih uslova i okolnosti razvoja naše sredine, veliki značaj je imala svaka ideja ili pokret u politici, kulturi i društvu, imajući za cilj da poveže moderne socijalne i političke ideje i ideje nacionalnog i kulturnog identiteta, te samoodređenosti bosanskih muslimana kao zasebnog i već formiranog političkog i društvenog identiteta unutar tadašnjih društvenih odnosa.

Insistirajući na tim postavkama uspjelo se spriječiti razaranje i asimilacija bošnjačkog totaliteta i težnja da se ukupnost bića svede samo na jedan momenat-kulturno nasljeđe.

II

Kad ocjenjujemo rezultate bošnjačkih intelektualaca toga vremena, kao mjerilo treba uzeti stav koji se primjenjuje u ocjeni svake filozofske i duhovne misli, a to je koliko je ona utjecala na buduće vrijeme i događaje i kako utemeljuje i razvija svoje postavke u vremenu političkih i društvenih gibanja i potresa.

Veliki broj autora snažno tematizira brojne teme iz područja ekonomije, prava, filozofije, sociologije i politike. Ekonomske rasprave ukazuju na razumijevanje bitnog značaja ekonomije i ekonomske moći u životu društvene zajednice, a vrijedne priloge daju Šerif Bubić, Ahmed Kemura, Munir Šahinović Ekrem i Hasan Čišić.

Ogromne promjene u državno-pravnom statusu BiH na kraju 19. stoljeća dovele su i do kompleksnosti pravne prakse i odnosa šerijatskog prava spram građanskog, što prati odvojenost BiH od Hilafeta i uključenje u državne integracije s Austro-Ugarskom. Razumijevanje pravne misli nalazimo u interpretaciji dr Mehmeda Begovića, dr Hamdije Čemerlića i dr Halida Čauševića.

Filozofska misao bila je zaokupljena pitanjima odnosa vjere i znanja, islama i nauke. Evropska moderna misao smatrala je da je taj problem riješila preko obezvjeđivanja vjere i pozitivističkim naučnim pristupima.

Većina autora naglašava da je sukob vjere i nauke u islamu nepoznat, odnosno da je prihvatanje modernih znanstvenih dostignuća nužno sa stanovišta islama.

Iznenadujuće je da je prisutna visoka interpretacija Kantove misli u teoriji spoznaje, kao i interpretacija učenja Mila i Bentama u etičkoj teoriji. Tu nalazimo rasprave Mustafe Busuladžića, Šabana Hodžića, Derviša Korkuta, Nurije Pašića, Abdurahmana Adila Čokića.

Sociološka misao je vrlo inspirativna i nalazimo interpretacije vezane za Halduna i Spensera, koje ne zaostaju za savremenim teorijskim stajalištima kritičke misli u interpretaciji zapadne civilizacije i totalitarnih ideologija 20. stoljeća. Značajne priloge dali su Ćamil J Avdić, Džemaludin Čaušević, Dževad Sulejmanpašić i Muhamed M. Sudžuka.

Politička misao, zajedno s kulturološkim raspravama, bila je vezana za neriješeno nacionalno pitanje i negiranje Bošnjaka kao naroda i BiH kao političkog i historijskog subjekta (Suljaga Salihagić, Husein Čišić, Edhem Bulbulović, Šukrija Kurtović, hfz Adulah Ajni Bušatlić, Ahmed Muratbegović).

Veoma je impresivan poduhvat grupe građanski orijentiranih muslimanskih intelektualaca, koji su preko časopisa *Putokaz* (Zagreb, 1937-1939) pokazali političko i duhovno moderno opredjeljenje. Časopis je okupio najznačajnije mlade intelektualne snage kod bosanskih muslimana toga vremena, s osnovnom namjerom da inteligenciju i široke mase odvoji od konzervativnih političkih i kulturnih krugova, te stvori uslove da djeluju u smislu nove političke, socijalne i kulturne orijentacije i izgradnje drukčijih društvenih odnosa socijalne i ekonomske pravde.

Časopis je okupio više od dvadeset pet saradnika, s Hasanom Kikićem kao glavnim urednikom, a autori priloga su Safet Krupić, Skender Kulenović, Zija Dizdarević, Ešref Badnjević, Nasif Deftedarević, Samija Hodžić, Vehbija Mehmedović, Rasim Fillipović, Husref Čišić, Melko Erak, Derviša Ljubović, Hamid Dizdar, Bakir Badnjević, dr Asko Borić, Miralem Ljubović, Mustafa Porobić, Derviš Imamović, Huso Salčić, Salih Alić i Nazif Resulović.

Tek s *Putokazom*, počinju se doživljavati problemi koji BiH smještaju u krug zapadno-evropske civilizacije. S pozicija lijeve političke socijalne i kulturne orijentacije, saradnici su prvi koji tematiziraju globalne probleme svog vremena postavljajući pitanje socijalne slojevitosti, kulturne tradicije, ekonomskog razvoja i nacionalne identifikacije. Naglašeno se distanciraju od konzervativnih krugova muslimanske sredine i obraćaju se radništvu, seljaštvu, inteligenciji i omladini. Odlučni su u nastojanju da se riješe nejasnoće i neizvjesnosti koje su se provlačile kroz našu historiju, te zasnivaju cjeloviti program emancipacije i afirmacije bosanskih muslimana kroz zajedništvo koje kao okvir može omogućiti suživot više narodnih zajednica.

Tražanjem uzroka dekadencije i krize u društvu, dotiču se ekonomske i socijalne osnove kao bitnog momenta povijesnog objašnjenja tih prilika.

Po oblastima, *Putokaz* je orijentiran na društvena i književna pitanja, ali su svi prilozima u funkciji društveno-političkih tema i problema, a cjelokupna orijentacija je zasnovana na aktuelnosti, kritičnosti i socijalnom programu. Osnovni cilj je da se učini snažan iskorak iz svirepe i surove stvarnosti i u tom smislu izvršili su snažnu kritiku otuđene inteligencije, stali u odbranu socijalno-deklasiranih slojeva, uočili težak položaj žene i ukazali na puteve njene brže emancipacije, popularizirali antifašističku misao unutar muslimanskog naroda, shvatili vrijednost tradicije i islama, posebno naglasivši njegovu progresivnu i demokratsku ulogu. Od prvog broja i teksta Safeta Krupića *Današnjica i mi* stoji imperativni zahtjev da inteligencija mora biti svjesna historijskog momenta i objediniteljski faktor u procesu društveno-ekonomskog, političkog i nacionalnog oslobođenja, jer "današnjica stoji pred nama kao niz pitanja koja mi moramo rješavati, jer je to smisao našeg života. Rješavati ih moramo, i to najaktivnije, jer neriješena pitanja znače za nas sigurnu smrt, jer mi smo po svojoj ekonomskoj i društvenoj strukturi sredina koja može da postane samo plijen onih koji oduzimaju slobode narodnih masa i pojedinaca, ali smo sredina koja bi u slobodi i demokraciji dala bogate i vrijedne priloge napretku". Primarna uloga inteligencije naglašena je i u posljednjem broju, u tekstu Skendera Kulenovića *Jedna žalost i jedna potreba*, kojim poziva da se intelektualci "trgnu iz naše mahmurne uležalosti, iz tromog bošnjakluka, iz malodušnosti".

Kao važno pitanje, naglašen je položaj seljaštva, zanatlija i radništva. U teoretskim raspravama, ističe se da agrarna reforma nije dovela do razvoja poljoprivrede niti se intenzivirao razvoj kapitalističke robne proizvodnje. Takav način provođenja agrarne reforme samo je pogoršao eksploataciju, što je stvorilo svijet nadničara. *Putokaz* iznosi statističke podatke o zapuštenosti naših sela, o

nepismenosti, alkoholizmu, nehigijenskim uslovima, kulturnoj zastalosti, praznovjerju i zelenaštvu. (Husref Čišić, Ešref Badnjević, Miralem Ljubović, Vehbija Mehmedović i Huso Salčić).

U razmatranju položaja žene, jasna opredijeljenost došla je naročito do izražaja u članku Mustafe Orlanovića, *Položaj muslimanke u Bosni*, kao i u člancima Derviše Ljubović i Samije Hodžić.

Autor naglašava da su društveni odnosi koji su suprotni vjerskim propisima odredili položaj žene, koji je u Bosni i Hercegovini u očitoj suprotnosti s vjerskim propisima. Ukazujemo na marksistički stav autora da su oslobođanje i emancipacija žene mjera emancipacije čovjeka i društva. Shodno tome, proces emancipacije vezan je za promjenu društveno-ekonomske i političke situacije.

Uočavajući opasnost od narastajućeg fašizma, autori poručuju da on oduzima ljudske slobode. Bakir Badnjević u članku *Islam i demokracija* u tom cilju među širokim narodnim slojevima afirmira stav da islam u svojoj esencijalnoj osnovi ima demokratsku potku i da se uopće kao problem ne postavlja pitanje političke orijentacije na relaciji demokracija – fašizam. (Značajni su tekstovi Hasana Kikića, Ešrefa Badnjevića, Mustafe Orlanovića, Skendera Kulenovića i Šukrije Huskića).

Opredjeljenje je pitanje opstanka i ne smije se dozvoliti manipulacija, jer je fašizam novo ime za staru laž (Šukrija Huskić). Poseban doprinos *Putokaz* je dao u kritički kreativnom razmatranju nacionalnog opredjeljenja muslimana, gdje je naglašeno gledište Hasana Kikića koje govori da je “pravo nacije (...) razmaknuto do granice prava čovjeka”. Svjesni neodređenih stavova političkih stranaka i sveštenstva koji ne dozvoljavaju da se završi proces nacionalnog afirmiranja muslimana, intelektualci oko *Putokaza* na bosanske muslimane gledaju kao na poseban historijski, kulturni i narodni individualitet, a na BiH kao na historijsku i kulturnu posebnost.

Saradnici *Putokaza* su ukupno svoje djelovanje podredili saznanju da bosanski muslimani moraju ubrzati proces adaptacije na moderne društvene tokove života, rada i mišljenja i da, kao dio svijeta koji je ekonomski, politički i kulturno potlačen, s ostalim potlačenim klasama i narodima trebaju tražiti rješenje za svoj položaj.

Putokaz je razumio dramu bosanskih muslimana kroz historijski proces formiranja kulturnog i historijskog bića, kad se poslije naglo izmijenjenih prilika, 1878. godine, i usljed razvoja industrijskih odnosa, čitava jedna društvena zajednica zbog sporog procesa stvaranja zdrave sinteze zapadnoevropske kulture i sopstvenih kulturnih tekovina, našla pred društveno-ekonomskom katastrofom.

Prvi su postali svjesni opasnosti od manipulacija muslimanskim masama koje su ekonomski, kulturno i politički uništene u režimu Kraljevine Jugoslavije. Zato su postavili zadatak inteligenciji da odvoji mase od konzervativnih krugova i stvori uslove za djelovanje u smislu izgradnje novih društvenih odnosa preko lijeve političke i socijalne orijentacije.

U težnji da emancipira bosanske muslimane od socijalno-ekonomske i kulturne degradacije, i zbog jasnog stava da muslimani moraju imati samostalnu i

aktivnu ulogu u političkom i kulturnom životu zemlje, saradnici *Putokaza* su pokazali da ne promišljaju niti djeluju u vakumu ili svijetu kulturnog i umjetničkog artizma i elitizma. Isto tako, pokazali su da kao ljevičari osmišljavaju zbilju i ne robuju rigidnim komunističkim i boljševičkim shvatanjima o služenju „svjetskoj revoluciji“. Naprotiv, oni su svjesni da žive i djeluju u Bosni i Hercegovini koja je ekonomski, politički i kulturno porobljena, uz stalnu prijetnju uništenja njenog historijskog bića. Takvim stavom, *Putokaz* je na razini novih ideja da, kad se izriče kritika, uvijek se govori iz unutrašnjosti jednog svijeta, odnosno praksisa.

Na tragu modernih ideja, zasnovali su program emancipacije kroz ekonomsku, socijalnu, kulturnu i političku akciju lijevog političkog djelovanja intelektualaca, radništva i seljaštva. Na osnovi izgradnje društva, kroz izmjenu ekonomskih i političkih odnosa, tražili su put uključivanja bosanskih muslimana i bosanskohercegovačkog naroda u povijesni proces oslobađanja čovjeka kroz ekonomsko i političko oslobađanje.

Saradnici *Putokaza*, nošeni reformskim idejama prosvjetiteljstva, ukupnu problematiku Bosne i Hercegovine, a posebno bosanskih muslimana, sagledali su u sklopu povijesnih događanja i novih društvenih pokreta, posebno radničke klase kao novog povijesnog subjekta. Rješenje problema traže kroz proces adaptacije na moderne društvene tokove života, tj. da zajedno s potlačenim klasama i narodima, kroz ekonomski, politički i kulturni preobražaj, traže rješenje za svoj položaj.

U čitavom periodu izlaženja, časopis je imao finansijskih problema i bio pod stalnom prismotrom policije. Opća politička klima i novonastale prilike, 1939, godine dovele su do njegovog gašenja, ali treba naglasiti da u čitavom periodu izlaženja taj časopis nije imao podršku ni u političkim, ni u kulturnim krugovima.

Muslimanskoj trgovačko-esnafskoj čaršiji i konzervativnim krugovima nije odgovarao časopis socijalno-kritičke orijentacije. Isto tako, zbog jasnog stava o bosanskim muslimanima, kao historijskom i političkom subjektu, *Putokaz* nije odgovarao ortodoksnim komunistima, a pogotovo koncepciji Hasana Kikića, Safeta Krupića i Skendera Kulenovića, koji su zbog samostalnog mišljenja stigmatizirani i odbačeni kao trockisti i krležijanci.

Sudbina mnogih bila je tragična kroz II svjetski rat, a kao žrtve fašizma završili su Hasan Kikić, Safet Krupić, Huso Salčić, Husref Čišić i Zija Dizdarević. Preživjele je dugo vremena pratila odbačenost i podozrenje. Historijska istina je da ta grupa mladih ljudi predstavlja najbolji izdanak onog procesa emancipacije koji je započeo s Ljubušakom, Bašagićem i reisom Čauševićem.

Njihovo djelovanje ostavilo je dubokog traga u historiji naše države i ne može se zanemariti saznanje da su jasno naglašeni stavovi *Putokaza* vezani za socijalne, ekonomske i političke probleme društva, klasno-nacionalni koncept oslobođenja i insistiranje na autonomiji Bosne i Hercegovine kao zajednice ravnopravnih naroda, trasirali put ka izgradnji njenog državno-pravnog subjekta.

ZAKLJUČAK

U razdoblju od polovine 19. do sredine 20. vijeka, moderni svijet preko procesa evropeizacije i modernizacije proizveo je ogromna raslojavanja unutar bošnjačkog društvenog bića.

Modernizam je nametnuo određenje prema vlastitom sadržaju, pitanju sekularizma, građanskog društva, političkog djelovanja, nacionalnog organiziranja i pravno- ekonomskog usklađivanja prema principima novog sistema življenja. To je izazvalo ogromnu pometnju čitave zajednice i bošnjački intelektualci su suočeni sa složenom strukturom pitanja vezanih za mogućnost i uvjete opstanka u Bosni i Hercegovini, kao i za odnose s drugim narodima.

Većina bošnjačkih intelektualaca znala je da se suoči sa izazovima Zapada i pozitivno odgovori na pitanja koja je naučno-tehnička civilizacija stavila pred njih. Posebno je markantan poduhvat intelektualaca oko časopisa *Putokaz* koji su na tragu modernih ideja građanskog društva Zapada zasnovali program emancipacije kroz ekonomsku, socijalnu, kulturnu i političku akciju i izgradnju državno-pravnog karaktera Bosne i Hercegovine.

LITERATURA:

- Filipović, M (2004): *Historija bosanske duhovnosti*, "Svjetlost", Sarajevo.
- Filandra, Š (1998): *Bošnjačka politika u dvadesetom stoljeću*, "Sejtarija", Sarajevo.
- Ibrahimagić, O (1998): *Državno-pravni razvitak BiH*, VKBI, Sarajevo.
- Muftić, E (2002): *Bošnjačka ljevica*, DES, Sarajevo.
- Purivatra, A (1972): *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, "Svjetlost", Sarajevo.
- Zbornik radova (1983): *Progresivna misao u BiH, 1918-1941*, "Svjetlost", Sarajevo.

THE MODERN SOCIAL AND HUMANISTIC THOUGHT OF BOSNIAKS

SUMMARY

This article presents and highlights the facing of our community with a modern thought and the new social and political ideas, which arised within the framework of the European civil society. This was reflected on the entire economical, political, social and spiritual state of Bosnian Muslims, who had virtually overnight, with the arrival of Austro-Hungarian Monarchy, faced a novel and different cultural-economic and legal framework. The new period required adequate responses on which depended the status and survival of Bosniaks, and which should have prevented the assimilation and destruction of the Bosniak totality. The encounter with the modern is one of the most significant events for Bosniak wisdom; through syncretism, there is a search for a model of integration in the European cultural heritage, without sacrificing the centuries-old Islamic spirituality. The magazine "Putokaz" was a news herald for civic-oriented Bosniak intellectuals, who were the first to establish a clear image about the magnitude of the historical moment and perceived the problem in a way that put Bosnia and Herzegovina on the global historical scene.

Keywords: modern, civil society, Bosnian-Herzegovinian society, europenisation, adjustment to new conditions

dr sc. Safet Sarić
Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

GOVOR KAO SUDBINA

REZIME

Uistinu, šta je govor? Isto kao i na pitanje *Šta je jezik?* – ni na pitanje *Šta je govor?* ne možemo dati potpuno adekvatnu i iscrpnu definiciju, iz prostog razloga što je govor društvena, ali i prirodna kategorija, najuže povezana s jezikom. Pa ipak, postoje mnoge definicije govora od kojih nam se čini prihvatljivim mišljenje da je govor realizacija jezika u praksi. Iz toga, ujedno, slijedi da je govor zvučni reljef, akustička konfiguracija svakog jezika. To se može prihvatiti kao konstatacija da je govor isključivo vezan za jezik, iako postoje neka mišljenja koja govoru daju širi kontekst. Naime, neki teoretičari misle da se govor nužno ne iscrpljuje samo u jeziku, nego svoju funkciju upražnjava i u bilo kojoj dogovornoj sistematizaciji zvukova s mentalnoznačenjskom pozadinom. U svakom slučaju, govor u svojoj suštini pretpostavlja moć iskazivanja misli i osjećanja akustičkim putem, odnosno artikulacijom.

Porijeklo govora usko je povezano s porijeklom jezika, mada se može pretpostaviti da je govor stariji od jezika, bez obzira što bi se moglo misliti i suprotno. Čovjeku je, vjerovatno, bio imanentan govor prije spoznaje jezika, jer se kao društveno biće, prema svim logičkim zakonitostima, čovjek čovjeku mogao obraćati pokušajima artikulacije koja čini ili može činiti nukleus svakog jezika. Drukčije rečeno, govor se morao roditi u glavi pojedinca, za razliku od jezika koji je društvena kategorija.

U prahistoriji zbio se trenutak u kojem se pojedinac osjećao pozvanim da „progovori“, odnosno da „sagovorniku“ iskaže svoju misao. To je, dakle, situacija u kojoj nije bilo jezika, pa je ona nalagala nužnost perspektive njegovog nastanka. Možemo pretpostaviti da se prvobitni čovjekov govor najprije iskazivao neartikuliranim zvucima. Druga mišljenja, pak, zastupaju tezu da je ipak jezik nužan egzemplar za govor, jer da se govoriti može tek jezikom. Stvar je shvatanja jednog ili drugog, kao prihvatanja nužnosti jednog ili drugog. Sigurno je sasvim da su jezik i govor nerazlučiva kategorija jer se jezik elementarno iscrpljuje putem govora, pogotovo svi jezici koje zovemo živim.

Ključne riječi: govor, jezik, komunikacija, retorika, elokvencija, orator, razgovorna situacija, strategija učtivosti.

MOĆ ARTIKULACIJE – MOĆ GOVORA

Živi jezici su ujedno i komunikativni jer se neposredno realiziraju i modeliraju u određenom socijativu. Kao takvi, oni su podložni promjeni, a promjena se u prvom stepenu realizira u samom govoru – tako da je u tom pogledu govor stariji od jezika, a to znači da je širi i univerzalniji. Zato takav jezik i zovemo govornim, pa je govorni jezik elementarno ishodište komunikacije. Govor i komunikacija u tom pogledu predstavljaju jedinstveni pojam koji se danas u nauci proučava s različitih aspekata. Tako je komunikacija jedan od središnjih pojmova savremene književne teorije, pošto je i sama književnost jedna vrsta komunikativne djelatnosti. Komunikacijom se bave i nauke poput lingvistike ili semiotike, a izučavaju je i kibernetika, teorije informacija, komunikologija, sociologija, psihologija, filozofija, stilistika, itd...

Veliki broj različitih teorija komunikacije slaže se u tome da je komunikacija prenošenje poruke ili informacije od adresanta prema adresatu (pošiljaoca prema primaocu) u nekom prepoznatljivom i oboma poznatom kodu. Govor se može posmatrati i kao književnoteorijski pojam, jer se književna umjetnost ostvaruje putem jezika, pa se govor neizostavno mora posmatrati u tom kontekstu. Govor je imanentan književnom tekstu, bilo da se radi o lirskom, dramskom ili epskom djelu. Čak i u lirskoj pjesmi možemo detektirati subjektivni govor, govor tzv. „lirskog subjekta“, jer se njegov doživljajni intimitet iskazuje unutarnjim govorom stvaralački animiranog bića koje nam se želi ispovijediti i svoju misao, posebno svoju emociju, prenijeti na nas.

O govoru, kao što je govor aktera, likova, odnosno protagonista epskih i dramskih djela, možemo kazati da je suštinski i značenjski dio teorijske spoznaje o sižeju i diskursu romana, pripovijetke, ili drame. Savremeni roman, kojem književni teoretičari određuju žanrovsko/tematski karakter (psihološki roman, roman toka svijesti, ispovijedni roman, antiroman, roman otuđenja, itd), na svoj način jeste govor, predstavlja govor (najčešće monolog), kao u znamenitim južnoslavenskim romanima, na primjer, *Dervišu i smrti*, Meše Selimovića, ili *Na rubu pameti*, Miroslava Krleže.

U savremenoj teoriji književnosti govor se posmatra kao sastavni dio teorije proze s brojnim pojmovima, kao što su pojam pripovjedača (naratora), reminiscenta, lirskog iskaza, govorne intonacije u versifikaciji. Baratamo i sintagmama, kao što su „autentični književni govor“, „moderni književni izraz“, itd.

U lingvistici se, pak, jezik i govor često dovode u saglasje, a i u izvjesnu opreku. Tako je poznata De Saussureova opreka jezika i govora. Prema njemu, jezik (langue) i govor (parole) su konstitutivni činiooci jezičke djelatnosti (langage), uz opasku da je jezik objekat lingvistike, a govor njezin subjekat. U tom mišljenju, izdvaja se i njegova opaska kako je govor individualno, konkretno očitovanje jezika kao aspraktnog sistema koji oblikuje interesna zajednica govornika.

Glagol *govoriti* u bosanskom jeziku ima nekoliko ravnopravnih značenja. Primarno značenje mu je da imenuje radnju govora: *vršiti govor, pričati*,

pripovijedati. U drugom značenju, taj glagol može izražavati stanje, odnosno: *znati neki jezik* (govoriti francuski, engleski, itd...), a u trećem, on sadržava oznaku za moć govora – govoriti: *imati sposobnost artikulacije*, za razliku od osobe koja je nijema. Dakle, artikulirati znači moći izgovarati glasove povezujući ih u slogove i riječi, te tako govoriti određenim jezikom.

RAZVOJ GOVORA – DJEČJI GOVOR

Čovjek se rađa kao govorno biće, a to znači da, na izvjestan način, sa sobom na ovaj svijet donosi i neku vrstu zaumnog, genetski predodređenog, tzv. maternjeg jezika. Međutim, mi ipak govorimo o jeziku koji se od rođenja uči, odnosno usvaja, osvaja i prisvaja kao „gradivo“ na osnovu kojeg budući čovjek počinje ostvarivati svoju ljudsku misaonu, emotivnu i društvenu ulogu. Jedno od krupnih pitanja tog „osvajanja“ jezika jeste na koji način se ono manifestira, izvodi i u konačnici realizira. Naučna stanovišta se uglavnom modeliraju prema spoznajno-teoretskim principima razvoja govora od ranog djetinjstva.

Shvatanje značenja riječi, koliko god djelovalo prosto i neupitno, ipak nije tako jednostavno. To možemo primijetiti kad dijete u neku riječ unese onaj sadržaj koji ne odgovara sadržaju shvatanja odraslih, ili kad neki pojam izražava nepostojećom riječju, logički neobjašnjivom, odnosno, kad „izmisli“ nepoznatu riječ za poznato značenje. Brojni testovi su pokazali kako djeca različitih uzrasta imaju i različita „tumačenja“ riječi i jezika. Tako na pitanje zašto je neko opširan – dijete odgovara da je to zato što ima velika usta, ili da je nilski konj – riba iz Nila. Smatra se da djeca prvo nauče riječi s pravim značenjem, a da, paralelno s tim, usvajaju i one riječi za koje ne znaju prava značenja.

Prvu riječ dijete izgovara već od devetog, najdalje petnaestog mjeseca, ali te prve riječi nisu baš adekvatne osnovne jedinice govora, jer se u djetetovoj svijesti one manifestiraju kao riječi-šifre, tj. ono im „daje“ ono značenje koje predstavlja šifru za određenu potrebu. Kad kaže „mama“, onda to može značiti i potrebu za hranom. Normalno dijete od godinu dana uglavnom izgovara svega nekoliko riječi, a najnovija istraživanja kazuju da ono za manje od dvije godine stekne osnovno znanje o gramatičkom sistemu.

Postoji dosta različitih mišljenja vezanih za problem kvantiteta usvojenog jezika u različitim dobnim periodima predškolskog uzrasta, tim prije jer je dosta teško tačno odrediti i razgraničiti aktivni od pasivnog rječnika. To usložnjava i pitanje kad je dijete progovorilo, zatim faktori utjecaja sredine, individualne inteligencije i psihofizičkog razvoja, pa i brojnih drugih, kao što je motivacija za govor. Većina stručnjaka misli da dijete od tri godine posjeduje fond do hiljadu riječi, a da prosječno godišnje od tada, po jednim, usvaja nekoliko stotina, a po drugima – i do hiljadu riječi. Tako se obično misli da sedmogodišnje dijete raspolaže s tri do šest hiljada riječi, a naučnici, koji ne odbacuju ni pasivni rječnik, misle da ta djeca govore i do četrdeset hiljada riječi.

Što se tiče kvaliteta dječijeg rječnika relativno je to neistraženo područje, jer je vrlo teško „proučiti“ njegov kvalitet, pošto je riječ i o uzrastu kad je vrlo teško djelovati na poboljšanje kvalitativnom poboljšanje rječnika. To je vrijeme eruptivnog usvajanja riječi, ali bez estetskog i kvalitativnog imperativa. Na neki način, djeca obično znaju pravo značenje riječi, ali vrlo često i postavljaju pitanja u vezi s njima, kao: *Zašto mama kaže zlato majčino kad sam umazan pekmezom?*, ili: *Kako vrijeme bježi kad nema noge?* Isto tako, dječija mašta je sklona stvarati nove i nečuvane riječi, iz prostog razloga što ne znaju prave.

Smatra se da već krajem druge godine djeca počinju usvajati fleksiju tj. upotrebu padeža i glagolskih oblika i tada nastupa najvažniji period u razvijanju govora. To je vrijeme enormne upotrebe dativa (meni, mami, tati) i imperativa (daj, uzmi, drži). Od treće godine, koristi se i prezent u trećem licu jednine (hoće konja, jede čokoladu, pije mlijeko), potom instrumental (udario štapom, igram loptom). Od glagolskih vremena, poslije prezenta, najprije dolazi perfekat i futur. Misli se da dijete u četvrtoj godini već koristi sve padeže, ali ne i sve glagolske oblike. U toku treće godine, javlja se faza upotrebe kratkih rečenica koja traje do kraja četvrte godine, ili nešto duže. Takve rečenice imaju imenicu, glagol, ponekad prilog i prijedlog, ali uglavnom bez veznika. Ta rečenica obično ima tri do četiri riječi.

Razvoj rečenice vezan je za izmjene dječijeg odnosa prema predmetima, osobama, apstraktnim pojmovima i samom sebi. Prvi dijalozi podrazumijevaju aktivno učenje i bogaćenje rječnika, kao i svih normativnih pravila, jer u dijalogu vrlo često učestvuju odrasli koji i lingvistički inerveniraju. To je, dakle, i početak perioda učenja kulture govora i vještine izražavanja. U jednom tekstu autora Philipa Malrieua, nalazimo skalu faza govornog razvoja od osamnaest mjeseci do tri godine. U prvoj fazi pojavljuju se imenice, pridjevi i glagoli, u drugoj se javlja prosta rečenica od dvije riječi s elementima: glagol i objekat (kupiti lutku), subjekat i glagol (ja hapiti), imenica i pridjev ili prilog (brzi auto), imenica i zamjenica (ti mama), glagol i pitanje gdje, kad, zašto, itd...(gdje kupiti, kada doći, zašto sjediti). U trećoj fazi dolaze pravilne strukture rečenice: subjekat, predikat, objekat, priloška odredba, atribut. Početak četvrte faze obilježava pojava zavisnosloženih rečenica, naročito odnosnih i vremenskih.

RAZGOVORNA SITUACIJA

Razgovorni stil odlikuje se nekim osobenostima koje su primjerene samo njemu, kao što je npr. nezvanični način izražavanja. Naravna ambijentalnost ovoga stila jeste tradicionalno komuniciranje, spontani razgovor i neusiljeni dijalog. Njegova posebnost je i u tome što je on isključivo razgovorni, jer se bazira na usmenom načinu izražavanja, te je u tom pogledu u poziciji opozicije prema ostalim stilovima. Također, drugi stilovi podrazumijevaju određenu ambijentalnost, prostore na kojim se oni, u manjoj ili višoj mjeri, realiziraju, a to su najčešće zatvoreni i omeđeni prostori.

Razgovorni, funkcionalni stil, ostvaruje se u tzv. govornoj/razgovornoj situaciji koja se manifestira na svim mjestima na kojim se čovjek nalazi. Posebnost mu je i u tome što on jedini od stilova nema mogućnost za prethodnu pripremu, koncentraciju, izradu plana i slično, jer se ostvaruje u situaciji koja podrazumijeva automatizam, spontanost, neformalnost i neusiljenost. Razlog tome je što razgovorna situacija, odnosno sagovornici uglavnom ne znaju kako će se razgovor odvijati i kako će završiti.

Razgovorni stil je izraz životne neposrednosti jer se i realizira u stvarnosti, a to znači u bezbrojnim životnim situacijama. Pa ipak, ni ovom stilu ne možemo oduzeti „pravo“ da se realizira uz prethodnu misaono-emotivnu pripremu, pa i uz pomoć nekog unaprijed oformljenog plana. Takve životne situacije su vrlo rijetke, ali ne i neobične. Često znamo da ćemo s nekim razgovarati (i o čemu), pa je „priprema“ moguća, pogotovo ako su nam ti razgovori životno važni i ako od njih dosta očekujemo.

Teme u razgovornom funkcionalnom stilu su bezbrojne, jer nema te teme o kojoj se ne razgovara. Ipak, u podrobnijim izučavanjima ovoga stila te teme se mogu razvrstati, kao što je tema trača (ili ogovaranja), razgovora o vremenu, zdravlju, životnim prilikama, standardu, itd.

Neki stilističari smatraju da u razgovornom stilu nema tabu-tema. Ipak se čini da nisu u pravu jer razgovornu situaciju često čine razni sudionici koji pripadaju različitim društvenim, socijalnim, spolnim, dobnim ili mentalnim kategorijama. U tom smislu, sasvim je logično da tabu-teme moraju postojati, pogotovo ako se razgovor vodi u sredini i među sudionicima koji imaju određeni kulturo-obrazovni status i intelektualnu odgovornost, moralne, ljudske vrijednosti.

Neke vrste tema koje zadiru u čovjekov intimitet, njegov moralni, nacionalni, vjerski ili neki drugi intimni suverenitet zahtijevaju izuzetnu obazrivost, a to je povezano s tzv. „strategijom učtivosti“. U svojoj *Stilistici*, Marina Katnić-Bakaršić poziva se na naučnike Browna i Levinsona koji ukazuju na četrdeset sredstava *strategije učtivosti*, a autorica ih navodi petnaest, među kojima su: sagovornik A primjećuje potrebe sagovornika B, izbjegavanje neslaganja, razgovor o neutralnim temama, umjerene šale, optimizam, inkluzivno „mi“, izvinjavanja, generalizacije, itd. Kako se navodi, „verbalna učtivost (je) jedna vrsta *strateške manipulacije jezikom* način da ostvarimo svoje konverzacijske ciljeve tako što ćemo govoriti ono što je *socijalno primjereno* datoj situaciji.“¹

Prema autoru B. Tošoviću, tipični razgovor ima dijelove: **inicijalni** (odnosno početni, uvodni, op. a), kao što su dozivanja (dozivi), pozdravi, riječi za uspostavljanje kontakta – najčešće kutroazne (*Hej, Muhamede!, Merhaba!, Dobar dan!, Kako ste?*, itd), zatim **centralni**, koji se odnosi na suštinu i srž razgovora, te **finalni** (sličan inicijalnom, s pozdravima oproštaja: *Doviđenja!, Vidimo se!*, i slično).

¹ O. c, str. 103.

Razgovorna situacija je, u pravom smislu riječi – situacija, naročito ona koja se stvara slučajno, izbija nenadano. To su sve one situacije koje nisu planirane i na koje ne možemo utjecati; ne zavise od ambijenta, a često ni teme, jer je spontanost njihova najvažnija premisa. Pa ipak, takve trenutke ne možemo u potpunosti generalizirati, jer su i sagovornici, i ambijenti, i druge „situacije“ vrlo bitne u kvalifikaciji samog razgovornog čina. Razgovorne situacije na urbanim prostorima nisu iste kao one u ruralnim sredinama; isto tako, razgovorna situacija nije jednaka ni kad je u pitanju životna dob sagovornika, niti različito obrazovanje, kao i socijalni status, i slično. Ambijentalnost također usmjerava i uslovljava suštinu i poziciju razgovorne situacije. Nije isto razgovarati na ulici, u parku, pred šalterom, ili u holu bolnice. Ambijenti uslovljavaju intonaciju i sve druge razgovorne okolnosti koje se nameću kao imperativ date situacije.

RETORIKA: GOVORNIŠTVO, BESJEDNIŠTVO ILI KRASNORJEČJE

Retorika (lat. rhetorica – besjednička vještina) je ujedno i *vještina dobrog govora*. Retorika ili besjedništvo je vještina koja potječe iz antičkog vremena. Pravila govorničke vještine kodificirali su Aristotel, Ciceron i Kvintilijan i uglavnom vrijede i danas. Ali je na neku vrstu retoričkih uputstava na grčkom jeziku prvi ukazao Hermogen iz Tarsa (II vijek, n.e) i ona vrijede u kasnijoj antici. Prema njemu, pet je osnovnih postupaka: 1) pronalaženje i skupljanje materijala, 2) raspoređivanje, 3) uobličavanje, 4) učenje teksta napamet i 5) držanje govora, s mimikom i gestikulacijom. Svi postupci, osim učenja govora napamet, i danas se uglavnom primjenjuju.

Aristotel je smatrao da je retorika markiranje uočavanja bitnih osobina uz čiju pomoć se uvjeravamo u neku istinu. A i Ciceron ističe da je besjedništvo zasnovano na ubjeđivanju u neku ideju. Retorika kao antička vještina pledira za pridobijanje sagovornika i njihovo pokretanje na akciju, jer se, prema izvornoj retorici, njome u ljudima trebaju buditi plemenita i uzvišena osjećanja. U narodnoj mudrosti, na razne načine, istaknuta je važnost izgovorene riječi, kao što je da se lijepom riječju i gvozdena vrata otvaraju.

Može se kazati da je retorika *umijeće govora*. Evropski narodi retoriku izučavaju od vremena nastanka starogrčke retorike, a to je vrijeme između VIII i VI vijeka prije naše ere.

Već je u Aristotelovo doba retorika smatrana najvažnijom ljudskom duhovnom djelatnošću. Stari su Grci njegovali vještinu retorstva kao jednu od najelementarnijih duhovnih čovjekovih vještina. Retorika je bila i glavni predmet u školi, a prema vještini izražavanja ili elokvenciji mjerila se i sposobnost, znanje i talenat učenika. Kao jedan od najznamenitijih mislilaca antičkog svijeta, Aristotel je govorništvu smatrao najznačajnijom intelektualnom vještinom.

Retorika, govorništvu ili besjedništvo (neki upotrebljavaju i termin krasnoriječje) pripada usmenom načinu izražavanja, dakle, suštinski gledano, oblasti ljudskog govora.

Govorništvo u sebi objedinjuje dvije osnovne komponente: a) elokvenciju u razvijanju predmeta govora i b) ljepotu upotrebe jezika kao sredstva izražavanja. Ali, ljepota izražavanja nije glavni smisao govorništva, jer mu nije ni cilj ni svrha. Mnogi mislioci su smatrali da je ljepota upotrebe jezika samo vještina u službi istine za koju se govornik zalaže. Ako prihvatimo da je svaki ljudski govor u principu neka vrsta dokaznog postupka, onda je sasvim logično zaključiti da je i ljepota jezika argument za uvjerljivost ljudskog govora. Prema tome, i na svakom školskom satu izvodi se jedan dokazni postupak koji se, u principu, realizira određenim modelom retorike. Zato je, bez obzira o kojem je predmetu riječ, dokazni postupak uvijek povezan s vještinom upotrebe jezika.

Kad čovjek želi iskazati neku misao, on ujedno nastoji slušaoce i pridobiti za nju, a to pridobijanje izvodi se na nekoliko načina i u nekoliko kategorija. Govornik mora posjedovati vjeru u opravdanost svojih misli i svojih osjećanja, jer osjećanja uvijek prate opravdanost misli. To je i jedno od mogućih obrazloženja vještine koja se zove retorika. Dakle, najosnovniji cilj retorike kao vještine izražavanja jeste iskazivanje misli i osjećanja preko kojih se dokazuje neka istina i pridobijaju slušaoci za nju. Orator ili besjednik se ne obraća samo razumu, nego i emociji, vrlo često i mašti, uz pomoć brojnih faktora, među kojim dominiraju znanje, logika i vještina postizanja ubjedljivosti, te, na kraju, i pjesničko nadahnuće koje prati govornički materijal. Svi ti elementi zajedno pospješuju i neke propratne elemente govorništva, kao što je izgled i držanje govornika. Dostojanstveno držanje doprinosi ubjedljivosti, a postiže se stavom koji podrazumijeva izvjesnu dozu gordosti, ali koja ne smije prijeći u duhovnu nadmoć prema slušaocima, niti u neki oblik narcisoidne nedodirljivosti.

Starogrčko govorništvo povezano je i s tradicijom, pa i načinom i stilom života. Kao što su se Heleni nadmetali u pjevanju ili sviranju, sportskim vještinama ili pozorišnim predstavama – tako su se nadmetali i u javnom govoru na trgovima, u sudnicama ili skupštinama. Oni su besjedništvo smatrali nekom vrstom duhovne atletike. Kao logika koju su nazivali dijalektikom, tako je i retorika smatrana nekom vrstom racionalnog nagona koji prati cijeli ljudski život. Upravo u tome nalazimo i psihološku i prirodnu pozadinu čovjekove potrebe da govori i da govorom izražava neminovnost za iskazivanje vlastitih misli i osjećanja. Ta potreba upravo determinira čovjeka čovjekom, čini ga čovjekom i dokazuje ga čovjekom. Stari Grci su besjedništvo posebno njegovali u sudstvu i politici. Gotovo svi sudski i politički govori izražavali su suštinu suptilnosti narodnog života, pa i nije čudo da su političari i sudski parničari svojim govorima izražavali moć i ljepotu žive riječi nastojeći izazvati dubok utisak, jer je u tome ključ uspjeha. Zato su gotovo svi helenski državnici ujedno bili i veliki retori, oratori, besjedničari koji su ubjedljivošću svojih govora i krasnoriječjem, ljepotom jezika odnosili političke pobjede.

Starogrčka retorika na izvjestan način čini korijene mnoštva književnih djela. Tako u *Ilijadi* i *Odiseji* nalazimo brojne primjere u kojim se uzdiže ljepota iskazane riječi i vještina elokvencije. Mnogi protagonisti, poput Odiseja, Pisandra ili

Pisistrata, mudrog Nestora ili kralja Menelaja afirmiraju se kao vrsni, mudri i „zlatousti“ naratori. Poznat je stih iz Ilijade, koji kaže: „Besjednik dobar da bude i tvorac junačkih djela.“ Za Nestora se kaže da je „besjednik jasni iz Pila, kome je od meda slađa sa jezika besjeda tekla“.

Jedna od osnovnih karakteristika retorike jeste da protažira tzv. „živu riječ“, jer živa riječ podrazumijeva neposrednu i spontanu vještinu upotrebe jezika kao sredstva za ubjeđivanje u neku istinu.

Tri osnovne vrste besjede predstavljaju i teoretsku osnovu starogrčkog besjedništva: a) sudbenu – koja optužuje ili brani, b) političku – koja u skupštini afirmira korisno i odvrća od štetnog i c) svečanu – koja hvali ili kudi, a čiji je najstariji oblik bila tzv. nadgrobna besjeda ili sakralni govor.

Antički svijet je razlikovao tzv. *prirodnu* (spontanu) i *učenu* (intelektualnu) besjedu. Prva vrsta zasniva se na trenutku nadahnuća i inspiracije, ali ne ostavlja nekog traga, dok se druga oslanja na učenost i tehniku besjedničke vještine, na disciplini uma i poznavanju nauka. Historija retorike počinje onda kad se retorika počela učiti kao vještina i kad su se određene besjede počele objavljivati. Zapravo, učena besjeda je, na izvjestan način, prerastala u književni oblik, odnosno u „četvrti književni rod“. Učeno besjedništvo potječe sa Sicilije. Aristotel filozofa Empedokla smatra praktičnim besjednikom koji je učeno i smišljeno govorio svoje besjede. Besjedništvo se naročito razvijalo u Atici, a Heleni su izgradili riječ kao oružje u duhovnom nadmetanju. Atinsko besjedništvo se zasnivalo na nekoj vrsti olimpijskog duha, a samo takmičenje među retorima održavalo se u atmosferi olimpijade na stadionu, gdje su se oštrili jezici i nijansirao sluh.

U novijim naukama o književnosti, pojam retorike najčešće dominira u savremenoj književnoj teoriji. Danas teoretski govorimo o tzv. *retoričkoj analizi književnih djela*, pogotovo kad je riječ o prozi 20. vijeka, naročito o romanima „toka svijesti“. Antička retorika s teoretskog aspekta oslanja se na *inventio*, tj. pronalaženje podesnih misli i argumenata; klasična se oslanja na *elocutio*, tj. na stilsku i jezičku formulaciju, dok savremena zastupa *disposito*, tj. kompozicijski raspored građe.

Više ne možemo govoriti o klasičnoj retorici, jer ona kao posebna duhovna i naučna disciplina ne postoji, ali nju u nekom pogledu zamjenjuju nove naučne discipline koje se najčešće objedinjuju oko tzv. komunikologije, ili disciplina koje se zasnivaju na teoriji komunikacija i teoriji informacija.

ZAKLJUČAK

Ljudi svakodnevno, i u svakoj životnoj situaciji, vode spontane, dogovorene, tematske, slučajne i razne druge razgovore koji proizilaze iz mnogih životnih okolnosti i predstavljaju bezbrojne interese.

Čovjekov „interes“ za razgovor je patološke prirode jer se razgovor vodi neprekidno u jednom gotovo kontinuiranom dijalogu. Kad o tome govorimo, onda mislimo na prirodu samog čovjeka, prirodu mislećeg i društvenog bića – društvenog

jer je misleće i mislećeg jer je društveno. Jedan i drugi fenomen se tek nadopunjuju i nadopunjeni imaju punu i opravdanu vrijednost.

Kao što je već rečeno, misao je rodila riječ, riječ je rodila misao. Jezik je nastao kao potreba, kao nužnost u evoluciji koja je postavila imperativ zvani Čovjek. Dakle, čovjek, htio-ne htio, „mora“ govoriti, pa čak i u najekstremnijim uslovima života. Čovjekov govor je izraz samoodržanja, jer je ljudska društvena premisa uslovljena razmjenom misli i osjećanja, a ta „trgovina“ obavlja se, dakako, prvenstveno jezikom. To vrijedi za sve ljude, imali moć artikulacije ili ne, znali neki jezik, ili ne, razumjeli, ili ne razumjeli...

Oni koji ne mogu artikulirati, tu anomaliju nadoknađuju drugim sredstvima: „govorom“ geste, pokreta, mimikom i svim drugim pomagalima u funkciji razumijevanja i sporazumijevanja. Oni koji ne razumiju neki jezik, na svaki način se trude da, koliko-toliko, „shvate“ bar ono suštinsko. Oni, pak, koji ne razumiju – traže objašnjenje, itd.

Ljudi govore jer je to nužnost kojom se dokazuju, uz pomoć koje žive i na osnovu koje opstaju kao društvena bića. Govor je nužnost, kao što su i fiziološke potrebe nužnost. Govoriti se „mora“ jer je jezik osnovno sredstvo kojim se opravdava već spomenuta nužnost.²

LITERATURA:

- S. Avramović, *Rhetorike techne; veština besedništva i javni nastup*, drugo izdanje, edicija “Retorika”, Beograd, 2009.
- B. Tošović, *Fukcionalni stilovi*, Beograd, 2002.
- Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, „Naučna i univerzitetska knjiga“, Sarajevo, 2001.
- *Razvoj govora kod deteta* (izabrani radovi), priredila Nada Ignjatović-Savić, treće izdanje, Biblioteka “Savremena psihološka saznanja o detetu”, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.

SPEECH AS DESTINY

SUMMARY

The origin of speech is closely connected to the origin of language, even though we may assume that the speech is 'older' than language, giving the fact that the man first needed speech, rather than he needed language. That is why it is considered that the speech had to be formed in an individual's mind, for the difference of language, which is a social category. Speech and communication are almost complementary ideas, because basically the communication is performed through speech, as well as the speech is through communication. Communication is a subject of many sciences, such as theory of literature, linguistics, cybernetics, theory of information, communicology, sociology, psychology, philosophy and stylistics. The speech can be observed even as a literary-theoretical idea, i. e. as an aesthetic category, because the art of literature is realised through language. Even in a lyrical poem, we can find the subjective speech, or the speech of a 'lyrical subject'. The ancient world differentiated the so called 'natural' and 'learned' speech. The natural (spontaneous) is based on a moment of inspiration, and the learned one (intellectual) is based on education and the technique of oration skills. The learned speech has in a way become a literary form, or the „fourth literary genre“. The ancient notion of rhetorics can today be replaced with what is called communicology, and whose practical level is the communicative or speech style. The speech style is presented in the so called „speech situation“, because it is the expression of the immediacy of life. In the everyday life, people engage in spontaneous, agreed, thematic and other types of conversations, which result from various life necessities, circumstances and interests. The man's interest for communication is of pathological nature, because the conversation is, practically, led in a continual life dialogue with one's own self and with others. That is why we say that the language emerged as a need, as a necessity of evolution; because the necessity itself had set the imperative called the Man. Man has to speak, even in the most extreme conditions of life. The speech is a necessity, as well as the physiological needs are.

Keywords: speech, language, communication, rhetoric, eloquence, orator, conversational situation, politeness strategies

dr sc. Ganimete Kulinxha
University of Prishtina - Faculty of Education, Prishtine, Kosovo

EFFECTUATION OF THE DEMOCRATIC PROCESS IN PRESCHOOL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF KOSOVO

SUMMARY

Constant and necessary need to coexist with others is present in every human being. The quality of social life organized in the frame of particular society is determined by numerous factors and mainly is gained due to planned and organized effectiveness by society itself. Such a quality of life, of any level, shows a certain social experience which somehow differs from lots of other life experiences. Such a peculiar experience of unquestionable value in early childhood is developed through organized and programmed educational process. Currently organized educational program offers different experiences depending on the philosophy of education and methodological foundations of the work. The child centered program brings varied educational experience which differs from traditional mode. Thus the aim of this research is Comparison of the effect of child centered program in interrelation with traditional educational work, in creating the opportunity of effectuating democratic spirit in preschool classes. Elaborated results of the systematic observation show that application of the child centered program increases possibilities for effectuation of democratic process in preschool classes.

Keywords: democratization, child centered program, early childhood

INTRODUCTION

Organized and programmed educational work promotes and cultivates particular social values which precede realization of social ideal, determined by necessities of the time.

With the purpose for educational process to gain in quality, in the process of the realization of general social objectives by all means together with the achievements based on psychological-pedagogical circumstances certainly the support should also be looked for in creation of the "humane and democratic spirit"

(MAEST, 2006:10) which “Promotes free development and socio-cultural emancipation of each child in any social environment he lives” (MAEST, 2006 :10)

But the reality shows that regardless the testified rationale, such a process which would bring desired changes often is not easy at all.

Inherited value system from socio-cultural circumstances; the period of social transition which brings into perspective lots of new values yet unconfirmed as well as not quite reliable future lead to that that lots of features belonging to democratic personality continue not to be nurtured enough, although they'd necessarily be supportive to an effective functioning of our society. In this case, it had been in great measure affected by family structure and it's functioning by authoritarian attitudes but meanwhile also by the reflection of educational praxis which comes with reflected experiences from monist ideological system of the past. In such cases the importance of listening and understanding of individual's or participant's needs in the group was disregarded, and the protection of the interests and the needs of a group as a whole was a priority.

Such data preoccupies us with finding the most suitable way to help new generation in the process of growth and development, in developing their authentic features which would serve to achieve celebration of a new reality of the third millennium in constructive cooperation spirit.

Effectuation of democratic process in educational environment is a moment of crucial relevance for a society which invests in the future of that society. The idea to effectuate democratic spirit in the classes and broader through the educational process is connected to several factors. Management of educational process in the class among numerous needed segments necessarily has also to deal with the right given to the children *for free expression, acting and making of decisions* in several segments of realization of educational process.

Selection and decision which at the last instance are promoted values by democratical social order, necessarily testify to be a result of free expression, and conditionally support establishment of partnership relations in the class, but it should be understood as quite a sensitive process that very often would face lots of difficulties while implemented. Confrontation with problems of such a nature is worthy to start since early childhood; eventhough children are not yet aware what are expected results from this way of expression, functioning and acting.

By believing that development of competent wonts for effectuation of democratic process is achieved by establishing concrete possibilities in the environment of the classroom, in a such a context here was challenging the comprehension on how this democratic proces proceeds in different educational environments that differ in the manner of organization and programming of educational process in the frame of preschool institutions.

Since peculiar specifics of work offer different life experiences of a child, we should accept the fact that in Republic of Kosovo kindergartens by implementation of a child centered program it is offered a new educational working experience that differs from traditional educational praxis. In this context was also

defined this studies' theme as "effectuation of democratic process in early childhood according to a child centered program" **Such defining of a problem lets us understand that the object of this study** is the research on the impact of the Child Centered Program in implementation of the democratic process in the classroom environment in Early Childhood.

The purpose and tasks of the research

By defining very clearly the object of research it seemed reasonable to also define as a purpose the Comparison of the impact of the Child Centered Program in relation to traditional educational work, in effectuating the democratic process in classroom environment, in preschool institutions.

Fulfillment of such a purpose had also determined the need which is conditionally represented as our task as well and that is:

1. *To identify differences in implementation of democratic process, in experimental group, where Child Centered Program is applied, and controlling group, where is applied educational work in traditional manner.*

Hypotheses

A comparative study anticipated for this study in fact was in the service of verification of **the basic hypotheses** dealing with the conviction that "***implementation of the child center program increases possibilities for effectuation of democratic process in preschool classes***". Such propounded basic hypothesis is followed by secondary hypotheses;

A child centered program:

- Creates possibilities for the development of free expression and acting.
- Stimulates development of partnership among the children and between the children and adults
- Gives range for decision making

Independent variable in our research appears to be *methodology of educational work*. As dependant variable in this case do appear *positive effects in effectuation of democratic process in classroom*, between subjects involved in research, as a result of implementation of Child Centered Program.

METHOD

a) Participants

On the basis of statistical data researched by the MEST department for preschool education, a total of 33 public kindergartens are registered in the Republic of Kosovo. A total of 166 groups operate in these kindergartens, incorporating 3440

children aged 3-6. Of these, 65 groups include children aged 5-6 which is the base population of our study, from which our representative research sample was taken.

Two groups of children make up the sample of children - the experimental group and the control group from public kindergartens in the Republic of Kosovo. The experimental group was made up of 5-6 year olds from 5 classes where the 'Step by Step' program is implemented, while the control group was also made up of 5 classes who are following a traditional education program.

Our study thus includes 10 groups of children, or 6.02 % of all the pre-school classes in kindergartens, or 15.38% of the groups working with 5-6 year olds.

Since the creation of education groups is dictated by the reality of life in the Republic of Kosovo (a small number of pre-school settings and a great demand for children wanting to attend these settings), the number of children in each group is about 25. Approximately 250 children are included in our research, representing 7.26% of all children in kindergarten and 15.38% of children aged 5-6.

With this number of groups and of children we aim to achieve the highest objectivity in research data and the highest level of precision in the results obtained from the research. In the experimental groups we choose only teachers who had finished all the training organized by the Step by Step Kosovo Education Centre (KEC), while the teachers included in the control group sample weren't trained in any child-centered program.

The sample of teachers was 20 teachers (2 teachers work in one group), 10 from the experimental and 10 from the control group.

This means that of the 332 teachers teaching in kindergartens, the group of teachers included in the research represents 6.02 % of the total number of teachers in kindergartens, or 15.38 % of teachers in classes of children aged 5-6 in the Republic of Kosovo.

In selecting the pre-school settings we were careful to have equal representation of different socio-cultural contexts. Since our kindergartens exist in cities and towns, we selected three city kindergartens and two town kindergartens.

Theoretical analysis methodology - Theoretical analysis helps and clarifies a range of approaches to the problems as well as drawing out particular conclusions on important issues linked with particular problems relevant.

Comparative method - through this comparative method we can compare data collected in the experimental group classes and the control group classes.

Statistical method - this is deployed during the research in numerical statistical processing of data gathered through appropriate techniques and instruments. Drawing out of relevant indicators in research, expressing data in tabular form, graphic representation and the quantifying of expression in values which prove the stated hypotheses is made possible through statistical methods.

Descriptive method - used in describing the number of kindergartens, children, teachers and data by which we gain a general idea of pre-school educational practice in the Republic of Kosovo context. The descriptive method is also deployed in using the results of the research, through which we arrive at a

number of generalizations which are interpreted on the basis of evaluation, comparison and discovering the shared characteristics of phenomena. Representing and commenting on these results in a descriptive way helps with drawing out conclusions and recommendations for future practice.)

b) Research techniques and instruments

Systematic observation-is central to research. It is applied during the monitoring of education work in early childhood with a purpose of collecting data for implementation of concrete actions which at the same time are indicators of democratic process effectuation in the groups where Child Centered Program and Traditional program are attained. Through this technique we aimed to precisely evidence effectuation of democratic process in controlling group and experimental one

c) Procedure

While researching the problem, the planned work fell into three phases. The first phase was the preparation phase.

In the preparation phase preliminary research was done in two different contexts where a child-centered program is being successfully implemented The implementation phase: was the longest phase of the research. It began with the organization of systematic observation.

During the organization of systematic observation, it was planned to follow teaching and learning activity. The observation of children's interpersonal communication and between children and teachers was carried out during teaching and learning activities in both groups (experimental and control).

Analyses of research results

Research results deal with the level of presentation of several indicators which we consider to be visible in effectuation of democratic process during fulfillment of educational process. With the purpose of verification of the laid hypotheses, in the *observational protocol*, we determined indicators that would give valuable and sustainable information for us.

During observations, *in experimental groups and control groups* selected within *kindergartens* of the Republic of Kosovo, it is achieved the collection of considerable data regarding working reality based on these programs. *Statistical processing* enabled to draw up concrete ascertainments on addressed problem. Presentation of data was made through the table and graph icons.

T- Test of the proportion was selected among observation results of educators, comparing proportion (relation) of the modality *Often* with modalities

Sometimes and *Rarely*. Verification of the tests was done by credibility of 95% and 99%, respectively $p < 0.05$ and $p < 0.01$.

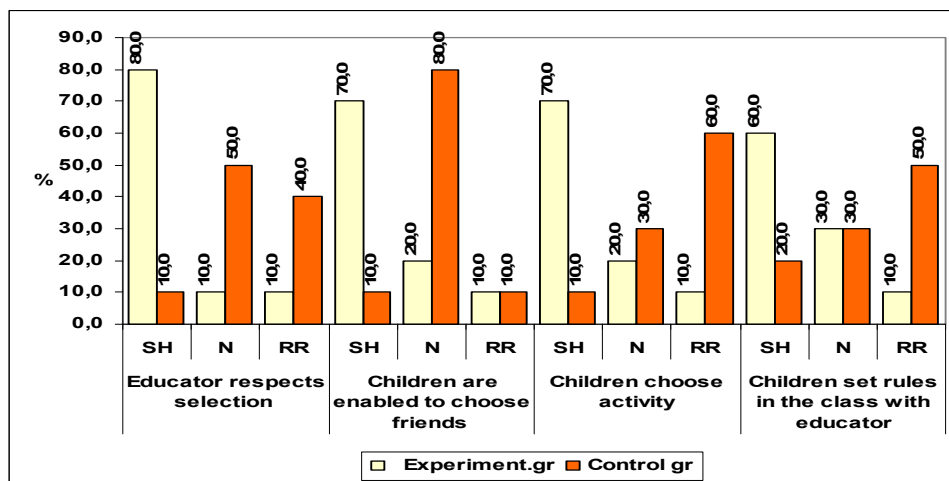
Comparing entire statistical data during realized research we ascertain that obtained values by statistical tests, during implementation of certain actions which at the same time are indicators of the effectuation of democratization process, show a visible difference between experimental group and control group.

By analyzing statistical results on each addressed problem it is especially shown that such a difference is sensitive, and it is given to comment that we are dealing with the apparent advantage in experimental groups.

Our approach attests that realized research supports basic hypothesis that: ***“implementation of child centered program increases possibilities for effectuation of democratic process in preschool classes”***

RESULTS AND DISCUSSIONS

Analyses of results on effectuation of democratic process during learning in preschool institutions makes us understand clearly differences in development of democratic spirit, depending on methodology implemented in experimental group and control one.

1. Creating opportunities for children to choose activities freely

Planning of educational work by the educator always implies readiness of the teacher to prove and guarantee effectiveness of educational work which serves to entire development of child’s personality. Thus planned activities by educators, mainly are focused in realization of the objectives of governmental curricula in which case it is aimed to “ cover the curriculum “ (Bredkamp, 1986:63) which no

doubt is a orientation bases for each educator in order to help in each segment of child's development through particular fields. But the issues of fulfillment of activities anticipated according to the fields which are of special relevance for child's development in his/her special segments often happen not to be easy and pleasant since those might not be attractive and pleasant for all children.

The fact that "children's learning, like developmen, is integrated during the early years" (Bredekamp, 1986:63) conditions the need for an organized and planned approach of educational work which will have very natural flow and manifestation. This is possible when we really are guided by the idea that "Integrated curriculum may also be facilitated by providing leraning areas in which children plan and select their activities" (Bredekamp, 1986:63) Planning of an integrated learning necessarily implies such a learning; when chosen by children it helps really natural and un-imposed development of a children. This makes us understand that the quality of working process is insured by a natural flow of fulfillment followed by pleasure and attractiveness, thus not being experienced as something imposed and never stressful.

Thus, in general, research results show that 45% of children in Preschool Institutions often do choose freely activities planned by educators while 30% of them sometimes. Lately it is seen that 25% of them are children which very rarely have the opportunity to choose their activities in the classroom.

Even though these results are facts which give room to ascertain that the situation is not favorable with the principle promoted by NAYEC nevertheless in this aspect results shown in experimental group look very hopeful when observing that in 80% of cases children often chose activities planned by educator, while in control group children chose activities only sometimes in 50 % of cases. Such a drastic difference is believed to be a result of traditional approach in giving priorities to some activities for children, which children have no chance not to choose them since they are considered very necessary, whilst in child centered learning program, by fulfillment of successful integration in learning, there cannot be discussion about activities of greater or less priority.

Thus it is reasonable that in child centered programs for early childhood learning is thought to be fulfilled through un-imposed orientation and guidance of children, by accomplishing activities chosen by children.

2. Choosing a friend with whom to play

Regardless accentuated egocentric nature of the children at the age of early childhood, it is noticed that exactly at this age" are becoming intensely interested in peers. Establishing productive, positive social and working relationships with other children close to their age provides the foundation for developing a sence of social competence "3Bredekamp(1986:64) This data resulting from many effective praxis

as well as researches makes it acknowledged and promoted as “ relevant principle of practice is that teachers recognize the importance of developing positive peer group relationships and provide opportunities and support for cooperative small group projects that not only develop cognitive ability but promote peer interaction.” (Bredekamp, 1986:64) Observance of such a valuable principle is possible to achieve at this age if during the organization of children’s work it is always left a room to choose friend with whom they will interact initially.

In control group it is observed that during planned activities most of the time all the children stay together and work quietly, each of them on their own or in the work which is lead by educator. Special cases in creation of social relations and choosing a friend happen in play yard when educator is more a custodian and doesn’t interfere much. This thus justifies gained results which are so varying between experimental and control group, since in experimental group are being developed activities supported on the bases of children’s interest, and hence children in natural way chose each other mainly because of the support of a common interest in fulfillment the activity. In experimental group there is often made possible to them to choose friends to play in 70 % of cases, sometimes it happens in 20 % of cases, whilst rarely in 10 % of cases. In control group it is often made possible to choose friends only in 10 % of cases, sometimes it happens in 80 % of cases, whilst rarely in 10 % of cases.

3. Choosing activities according to children’s interest

Choosing of activities in the frame of planned activities by educator for realization of the curricula necessarily is a step of particular relevance in child centered programs since it consists in ensuring the feeling of competence in decision making among children. The idea on the feeling of competence by choosing activities according children’s interests presents a very advanced step in educational work, thus it entails a preliminary activity of the teacher for planning based on the needs and interests of developing children. Planning of activities based on their expressed wishes and interests presupposes readiness for activity of higher intensity, for greater concentration, as well as highlighted feeling of responsibility. All this makes comprehensible consideration of the idea that a child of this age, initially, by making a democratic choice when taking responsibilities and obligations in realization of certain goals corresponding to his/her interests in the process of education actually is being helped to be introduced with the feeling of responsibility and obligation in quite constructive way. Thus here by supporting the concernment of choosing activities according to interests, it had created a possibility of negation of any feeling of refusal and irritation toward educational work.

Such an affirmative idea realized in practice shows relatively satisfying results in experimental groups, in which case it is ascertained that educators in the frame of systematic observations according to the observation protocol have much more room to understand children’s interests in the classrooms which they use while

doing individualized planning, whilst in controlled group since observation of educators is done sporadically chances for planning based on children's interest are very rare. This is understood also from our results where it is seen that in experimental group it is often made possible for them to choose their activity according to the interest in 70 % of cases, sometimes it happens in 20 % of cases whilst rarely in 10 % of cases. In control group, it is often made possible to choose activity according to their interest only in 10 % of cases, sometimes it happens in 30 % of cases, whilst rarely in 60 % of the cases.

4. Establishment of rules of conduct/behavior and action in the class

Possibility to establish rules of conduct and action at the age of early childhood is quite specific. Considering intellectual maturity of children it often seems reasonable appearance of an amount of skepticism regarding the consequence of the acceptance and respect of established rules in the classrooms, but reality shows that such encouraged initiative doesn't remain without effects.

Considering that during all-day stay in the classroom children have various activities requiring them to actively participate in different ways (individual, group, frontal) of work; using different materials; moving through the classroom while doing different activities; necessarily there could be created obvious difficulties both in discipline and work efficiency, which usually are manifested also by conflicts between the children. Thus it is more than necessary to think about democratic approach in order to help children to contribute in establishing positive discipline in the classroom.

By establishing possibilities for children to talk about "behaviors which disturb in the classroom"(Zabeli, 2008:95) and in meantime to " propose rules of behavior in the classroom"(Zabeli,2008:95) independently, because of development nature of children it doesn't mean they're expected to be fulfilled by great sustainability, but nevertheless continuous endeavors of educators do create tendency among them for trying to find solutions of conflict situations or other decision making situations due to interpersonal communication between peers and educators, and not through violent or enforcing manner.

Establishment of classroom rules by the children together with the educator, presented as another value of effectuation of democratic spirit in the classroom, in foreseen research groups offers different experiences. Results show that: while in experimental group children often do establish classroom rules together with the educator in 60 % of the cases, it happens sometimes in 30 % of the cases, while rarely in 10 % of the cases. In control group children often establish classroom rules together with the educator only in 20 % of the cases, it happens sometimes in 30 % of cases, while rarely in 50 % of cases. From this we ascertain that even though in experimental groups it is observed an encouraging initiative nevertheless in both groups there is left enough room to work in this aspect.

Ascertains from result analyses

During the research, it is ascertained that: “**implementation of child centered program increases possibilities for effectuation of the democratic process in preschool classrooms**”.

In child centered program:

- **Freedom of choosing activities** during educational process among the children and between educator and the children, as well as the right to exchange ideas, thoughts and knowledge between themselves makes them be very independent in making initiatives which bring changes in classroom environment and in the future as members of society.
- **Choosing a friend** with whom they'll learn and play during educational process makes possible for children to create a qualitative interactive relation which ensures a good foundation for successful partnership.
- **Decision making** by children in harmony with their developmental potential and their age characteristics **for fulfillment of their interests** in the frame of learning activities and creation of functional environment due to **classroom rules** enables them not only cultivation of skills of particular relevance for their development, but makes possible also creation of a positive climate for working in the classroom.

Recommendations

- To provide literature, easy riders, and professional sources for knowing the role and importance of effectuation of democratic process in educational circumstances of institutions of different levels
- To plan special programs for special courses in the frame of the University which would help professional preparedness of teaching staff and broader, on knowing possibilities of effectuation of democratic process in educational working environment.
- To organize special trainings for training of educators to efficiently fulfill child centered programs by highlighting the management of educational program in the spirit of democratization
- Child centered program to be more broadly extended in educational institutions dedicated to early childhood age.

CONCLUSION

Acceptance of democratization in any educational environment and especially in the classroom, as a microstructure in educational system, is possible only if preliminarily it's achieved to plan several work phases which in the meantime enables increase of general awareness for rationality of such functioning. Such planning is required to be multidimensional, which should necessarily be preceded by academically preparation of educators in knowledge of the Philosophy of child centered education, skills to plan and implement interactive methods, and above all also professional skills to manage the classroom with democratic spirit.

LITERATURE:

- MEST - (Ministry of Education, Science and Technology),(2006) Curriculum of Preschool Education in Kosovo (age 3-6) Prishtina.
- Brajsa, Pavao: (1994) Pedagoska Komunikologija, "Skolske novine" Zagreb
- Patricia Scully, Joan P. Isenberg, Mary Rencks Jalongo: (1999) Kurrikulumi me në qendër fëmijën, Një kurs Universitar që përgadisnin mësues të Fëmijërisë së hershme, Tiranë, 1999 /Child Centered Curriculum, A University Course preparing Educators for Early Childhood. Tirana, 1999.
- Mužić, Vladimir: (1986) »Metodologija pedagoškog istraživanja«, Sarajevo, Svjetlost.
- Bredekamp, Sue: Developmentally Appropriate Practice In Early Childhood Program Serving Children From Birth Through Age, (1987) W.D.C For The Education Of Young Children.
- Hansen, A. Kristen; Kaufman, K. Roxan; Saifer Steffen; Edukimi dhe Kultura e demokracisë, Praktikat e fëmijërisë së hershme, Tiranë/ Education and Culture of Democracy, Praxes in early childhood, Tirana.
- Zabel, Naser:(2008) Strategjitë psiko-pedagogjike për reduktimin e sjelljes së papërshtatshme në klasë, Prishtinë./ Psycho-pedagogical strategies for reeducation of unproper behavior in the classroom, Prishtina.
- Standards for teachers and the "Step by Step" Program, for Preschool and Elementary level, International "Step by Step" Association.

Ganimete Kulinxa is the holder of a Ph.D. degree and a full-time lecturer at the Faculty of Education of the University of Prishtina. She lectures the following course: History and philosophy of education Academic learning skills She has attended various seminars and courses on reforms in education and has actively participated in professional trainings and committees of curriculum design.

ANNEX

Figure 1. Work in the classroom of control group
(impossibility to choose activity)

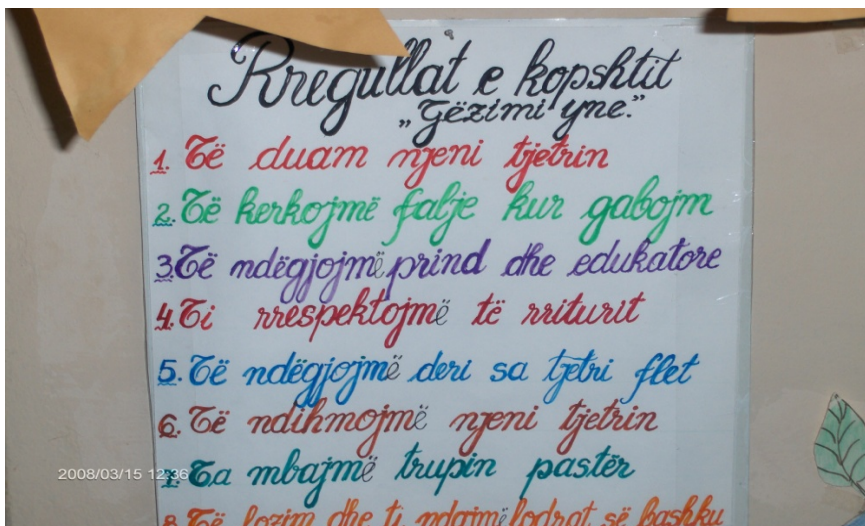

Figure 2. Rules of class in experimental group

Table.1. Result in observing the managing of educational process as possibility to effectuate the democratic process in the classroom

Modalities	Experimental Gr.		Control Gr.		Total	
	N	%	N	%	N	%
Total	10	100.0	10	100.0	20	100.0
Educator respects free choice of activities by children						
Often	8	80.0	1	10.0	9	45.0
Sometimes	1	10.0	5	50.0	6	30.0
Rarely	1	10.0	4	40.0	5	25.0
Children are enabled to choose friend with whom will play						
Often	7	70.0	1	10.0	8	40.0
Sometimes	2	20.0	8	80.0	10	50.0
Rarely	1	10.0	1	10.0	2	10.0
Children choose activity according to their interest						
Often	7	70.0	1	10.0	8	40.0
Sometimes	2	20.0	3	30.0	5	25.0
Rarely	1	10.0	6	60.0	7	35.0
Children decide about the classroom rules together with the educator						
Often	6	60.0	2	20.0	8	40.0
Sometimes	3	30.0	3	30.0	6	30.0
Rarely	1	10.0	5	50.0	6	30.0

Figure 3. Choosing a friend to play

Figure 4. Choosing activity according to the interest of a child

OSTVARENJE DEMOKRATSKOG PROCESA U PREDŠKOLSKIM INSTITUCIJAMA REPUBLIKE KOSOVO

REZIME

Konstantna i neophodna potreba za suživot s drugima je prisutna u svakom ljudskom biću. Kvaliteta socijalnog života organizirana u okviru određenog društva je determinirana brojnim faktorima i uglavnom je dobijena pomoću planirane i organizirane efektivnosti od samog društva. Takav kvalitet života, bilo kojeg nivoa, pokazuje određeno socijalno iskustvo koje se na neki način razlikuje od mnogo drugih životnih iskustava. Takvo posebno iskustvo od nesumnjive vrijednosti u ranom djetinstvu razvija se i preko organiziranog i programiranog edukativnog procesa. Sadašnji organizirani edukativni program nudi različita iskustava, ovisno od edukativne prakse i metodološke baze rada. Cilj ovog istraživanja je: poređenje efekata programa usmjeren na dijete u usporedbi s tradicionalnim obrazovnim programima, u stvaranju mogućnosti ostvarivanja demokratskog duha u predškolskoj nastavi. Elaborirani rezultati sistematskog posmatranja pokazuju da realizacija programa usmjerenih na dijete povećava mogućnost za ostvarenje demokratskog procesa u predškolskoj nastavi.

Ključne riječi: demokratizacija, efekti programa usmjerenih na dijete, rano djetinstvo.

mr sc. Azer Korjenić
Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

dr med. Manja Spahalić
Sveučilišna klinička bolnica Mostar

POVREDE SPORTISTA – POSLJEDICE POVREDA GLAVE (POTRES MOZGA)

REZIME

Tjelesna aktivnost ima nezamjenjivu instrumentalnu vrijednost, jer predstavlja najbolje sredstvo za postizanje i održavanje zdravlja, ali u savremenim uslovima snažnog razvoja sporta kad se duh olimpizma sudara s elitizmom, rapidno se povećava opasnost od sportskih povreda i narušavanja zdravlja sportaša. Traume glave predstavljaju najčešće ozljede u sportu. Potres mozga po mehanizmu nastanka je tipična sportska ozljeda koja najčešće ostaje neprepoznata. Nažalost, neprepoznavanje te, naizgled bezazlene, kratkotrajne ozljede moždanih funkcija može ostaviti dugotrajne, ireverzibilne posljedice na sportaše, kao što je sklonost razvijanju ponovnih potresa mozga, uz težu kliničku sliku, te depresiju i kognitivni deficit. Razvijeni su testovi za dijagnosticiranje i objektiviziranje simptoma potresa mozga, te prevencija prelaska blagih u teška moždana oštećenja. Povećanjem adrenalinskih sportova, raste incidenca trauma glave i potresa mozga s dugotrajnim učincima, a upotrebom pravilne zaštite u obavljanju sportske aktivnosti smanjuje se mogućnost razvijanja teških ozljeda glave.

Ključne riječi: tjelesna aktivnost, vrste povreda, potres mozga, test vremena reakcije, depresija, kognitivni deficit

UVOD

Tjelesnim vježbanjem i sportom postiže se i održava zdravlje, te je, zahvaljujući tome, sport postao primarna nužnost u današnjem ljudskom životu. Sport nije sirovi izraz snage, već predstavlja oblikovani sublimacijski pokret i zato je važna djelatnost, zabava, radost i kultura. Cjeloživotna sportska aktivnost je najvažnija novovjekovna antropološka i društvena praksa, čime se osigurava fizička stabilnost i ravnoteža organizma, što u slučaju sportiste podrazumijeva morfološke, motoričke, biomehaničke, kognitivne i konativne sposobnosti i karakteristike.

Rezultat, pobjeda i uspjeh, predstavljaju osnovni cilj sportske aktivnosti, “brže, bolje, dalje”, i to je prisutno u svim takmičarskim manifestacijama. Time je takmičenje označeno kao glavna karakteristika sporta, gdje čovjek ispoljava psihofizičke sposobnosti, tj. brzinu, snagu, okretnost i izdržljivost, a rezultat je oblik ispoljavanja dugotrajne i intenzivne fizičke aktivnosti takmičarskog oblika.

Tjelesna aktivnost ima nezamjenjivu instrumentalnu vrijednost, jer predstavlja najbolje sredstvo za postizanje i održavanje zdravlja. U savremenim uslovima snažnog razvoja sporta, kad se duh olimpizma sudara s elitizmom, povećala se opasnost od velikog broja sportskih povreda i narušavanja zdravlja sportaša “Sportski duh čovjeka je prirodna i nježna biljka.” (P. de Coubertin)

Ako se olimpizam od početka zalagao za zdravlje i nesebično sudjelovanje u igrama, danas vrijedi deviza izražena floskulom kako nije više važno sudjelovati, nego je važno pobijediti. A to podrazumijeva beskompromisnu borbu po svaku cijenu, pa i po cijenu zdravlja. Primjer za to je česta upotreba dopinga i ekstremno treniranje koje u mnogim sportovima nadilazi granice ljudske moći. Kao najveća opasnosti u razvoju sportiste (kako po zdravlje tako i po sportski uspjeh) povrede najčešće nastaju kao rezultat zamora, slabe kondicije, loših uslova za trening, grube igre, slabih terena, itd. Povrede sportista mogu se podijeliti prema uzroku, kao što su umor, loša oprema, slaba priprema, grubo ponašanje, loši terenski i klimatski uslovi, itd. A prema dijagnozi, povrede dijelimo na frakture, kontuzije i potrese.

Među najčešće ozljede u sportu spadaju traume glave. Akutne fatalne ozljede su statistički rijetke u pravilnoj upotrebi sigurnosne opreme, pojačanoj medicinskoj kontroli i regulacijskim pravilima. Potres mozga je funkcionalni poremećaj karakteriziran prolaznim gubitkom svijesti nakon traume glave, koji rezultira fizičkim, kognitivnim i emocionalnim simptomima. Svrstava se u kategoriju traumatskih ozljeda koje nastaju prilikom blagih ili snažnih udaraca u glavu. Kod trauma glave, dolazi do silovitog pomjeranja mozga unutar lobanje. Moždane ćelije odašilju snažan generaliziran impuls, nalik onom koji nastaje prilikom epileptičnog napada. Mehanizam nastanka potresa je pad, pri kojem glava udara u objekat, ili objekat koji u pokretu udara u glavu. Iznenađna, rotacijska ili anglurana ubrzanja koja nastaju pri jakom udarcu u glavu češće izazivaju nesvijest, što se može i desiti prilikom neugodnog trzaja glave.

Rani znakovi potresa su zbunjenost, nesvjestica, dezorijentisanost, glavobolja, mučnina, povraćanje, zujanje u ušima, nejednake zjenice i smetnje vida. Kasni znakovi preboljelog potresa mozga mogu biti smetnje u vidu oslabljenog pamćenja, slabe dekoncentracije, poremećaja spavanja, ili hroničnog umora. Utvrđeno je da simptomi poput glavobolje, vrtoglavice i mučnine nestaju u roku četiri dana, no neki sportisti imaju problem s pamćenjem i 7 dana nakon što su doživjeli potres mozga. Sportski treneri su svjesni opasnosti preuranjenog povratka tako ozlijeđenih sportista na teren, čime se povećava opasnost od ozbiljnijih oštećenja mozga.

Značaj prepoznavanja potresa mozga sportista

Iako se potres mozga klasificira u lakše ozlijede, novija istraživanja ukazuju na povezanost s ozbiljnim, dugotrajnim posljedicama, naročito u slučaju ponavljanih ozlijeda, odnosno kumulativnog potresa mozga. Novija istraživanja kumulativnih učinaka potresa mozga srednjoškolskih sportista pokazuju da čak i blagi potresi mogu uzrokovati ozbiljne dugoročne posljedice, naročito u slučaju kad se ozlijeđeni sportisti, nakon povrede, prerano vrte treninzima.

Simptomi potresa mozga su, kao što je ranije navedeno, nespecifični, kratkotrajni, te najčešće ostaju neprepoznati, pa ozlijeđeni igrači nastavljaju takmičenje prije oporavka od kratkotrajnog gubitka funkcije mozga. Dozvoljava da se sportist vrati u igru, povećava mogućnost nastanka ozbiljnih moždanih oštećenja. S obzirom da svake sezone 10% školskih sportista doživi potres mozga, dozvoljava za povratak treninzima ne smije biti nepromišljena. Da bi se procijenila sposobnost igrača nakon potresa mozga, razvijen je program nazvan ImPACT (engl. Immediate Post-Concussion Assessment and Cognitive Testing system), koji mjeri memoriju, reakciju i brzinu kojom obrađuju podatke. Program se koristi za provjeru kognitivnih sposobnosti igrača na početku sezone, te se primjenjuje u slučaju da takmičar doživi udarac u glavu, za procjenu eventualnih oštećenja. Rezultat testa osigurava treneru objektivnu procjenu sposobnosti da se igrač vrati aktivnoj igri. ImPact program se trenutno koristi u mnogim srednjim školama i koledžima širom svijeta, kao i u NFL(engl. National Football League) i NHL (engl. National Hockey League).

Godine 2010. istraživači Univerziteta u Michiganu, Odjel za fizijatriju i rehabilitaciju razvili su jednostavan i jeftin test mjerenja vremena reakcije (engl. reaction test time), koji može pomoći u identifikaciji ozbiljnih ozljeda glave. Naučnici su upoznati s činjenicom da se nakon udarca produžuje vrijeme reakcije i da to stanje traje i do nekoliko dana nakon nestanka simptoma potresa mozga. Međutim, postoji problem uvođenja toga testa, jer oprema koja se koristi za mjerenje vremena reakcije, uključuje specijalni kompjuterski softver i nije praktična za čuvanje uz sportska igrališta, kako bi se odmah po ozljedi pokušala procijeniti ozbiljnost udarca. Univerzitet u Michiganu je razvio jednostavan uređaj koji se može koristiti u svim situacijama. Tester oslobađa mali cilindar pričvršćen

na ponderirani disk i sportaš ga mora uhvatiti što je brže moguće. Možda se ne čini sofisticiranim, ali ispitivanja su dokazala da je test jako tačan. Za potvrdu studije, 209 srednjoškolskih sportaša je uradilo test brzine reakcije na predsezonskom ljekarskom pregledu. Svi oni kojima je tokom sezone dijagnosticiran potres mozga, u toku rehabilitacije, ponovo su bili podvrgnuti tom testu. Rezultati ponovljenog testa su pokazali da 7/8 sportista s potvrđenim potresom mozga ima 15% duže vrijeme reakcije u odnosu na početni pregled. Ako se na najorganiziranije sportske događaje uvede ovaj jednostavni uređaj, u budućnosti može se s većom sigurnošću odlučiti o povratku igrača u igru, ili u sezonu.

Dugoročne posljedice potresa mozga sportista – kognitivni deficit i depresija

U prvoj studiji koja je proučavala dugotrajne učinke potresa mozga povezanog sa sportom, rezultati su pokazali da su bivši sportisti, koji su zadobili potres mozga, nakon više od 30 godina i dalje imali problema s pamćenjem, usmjeravanjem pažnje i pokretima.

Istraživači su upoređivali 19 bivših sportista u dobi od 50 do 60 godina, koji su imali potrese mozga jedanput ili dvaput u ranoj odrasloj dobi s 21 bivšim sportašem iste dobi koji nisu imali istu povredu. Sudionici su bili podvrgnuti testovima za mjerenje orijentacije, pažnje, sjećanja, govora, sposobnosti obavljanja zadataka, moždanim odgovorom i motoričkom kontrolom. U poređenju sa sportašima koji nisu imali potres mozga, oni koji su ga doživjeli imali su niže rezultate na stakama kao što su pamćenje epizoda, ili sjećanje na prošle događaje – distraktibilnost, ili brzina pokreta. Prema dr Michael Collinsu, istraživanje prvi put pokazuje da sportisti s prijašnjim potresima mozga imaju niži prag za kasniji potres i povećanje težine simptoma u naizgled blagom naknadnom potresu. Sportisti s tri ili više potresa mozga imaju devet puta izraženiju mogućnost dobiti teške simptome potresa mozga, kao što su gubitak svijesti i pamćenja, od onih koji tome nisu bili izloženi.

Jedan od mnogih simptoma koji iskuse sportaši nakon potresa mozga je stanje depresije. Istraživanja pokazuju da je prevalenca depresije pri traumi glave 40% i ukazuju na vezu između traume mozga i veće mogućnosti razvijanja depresije.

Druga studija rađena na Univerzitetu McGill je identificirala neurološki supstrat depresije sportista koji su imali potres mozga. Magnetna rezonanca pokazala je isti uzorak moždane aktivnosti kao u bolesnika s velikim depresivnim poremećajem.

Treća studija je pokazala da je od 2552 bivših profesionalnih fudbalera, preko 11% onih s podatkom o multiplim potresima mozga također imalo dijagnozu kliničke depresije. Igračima s tri ili više potresa se češće dijagnosticira depresija, nego kod onih koji nisu imali tu vrstu sportske ozljede.

Četvrta studija rađena na Univerzitetu Illinois u Chicagu, pronalazi strukturalne promjene na bijeloj moždanoj materiji u pacijenata s traumom glave, koja je povezana s kognitivnim deficitom mišljenja, pamćenja i pažnje.

Kako preventirati?

Prilikom udarca u glavu, kad igrač „prebroji sve zvijezde“, posljednja stvar na koju misli je ozbiljnost ozljede, a prva i najvažnija pomisao je povratak u igru, što posljedično dovodi do neprepoznavanja potresa mozga. Nakon udarca u glavu, potrebno je da sportista prestane s aktivnošću i potraži medicinsku pomoć. Zbog brzog prestanka simptoma, sportisti najčešće prešute trenutne tegobe i vraćaju se igri. Povratak može pokrenuti proces pretvaranja blage u tešku ozljedu koja će ostaviti dugotrajne, nepopravljive posljedice i upravo je taj tip ozljeda u porastu, posebno zbog ekspanzije adrenalinskih sportova, kao što je skijanje i snowboard, koji uključuju velike brzine i akrobatske manevre, kao što su skokovi i okreti. Istraživanja i statistika su pokazali da nošenje kacige može smanjiti rizik od ozljede glave za 60% i preporučuje se njena upotreba u svim sportovima gdje postoji mogućnost pada ili udarca u glavu.

ZAKLJUČAK

Cjeloživotna sportska aktivnost je najvažnija novovjekovna antropološka i društvena praksa čime se osigurava fizička stabilnost i ravnoteža organizma što u slučaju sportiste podrazumijeva morfološke, motoričke, biomehaničke, kognitivne i konativne sposobnosti i karakteristike. Povrede, kao najveće prepreke u razvoju sportiste pored toga, najčešće nastaju kao rezultat zamora, slabe kondicije, loših uslova za trening, grube igre, itd. Traume glave spadaju u najčešće ozlijede u sportu, ali su akutne fatalne ozljede statistički rijetke, zbog pravilne upotrebe sigurnosne opreme, pojačane medicinske kontrole i regulacijskih pravila. Depresija spada u simptome koje iskuse mnoge sportisti nakon potresa mozga. Neka istraživanja pokazuju da je prevalenca depresije kod traume glave 40%, što ukazuje na povezanost između traume mozga i veće mogućnosti razvijanja depresije u kasnijim fazama života. Velika odgovornost je na sportskim trenerima koji moraju biti svjesni opasnosti od preuranjenog povratka ozlijeđenih, jer to može dovesti do oštećenja mozga. Ako treneri ne uoče simptome poput glavobolje ili poteškoća s pamćenjem, opasnost je još veća.

LITERATURA

- Bošković, M (1982): *Anatomija čovjeka*, Beograd, Zagreb
- Halilović, E, Halilović, E (2004): *Osnove fiziologije, kineziologije i fiziologije sporta*, Tuzla
- Kozarčanin, A (2005): *Kineziološka sociologija*, Sarajevo
- Malacko, J (2000): *Osnove sportskog treninga*, Beograd, Sportska akademija
- Pellman, *Concussion in the National Football League* (2004): an overview for neurologists, Neurosurgery
- *Recurrent Concussion and Risk of Depression in Retired Professional Football Players*, (2007). *Medicine & Science in Sports & Exercise*
- Žiga, J (1996): *Sociologija medicine*, Sarajevo

SPORTISTS' INJURIES-THE CONSEQUENCES OF HEAD TRAUMA (CONCUSSION)**SUMMARY**

The physical activity has irreplaceable instrumental value because it represents the best means for achieving and maintaining health. In contemporary circumstances of strong impetus and development of sport, when the Olympic spirit faces elitism, the dangers of numerous sports' injuries and violation of health is on the increase. Head trauma is the one of the most frequent injuries in sport. Concussion by the mechanism of its genesis is a typical sport injury which remains unrecognised. Unfortunately, not recognising this seemingly harmless short-term injury of brain functions can have irreversible long-term consequences on sportsmen, such as inclination to repetition of concussion, with severe clinical image, depression and cognitive deficit. Different tests for diagnosis and objectivisation of the symptoms of concussion, and tests for the prevention of transition from mild to severe brain injury have been developed. With the increase of adrenalin sports, the incidence of head trauma and concussion with long-term consequences is increasing, but using the proper protection in sport activities, the possibility of severe sports injuries can be reduced.

Keywords: physical activity, types of injuries, concussion, time of reaction test, depression, cognitive deficit

mr sc. Omer Korjenić
Federalni zavod za zapošljavanje u Sarajevu

OBRAZOVANJE ODRASLIH U FUNKCIJI RAZVOJA LJUDSKIH RESURSA I ZAPOŠLJAVANJA

REZIME

Obrazovanje odraslih, stručna obuka i cjeloživotno učenje su najaktuelnije teme, s obzirom na to da se smatraju jednim od razvojnih resursa i poluga za rješavanje socijalnih i ekonomskih problema u vremenu globalne finansijske krize. U narednom periodu to će biti osnovni predmet djelovanja većine međunarodnih organizacija i projekata koji se bave ovim pitanjima u Bosni i Hercegovini. Kvalificirana radna snaga s vještinama potrebnim na tržištu rada predstavlja odlučujući i strateški faktor svake države koja želi da se razvija, unapređuje svoju ekonomiju i očuva socijalnu stabilnost. Potražnja za stručno osposobljenom radnom snagom je i pored utjecaja globalne ekonomske krize u velikom broju zemalja u porastu. Stoga je u ovom tekstu naglašena potreba za razvojem efikasnog, ekonomskim prilikama prilagodljivog obrazovnog sistema i sistema obuke, a posebno u domenu obrazovanja i obuke odraslih, kao što je u zemljama Evropske unije.

Ključne riječi: obrazovanje odraslih, obuka, tržište rada, ljudski potencijali, cjeloživotno učenje

UVOD

Konstantno unapređenje i prilagođavanje sistema obrazovanja i obuke radi zadovoljavanja potreba koje ima privreda, predstavljaju uslov za razvoj društva, ukoliko se želi ići ukorak s naprednim ekonomijama u procesu globalizacije. U protivnom, takvo društvo osuđeno je na ekonomsku marginalizaciju, socijalne probleme i siromaštvo.

Sistem obrazovanja i obuke s izraženom praktičnom komponentom, a koji je povezan sa privredom, poslodavcima i tržištem rada, što podrazumijeva integraciju profesionalnih, socijalnih i metodoloških kompetencija i vještina, predstavlja

pouzdanog partnera u podizanju stepena zaposlenosti i razvoju ljudskih resursa u cjelini.

Dobar primjer funkcioniranja takvog kvalitetnog sistema obrazovanja i obuke može se vidjeti u SR Njemačkoj kao zemlji koja ima dugu tradiciju u stručnom obrazovanju i koja je u vremenu recesije uspjela održati stabilnu ekonomiju i smanjiti broj nezaposlenih. Dualni sistem u srednjem stručnom obrazovanju u SR Njemačkoj (2 dana nastave u školi i 3 dana prakse) predstavlja tu blisku saradnju obrazovanja, privrede i razvoja inovacija.

Evidentno je da informacijsko-komunikacijskim i tehničko-tehnološkim razvojem raste i potreba za kontinuiranim obrazovanjem i (stručnom) obukom svih generacija.

Razvoj ljudskih resursa

Svijet rada se stalno mijenja, između ostalog kao i posljedica strukturalnih promjena i globalizacije. Ovo bitno utječe na stalne promjene u zahtjevima za stručnim obrazovanjem i obukom u društvima koja razvoj ekonomije baziraju na znanju. Sigurno je da takve promjene jesu veliki izazovi i za firme i za pojedince, pa samim tim i za cijelo društvo.

Na tržištu rada sutrašnjice, pored poznavanja specijalističkih ili tehničkih znanja, traži se i poznavanju modernih tehnologija u mnogim oblastima.

U novije vrijeme, poslodavci sve više pažnje posvećuju upravljanju ljudskim potencijalima, kao poslovnoj funkciji koja u svoj fokus stavlja ljude i aktivnosti u vezi s njihovim zapošljavanjem, selekcijom i obrazovanjem. Kao poslovna funkcija, upravljanje i razvoj ljudskih potencijala su prošli mnoge faze, od one kad je u okviru svoje djelatnosti obuhvatala izbor zaposlenika, razmještaj na poslove i čuvanje personalnih podataka, preko stručnog osposobljavanja, sve do stvaranja politike koja maksimizira integraciju zaposlenika u firmi, razvija zainteresiranost ljudi, fleksibilnost i kvalitet znanja, vještina i rada. Konsekventno tome, strateški gledajući, razvoj ljudskih resursa postaje veoma važan, ne samo na akademskom nivou. (iMOVE, 2010)

Za produktivan razvoj ljudskih resursa, društva u cjelini, ekonomije i privrede kao nosioca razvoja u globalnoj ekonomiji, suštinski pokretač jeste efikasan i kvalitetan sistem obrazovanja i obuke koji omogućava svakom pojedincu da održi visok nivo zaposlenosti, a firmama kvalifikovanu radnu snagu. Na taj način, sistem obrazovanja igra veoma važnu ulogu u razvoju ljudskih potencijala i postaje garant socijalne i ekonomske stabilnosti u državi.

Bliska saradnja između poslodavaca, tj. privrede i obrazovanja, jedan je od uslova rješavanja ekonomsko-socijalnih problema. Novi pristup tržištu rada sve više ukazuje na važnost razvoja vještina i kompetencija, a ne samo na formalno-stručno obrazovanje nezaposlenih.

Po definiciji, u dokumentima Evropske unije vještina je sposobnost upotrebe znanja i mogućnost dovršavanja zadataka i rješavanja problema, kako u stručnom, tako i u kontekstu učenja, te u ličnom i društvenom životu.⁴

Jedan od novih instrumenata unapređenja i olakšavanja procesa sučeljavanja ponude i potražnje vještina i kompetencija na EU tržištu rada – kao standardni „multijezični rječnik“ zanimanja i vještina – je ESCO (European Skills and Competencies Occupations). Tu su i EURES, mreža koja nudi oglase o slobodnim radnim mjestima iz 31 evropske zemlje, biografije kandidata koji traže posao i druge informacije o životu i radu u inostranstvu.

Europe 2020 – A strategy for smart, sustainable and inclusive growth - *Where do we want Europe to be in 2020?*

U trenutku kad se suočava s transformacijom i kad je kriza usporila ekonomski i socijalni napredak, Evropska komisija je izradila *Strategiju za pametan, održiv i inkluzivni rast - Evropa 2020*, u sklopu koje je definirala pet glavnih ciljeva: 1. investiranje u istraživanje i razvoj, 2. obrazovanje, 3. energija – klimatske promjene, 4. stopa zaposlenosti i 5. smanjenje siromašta, definirajući što bi - Evropa trebala ostvariti 2020. godine, pozivajući članice da ove ciljeve inkorporiraju u nacionalne strategije, uzimajući u obzir vlastite specifičnosti i okolnosti. Ovim dokumentom, Evropska unija potvrđuje opredijeljenost ulaganja u obrazovanje i jačanje tržišta rada.

Tri prioriteta čine suštinu *Strategije Evropa 2020*:

- pametni rast – razvoj ekonomije bazirane na znanju i inovacijama;
- održivi rast – promocija efikasnosti u korištenju resursa, ekološke i kompetitivne ekonomije;
- inkluzivni rast – jačanje ekonomije s visokom zaposlenošću koja će osigurati ekonomsku, socijalnu i teritorijalnu koheziju.

Ova tri prioriteta se međusobno osnažuju i nude viziju evropske socijalne tržišne ekonomije u 21. stoljeću. Postignut je konsenzus da ovi ciljevi moraju biti mjerljivi i bazirani na pouzdanim podacima radi poređenja. Za ovaj tekst, izdvojićemo neke od tih ciljeva, a koji su definirani na bazi navedenih prioriteta, a njihovo dostizanje je ključno za planirani uspjeh:

- stopa zaposlenosti populacije između 24 i 64 godine treba biti povećana s trenutnih 69% na najmanje 75%, naročito uključujući žene, starije radnike i bolju integraciju migranata u radnu snagu;
- investirati 3% GDP-a u istraživanje i razvoj⁵;

⁴ “*New skills for new jobs*”, EK, 2009.

- udio onih koji ranije napuštaju školovanje smanjiti ispod 10% i najmanje 40% mladih bi trebalo da ima terciarni nivo obrazovanja.

Pametni rast – ekonomija, bazirana na znanju i inovacijama podrazumijeva jačanje znanja i inovacija kao pokretne snage za ekonomski rast u budućnosti. To zahtijeva unapređenje kvaliteta obrazovanja, jačanje istraživačke oblasti, promoviranje inovacija i transfera znanja u EU, uz punu upotrebu informacijsko-komunikacijskih tehnologija, što će osigurati da se inovativne ideje pretvore u nove proizvode i usluge, što za sobom povlači otvaranje novih radnih mjesta. Dakle, u direktnu vezu dovode zapošljavanje, obrazovanje i inovacije. Da bi se uspjelo, sve navedeno mora biti kombinirano s poduzetništvom, financijama i fokusirano na potrebe korisnika i prilike na tržištu.

Obrazovanje odraslih

Memorandumom o cjeloživotnom učenju i Bijelom knjigom o obrazovanju i obuci, Evropska unija je utvrdila smjernice za aktivnosti u ovim oblastima, čime je afirmiran jedan od bitnih principa moderne Evrope, a to je kompatibilnost između socijalne integracije, zapošljavanja i ličnog razvoja pojedinca. U tom smislu, obrazovanje i obuka se posmatraju kao sredstvo za rješavanje problema nezaposlenosti, a investiranje u obrazovanje kao podsticaj za zapošljavanje, kompetitivnost i društvenu koheziju. Glavne smjernice Evropske unije na tim aktivnostima su podrška stjecanju novih znanja i vještina, približavanje škole i svijeta rada, borba protiv isključenosti, poznavanje tri evropska jezika i ravnopravno tretiranje investicionog i kapitala za obrazovanje.

Kada je riječ o obrazovanju odraslih, važno je istaknuti da ono, između ostalog, obuhvata cjelinu procesa učenja u svrhu kvalifikacije za prvo zanimanje, ili prekvalifikaciji, stjecanju i produbljivanju stručnih znanja, vještina i sposobnosti, itd.

Obrazovanje treba biti dio jedinstvenoga sistema jedne države. Ono podrazumijeva načela cjeloživotnog učenja, ali i evropske principe kao što su dostupnost obrazovanja svima pod jednakim uvjetima, u skladu s njihovim sposobnostima, uvažavajući sve različitosti. Obrazovanje odraslih odvija se kao formalno, neformalno, informalno i/ili samousmjereno učenje.

Formalno obrazovanje odraslih označava djelatnost koja se izvodi u institucionalnim i javno verificiranim oblicima obrazovanja radi stjecanja stručnog znanja, vještina i sposobnosti i obuhvata osnovno, srednjoškolsko i visoko obrazovanje, te dokvalifikaciju, prekvalifikaciju, osposobljavanje i usavršavanje.

⁵ Troškovi (ulaganje) Evrope za istraživanje i razvoj su ispod 2% GDP-a, za razliku od SAD koje ulažu 2,6% ili Japana sa 3,4%.

Neformalno obrazovanje odraslih označava organizirane procese učenja usmjerene na osposobljavanje odraslih osoba za rad, za različite aktivnosti, ali i za lični razvoj. Ono se odvija nezavisno od službenog formalnog obrazovnog sistema, a može biti organizirano na radnom mjestu i kroz aktivnost različitih udruženja, organizacija i privatnih izvođača različitih vrsta obuke i slično.

Informalno učenje odraslih označava aktivnosti u kojim odrasla osoba prihvata stajališta i pozitivne vrijednosti, te vještine i znanja iz svakodnevnog iskustva i drugih utjecaja i izvora iz okoline. Za razliku od formalnog i neformalnog obrazovanja, neformalno učenje ne mora se odvijati svjesno, zbog čega ga ni pojedinci sami nužno ne prepoznaju kao faktor koji doprinosi njihovom znanju i vještinama. Samousmjereno učenje odraslih označava aktivnosti u kojim odrasla osoba samostalno uspostavlja kontrolu nad procesom učenja, kao i odgovornost za rezultate učenja.

Stjecanje i upotreba znanja, posebno odraslih, smatraju se ključnim u rješavanju društvenih i individualnih problema, kao što su unapređenje međuljudskih odnosa, ljudskih prava, zaštita i emancipacija osoba s invaliditetom i drugih marginaliziranih grupa, zapošljavanje, ekonomski rast, unapređenje ekonomske produktivnosti, i drugo.

Ako posmatramo situaciju u Bosni i Hercegovini, može se konstatirati da ponuda za stručnu obuku, prekvalifikaciju i dokvalifikaciju radnika nije na adekvatnom nivou, da je neuvezana i neprepoznatljiva i da postoji neusklađenost ponude i potražnje na tržištu rada koje karakteriziraju visoka stopa nezaposlenosti, niska stopa aktivnosti, niska mobilnost radne snage. To doprinosi opadanju kvalitete ljudskog kapitala. U probleme vezane za našu nezaposlenost spadaju strukturna nezaposlenost, dug prosječan period traženja zaposlenja, lahak povratak u nezaposlenost.

Ogromnu podršku razvoju obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini dao je Institut za međunarodnu saradnju Njemačkog saveza visokih škola – *dvv International*, koji je ujedno i izdavač *Obrazovanja odraslih*, stručnog časopisa za obrazovanje odraslih i kulturu. Upravo je taj institut, koji je u Sarajevu osnovan 2000. godine, doprinio efikasnijem iskorištenju potencijala obrazovanja odraslih, posebno kad je riječ o marginaliziranim društvenim grupama stanovništva u svrhu njihove integracije, ostvarenja primarnih uvjeta za egzistenciju i zapošljavanje. Saradnja s partnerskim organizacijama iz vladinog i nevladinog sektora kao što su „Amica educa“ Tuzla, Udruženje za istraživanje i organizacioni razvoj „Roda“ Sarajevo, Bosanski kulturni centar, Udruženje „Sara“ Srebrenica, Edukativno-resursni centar Doboj, Centar za razvoj i podršku Tuzla, Multimedijalni kompjuterski centar Sarajevo, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Odsjek za pedagogiju i više srednjih stručnih škola. Između ostalog, te organizacije pružaju različite vrste obuke i osposobljavanja kao što su opći i specijalistički informatički kursevi, kursevi stranih jezika, poduzetništvo, krojenje i šivanje, organska proizvodnja, obuka za određena građevinska i metalska zanimanja, itd. Također, važno je istaknuti da je „DVV International“ osobama zaposlenim u tim, ali i drugim

organizacijama, a koje nisu profesionalni andragozi, omogućio stručno osposobljavanje i stjecanje odgovarajućih andragoško-didaktičko-metodičkih znanja, što predstavlja osnovnu pretpostavku za razvoj obrazovanja odraslih.

U obrazovnim institucijama, tom djelatnošću se najčešće bave profesionalci iz drugih oblasti, koji ne prepoznaju osobenosti procesa učenja i nastave kod odraslih, kao ni savremene metode rada s odraslima. Ni za jednu od tih kategorija ne postoji sistemsko rješenje i institucionalni okvir obuke i usavršavanja, kao ni jasno definirani standardi za rad u toj oblasti. (Medić i ostali, 2009)

Ključne kompetencije koje stječu „edukatori odraslih“ na odgovarajućim fakultetima prepoznaju se kroz module: Podučavanje (teaching), Planiranje i organizacija (Planing, organizing), Savjetovanje (Consulting) i Istraživanje i evaluacija (Research and evaluation). (Reichman, 2010).

Proces cjeloživotnog učenja inkorporiran je u strategiju stručnog obrazovanja, te su definirane politike i postavljeni ciljevi razvoja sistema cjeloživotnog učenja. Ništa od od predviđenih ciljeva i definiranih mjera nije ispunjeno do septembra 2010. godine. Osim toga, nažalost, obrazovanje i obuka odraslih nije značajna stavka niti je prioritet u programima bilo koje vlade te, u skladu s tim, ne postoje jasne odgovornosti za provođenje mjera ni na jednom od nivoa vlasti.⁶

Strategija razvoja obrazovanja je 2008. godine kao cilj postavila formiranje šest institucija, od kojih su do septembra 2010. godine osnovane samo dvije: Agencija za standarde i ocjenjivanje u obrazovanju za Federaciju BiH i RS i Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Te agencije su još su uvijek u fazi kadrovske popunjavanja i punog formiranja, pa zato i nisu imale posebnih aktivnosti na provođenju reformi. S obzirom da na državnom nivou nije usvojen okvirni zakon o obrazovanju odraslih, još uvijek nije formirana Agencija za obrazovanje odraslih.⁷

Postoji mnogo razloga zbog kojih bi ovoj materiji trebalo pristupiti veoma ozbiljno kako bi se to pitanje reguliralo na pravi način. Uzimajući u obzir statističke podatke o raspoloživoj radnoj snazi, a naročito o kvalifikacijskoj i starosnoj strukturi nezaposlenih osoba u Federaciji BiH, očigledno je da je potrebno izgraditi kvalitetan sistem obrazovanja odraslih (kako formalnog tako i neformalnog i informalnog obrazovanja) koje će moći brzo osigurati stručnu obuku visokih standarda i ponudu znanja i vještina koje zahtijeva moderna ekonomija.

Najviše doprinosa obukom, stručnim osposobljavanjem i dokvalifikacijom može se dati u tehničkom sektoru, tj. metalskom, mašinskom, građevinskom i IT-sektoru, ali i u oblasti usluga, tj. turizma, trgovine, ugostiteljstva, i slično, gdje su potrebna određena stručna znanja i poznavanje stranih jezika, informatike, itd.

⁶ Izvještaj o politikama razvoja ljudskog kapitala u Bosni i Hercegovini, Centar za politike i upravljanje, 2010.

⁷ U RS je usvojen Zakon o obrazovanju odraslih i formiran Zavod za obrazovanje odraslih.

Primjena savremenih metoda, nove tehnologije izvođenja praktične nastave, praćenje zahtjeva privrede, tj. poslodavaca, primjena novih znanja i tehnologija, inovativni pristup u podučavanju, osiguraće održivi razvoj ljudskih resursa, a samim tim i jačanje privrede.

U današnjem svijetu rada, kad su informacijsko-komunikacijske tehnologije ušle u sve pore društva i života, potpuno je jasno da nije dovoljno steći zvanje, ako se ne nadograđuje konstantno novim znanjima. Cjeloživotno učenje jednako je korisno za pojedinca, ali i društvo u cjelini. U tom kontekstu vrlo je važno posvetiti pažnju dodatnom osposobljavanju i obuci odraslih koji će novim znanjima povećati nivo zaposlenosti i ostati konkurentni na tržištu rada.

Tabela: Starosna i kvalifikacijska struktura nezaposlenih u FBiH za avgust, 2010.

Godine starosti		Ukupno	Stepen stručnog obrazovanja							
			VSS	VŠS	SSS	NSS	VKV	KV	PKV	NKV
15 - 19	Ukupno	16195	0	0	4491	8	8	9166	78	2444
	Žene	7827	0	0	2276	5	5	3849	42	1650
20 - 24	Ukupno	54116	2295	353	21874	25	12	22928	527	6102
	Žene	26738	1647	259	11534	8	6	9456	252	3576
25 - 29	Ukupno	56571	6712	1477	16658	8	30	20951	820	9915
	Žene	32465	4689	1081	10146	5	9	10252	468	5815
30 - 34	Ukupno	46247	3076	984	10081	54	23	14738	918	16373
	Žene	26203	1949	707	6483	49	6	6951	381	9677
35 - 39	Ukupno	44918	994	509	7951	69	45	14862	1140	19348
	Žene	24326	711	362	5445	64	9	6896	544	10295
40 - 44	Ukupno	43677	569	384	8353	101	113	15882	1412	16863
	Žene	23022	303	258	6058	95	27	7029	576	8676
45 - 49	Ukupno	40569	533	430	9623	147	335	12269	1582	15650
	Žene	20979	302	258	6731	138	42	4055	694	8759
50 - 54	Ukupno	33245	423	434	4359	238	809	8875	2300	15807
	Žene	15216	182	241	2735	229	88	2454	809	8478
55 - 59	Ukupno	20115	307	359	1458	137	662	5135	1582	10475
	Žene	7913	129	156	808	128	72	1273	407	4940
60 i više	Ukupno	7884	155	168	559	57	242	1467	711	4525
	Žene	2495	44	61	232	48	18	218	174	1700
UKUPNO	Ukupno	363537	15064	5098	85407	844	2279	126273	11070	117502
	Žene	187184	9956	3383	52448	769	282	52433	4347	63566

ZAKLJUČAK

Može se zaključiti da je izrada okvirnog zakona o obrazovanju odraslih jedan od osnovnih prioriteta. Potrebno je, dakle, usvojiti taj zakon, a potom i osnovati Agenciju za obrazovanje odraslih koja bi, između ostalog, vršila akreditaciju institucija i programa za obrazovanje odraslih, kako bi se spriječila eventualne zloupotrebe u tom segmentu obrazovne djelatnosti. Strategijom obrazovanja odraslih za srednjoročni period mogu se definirati ciljevi i promovirati razvoj partnerstva između privatnih i javnih aktera u obrazovanju odraslih (resorno ministarstvo, poslodavci, sindikat, privredne i stručne asocijacije, udruženja, naučno - istraživačke organizacije, druge obrazovne organizacije).

Razvoj ljudskih resursa, kao suštinskog resursa u društvu, kao i ekonomije uveliko ovisi o efikasnom i kvalitetnom sistemu obrazovanja i obuke, pa samim tim i obrazovanju odraslih. Također, potrebno je unaprijediti saradnju partnera u oblasti obrazovanja odraslih i otkloniti eventualne poteškoće radi efikasnijeg funkcioniranja i pružanja kvalitetnije usluge krajnjim korisnicima u procesu cjeloživotnog učenja. Saradnja javnih ustanova, institucija i privatnih provajdera mora se normalizirati putem institucionaliziranih kooperacijskih aktivnosti, u kojim država i pluralistički utemeljena oblast obrazovanja odraslih uzajamno trebaju djelovati na osnovu zakona o obrazovanju odraslih. Za prilike Bosne i Hercegovine još je rano govoriti o načinu financiranja obrazovanja odraslih po modalitetu koji se zagovara u nekim zemljama, a gdje bi se ono vršilo dijelom iz budžeta, ali u okviru kombiniranog financiranja, s tačno definiranim procentom izdvajanja za obrazovanje odraslih.

Posebna pažnja mora se posvetiti stručnom osposobljavanju nastavnog osoblja i stjecanju odgovarajućih andragoško-didaktičko-metodičkih znanja, što predstavlja osnovnu pretpostavku za razvoj obrazovanja odraslih. U što skorije vrijeme, potrebno je pokrenuti i realizirati proces profesionalizacije kadrova za obrazovanje odraslih i licencirati realizatore tih programa. Također, osobama koje nisu profesionalni andragozi treba omogućiti stjecanje kompetencija za andragoške kadrove, što implicira i eventualno otvaranje studija andragogije.

Značaja obrazovanja odraslih mora biti svjestan svaki pojedinac koji će se ulaganjem u svoje znanje bolje pozicionirati na tržištu rada i tako brže doći do zaposlenja.

LITERATURA:

- Bilten Federalnog zavoda za zapošljavanje, avgust, 2010.
- *EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, European Commission, Brussels, 2010.
- *iMOVE, Your Gateway to Training- Made in Germany*, Federal Institute for Vocational Education and Training (BIBB), 2010.

- *Izveštaj o politikama razvoja ljudskog kapitala u Bosni i Hercegovini* (2010) Centar za politike i upravljanje, Sarajevo.
- Medić, S, Milanović, M, Popović, K, Despotović, M (2009): *Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih-programski-prosvetni ogled kao aktivna mera*, Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- *Podrška razvoju obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini 2000 – 2010*, Institut za međunarodnu saradnju Njemačkog saveza visokih narodnih škola, Sarajevo.
- Reichman, J (2010): *Adult Educators as HRD Trainer, Moderator and Coach, Adult education: The response to Global Crisis Strengths and Challenges of the Profession*, Department of Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Belgrade.

ADULT EDUCATION IN DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES AND EMPLOYMENT

SUMMARY

Adult education, training and lifelong learning are the most current topics because they are considered a developmental resource and a tool for solving economic and social problems in the period of a global financial crisis. In the next period it will be the basic subject of activities in different international organisations and projects that are dealing with these issues in Bosnia and Herzegovina. A qualified and skilled labour force in today's labour market represents a decisive strategic factor of each nation that wants to develop and improve its economy and maintain the social stability. The demand for skilled and trained labour force, besides the global economic crisis, in numerous states is on the increase. This article emphasises the need for development of effective education and training system, which is adaptable to economic circumstances, especially in the field of adult education in Bosnia and Herzegovina in a same way it is established in the countries of the European Union.

Keywords: adult education, training, labour market, human resources, lifelong learning

mr sc. Selma Raljević
Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić” u Mostaru

TRISTAN AND ISOLDE AS THE FOUNTAIN OF ETERNAL QUEST FOR LOVE

SUMMARY

The tragic love story of the medieval European myth *Tristan and Isolde* has served as a fountain of inspiration for different writers, composers and artists to form their view and inspire the creation of masterpieces of literature, music and art synthesizing their craft and elements of real life. This article focuses on the novel *Brazil* by John Updike (1932-2009), the three-novella book *Legends of the Fall* by James “Jim” Harrison (1937-), the myth of Tristan (whose name means “sad” in French) and Isolde (also known as Iseult, Isold, Isolt or Ysolde) as well as films based on both the myth and Harrison's book. Specifically, this article will explore parallels between mythical aspects of Tristan and Isolde as well as interaction of fictional and factual representation of everlasting love stories in life and actual existence in *Brazil* and *Legends of the Fall*. Although the intertextual references and the connection between Updike's *Brazil*, Harrison's *Legends of the Fall* and the myth of Tristan and Isolde, a myth central to Western civilization, are not complete, Updike's and Harrison's works contain ties to the myth's themes in the sphere of love, marriage and adultery, thereby linking American prose to medieval European myth and moreover, medieval and contemporary life. Tracing the European myth of forbidden and eternal love between Tristan and Isolde, the lovers whose unity can be accomplished only in death, to Updike's and Harrison's expansion of this notion from the point of view of cultural history and contrariness of love and marriage, as also Denis de Rougemont elaborates in his study entitled *Love in the Western World (L'Amour et l'Occident)*, we can see stylistic diversity of literary and artistic works synthesizing literature, art, contemporary love and actual existence. Such connections underscore Oscar Wilde's (1854-1900) statement that life imitates art far more than art imitates life.

Keywords: *Tristan and Isolde, Brazil, Legends of the Fall*, the myth's themes in the sphere of love, marriage and adultery, the eternal quest for love

Tracing *Tristan and Isolde* to the 20th Century

The mythical tale of Tristan and Isolde was one of the most influential romances in medieval period. Since then, as one of the greatest love stories of all times, it has inspired numerous writers, artists, musicians and film-makers, and has had a substantial impact on Western literature. The myth almost certainly originated as a tale from oral tradition written down in a hypothetical original literary composition, often called the “Ur Tristan”, from which all later works are derived. The earliest surviving works concerning the legend originate from the 12th century. Thomas of Britain wrote one of the earliest, although incomplete, extant versions entitled *Tristan* (c.1170-1175) in Anglo-Norman French verse. At a similar time, Norman poet Béroul (c.1160-1190) wrote *Le Roman de Tristan*. Eilhart von Oberge, Marie de France and Chretien de Troyes, all wrote their own works soon after. These early versions have inspired many others to approach the legend:

Gottfried von Strassburg of Germany wrote *Tristan und Isolde* (c. 1210), and based his poem on Thomas' romance. His poem is acknowledged to be the father of modern variations of the original myth in Germany. Association with the Court of King Arthur appeared in early works, but was limited in scope. By c.1240, the *Prose Tristan* became the standard version of *Tristan and Isolde* and heavily tied the Celtic inspired legend to King Arthur. Subsequently, Sir Thomas Malory, incorporated *Tristan and Isolde* into his Arthurian masterpiece: *Le Morte d'Arthur* (c. 1470).⁸

The artistic pursuit of inspiration and secrets from myth of Tristan and Isolde declined from Renaissance to the 19th century when it made a revival of interest in the Arthurian legends and thus became what is known today as the legend of *Tristan and Isolde*. The story, originally independent of the Arthurian legend, was later incorporated in it. The Tristan legend inspired three English poets of the 1800s: Matthew Arnold (*Tristram and Iseult*, 1852), Algernon Charles Swinburne (*Tristram of Lyonesse*, 1882), and Alfred Lord Tennyson (part of the Arthurian poem *Idylls of the King*, published between 1856 and 1885). The American poet Edwin Arlington Robinson based his *Tristram* (1927) on the original version of the medieval European myth. One of the most famous works of the day to draw on the romance is the opera *Tristan und Isolde* written between 1857 and 1859 by German composer Richard Wagner. As probably the composer's greatest work, it is considered by many critics to be one of the finest operas ever written.

⁸ Available from: <http://www.tristanandisolde.net/tag/literature> (Last Accessed March 18, 2010)

While the Arthurian Revival has perhaps faded, the legend of Tristan and Isolde has continued to appeal to modern writers, but now more focused on the forbidden romance between the main characters than the chivalry of Tristan. In addition to John Erskine, Rosalind Miles, Anna Taylor, Rosmary Surcliff, Hannah Closs and Nancy McKenzie, who wrote modern Tristan and Isolde tales, the universal myth was also approached by John Updike in his novel *Brazil* (1994) and by James “Jim” Harrison in the three-novella book *Legends of the Fall* (1979), mirrored especially in his last *novella* by which the book is entitled.

The mythic story of forbidden and eternal love between Tristan and Isolde has never been connected with exclusively one form of art. Through history, following literary or musical works, it has inspired and illuminated the visual arts in a large variety of themes, styles and forms. Based on the legend or literary interpretations of the medieval story, many film adaptations have been made all over the world, too. The earliest example in film is probably the 1909 silent French film *Tristan et Yseult*, which was followed by a unique addition to the story in another French film of the same title made two years later. The 1920 third silent French version is closely connected to the legend. One of the most celebrated and controversial Tristan films is *L'Éternel Retour* (*The Eternal Return*), directed by Jean Delannoy, which appeared in 1943. The legend has been adapted to modern times relating the original story closely or tangentially in films such as: *Tristan i Izolda* (Ex Yugoslavia, 1970), the avant-garde French film *Tristan et Yseult* (1972), Irish *Lovespell* (1981), *Feuer und Schwert – Die Legende von Tristan und Isolde* (Ireland/Germany, 1982), the most recent Tristan film entitled *Tristan&Isolde* (USA, 2006), then *Legends of the Fall* (USA, 1994), the film based on the Harrison’s *novella* of the same title.

The Tristan myth is obviously an everlasting story. The original legend can be traced back to archetypal, Celtic romance, but it has become fully known in French medieval literature which abounds with references to Tristan and Isolde. Although the many versions of the story differ, the basic plot is much the same in all of them. Tristan is a descendant of the royal family but born in misfortune. Shortly after his father’s death, his mother Blanche fleur dies, not surviving birth. His name Tristan means “sorrow” and is actually given to him because of the loss of his parents, especially the loss of his mother at birth. Blanche fleur’s brother, King Mark of Cornwall, takes the orphan into his castle at Tintagel and raises him there. Tristan becomes a noble knight and kills the Morholt, an Irish giant harassing Cornish maidens, but he is wounded with a barb and, as French philosopher Denis de Rougemont in his study entitled *Love in the Western World* (1939, *L’Amour et l’Occident*; tr. 1956) notes, Tristan, having no hope of recovery, asks to be sent adrift on a boat. He lands in Ireland, where the Queen is sister to Morholt, who doesn’t know that his brother had been killed by Tristan’s hand. The Queen’s daughter, Isolde, who is also called “La Beale Isoult” or “Iseult the Fair”, takes care of him and restores him to health. Tristan comes back to Cornwall and is so full of stories about the beautiful Isolde that his uncle decides to marry her. De

Rougemount writes that a bird brings a golden hair to King Mark and he is determined to marry the woman from whose head the hair has come, who appears to be Isolde of Ireland. Tristan is sent to find her and brings her back to Cornwall to be the bride of his uncle. On the way back to Cornwall Tristan and Isolde mistakenly drink the so-called “the wine of herbs” which is a love potion brewed by the Queen of Ireland⁹ for her daughter and King Mark to be drunk after they have married. Tristan and Isolde fall in love and there is nothing that can separate them after that moment. In some versions, the potion’s effects last for a lifetime while in the archetypal version, the potion’s effects wane after three years. Tristan is still under obligations to his uncle which he fulfills by bringing Isolde to the King of Cornwall to be his bride. Although she is married, Tristan and Isolde are forced by the potion to seek out one another for adultery. Even on the wedding night, Isolde’s maid Brengain takes the bride’s place in the royal bed to save Isolde’s honor. King Mark eventually learns of the affair and resolves to punish them: Tristan is sentenced to death and Isolde is handed over to the lepers. On the way to the execution, Tristan escapes and rescues Isolde. The two lovers hide in the forest of Morrois where they spend three years until they are discovered by King Mark one day. There are different versions of this part of the legend, but in all of them the king forgives them and the lovers part. Tristan travels on to Brittany where he decides to marry another Isolde, for her name and her beauty, who is called “aux Blanche Mains”, meaning the one of the White Hands. Later, wounded in an adventure and about to die, Tristan sends for his only love, Isolde the Fair, now the Queen of Cornwall; it is she who alone can save his life. As she arrives on ship, she hoists a white sail as a sign of hope, but Isolde of the White Hands, upon seeing it, runs to Tristan and, tormented by jealousy, tells him that the sail is black. Deceived into believing his beloved is not coming, Tristan dies of despair. Isolde the Fair lands, and on finding her lover dead she lies down beside him. Then she dies of grief. King Mark buries the lovers side by side in an oratory in Cornwall. As the legend says, rose bushes grow from the separate graves of the lovers and get interlaced for ever as a symbol that love survives to death as in many other love stories and poems.

The Tristan legend introduces death in love as the passion above passions in which a new life of divine passion in death triumphs over life. De Rougemont elaborates *Tristan and Isolde* as “an epic of adultery” describing their love as being in love with love itself. He points out that happy love has no history in European literature, but thinking of Hawthorne, Fitzgerald, Hemingway, and then Harrison, Proulx, Updike, as in many other American writers, their themes and works show that eloquent traces of the same statement can incontestably be found in American literature as well. Judged not only by literature, but by different kinds of artistic expressions through history and contemporary life, adultery would seem to be one of the most remarkable occupations in both Europe and America, and what the French philosopher also recognizes in *Love in the Western World* as a part of

⁹ The Queen was a sorceress as well according to some interpretations of the legend.

people's common life, both once upon a time and in modern times. Writing about *Tristan and Isolde*, everlasting contradictions between the Norm of Day and the Passion of Night, and modern way of living, he says:

I fasten upon the Tristan myth because it enables me to offer a *simple explanation* of our present confusion and at the same time to set forth certain *permanent relations* which the scrupulous vulgarities of current psychologies submerge. Furthermore, I can lay bare a particular *dilemma*, the stern reality of which we are in process of overlooking as a result of our frenzied living, the state of our culture, and the purr of current moral doctrines (De Rougemont, 1974, p. 25.).

The romance of Tristan and Isolde can be viewed as a synthesis of the conflict between love and marriage or passion and marriage in the modern Western world, thereby linking fictional and factual shapes of love, as well as American modern prose to medieval European myth, and thus medieval and contemporary life.

John Updike's *Brazil* and *Tristan and Isolde*

Writing about spiritual dimensions of the modern world, John Updike, whom the critics place somewhere between Modernism and Postmodernism, returns to the mythical age of the Tristan legend in his novel *Brazil*. Connections between the myth and Updike's novel are not always obvious except partly in the names of the main characters, Tristao and Isabel, and then in love between them which is impossible or doomed according to the racial taboos and narrow minded social conventions. The novel portrays an interracial love between an upper-class white girl, Isabel Leme, and a poor black thief, Tristao Raposo. They meet by chance on Copacabana Beach and convinced their love is predestined, nothing can set them apart. The lovers decide to flee away and find the ways to their own future together in an astonishing journey through the vast country of Brazil both ancient and new. Spanning twenty-two years of their relationship, from the mid-sixties to the late eighties, Updike, as he claims, creates subtle, realistic spheres and resonances within the novel. He decisively rejects influences of magic realism or writers such as Marquez and Borges although he uses effects of a mythic fable in his *Brazil*. Furthermore, a distinguished American studies scholar, Zvonimir Radeljkovic, in his essay about John Updike, notices the American writer undoubtedly knows De Rougemont's study according to which *Tristan and Isolde* are a model or a general paradigm of modern conception of love and marriage. The novel deals with issues about the diversity of race, culture, class, gender and the quest for identity, which colors the fabric of *Brazil* from the very beginning. The first two sentences open a new vision of a factual world as they are: "Black is a shade of brown. So is white, if you look (Updike, 1996, p. 3)." To sum up, Updike examines human destiny and future in a journey through the past and present, through civilization and wilderness

of a magical country which could be viewed as a pastiche of the contemporary world. The American dream is fallen ethos in *Brazil* and is closely related to the love of Tristao and Isabel. Hence, Tristao's dream comes true, he gets Isabel, money and all he needs for a better, richer and happier life, but his soul stays empty and without satisfaction. In the name of love, Isabel gives her own whiteness to Tristao and takes his race with the help of an old shaman's magic. She decides to make that extreme change in order to save her lover since she is convinced switching the races will provide him a better and prosperous future. Paradoxically, that very change will cause his death, a notion which is modern and realistic rather than mythical. All that is still connected to the Tristan myth through a "depiction of a dauntless love that transcends mere passion (Updike, 1996, p. 3.)" as it is put in one of the reviews of the Updike's novel. Tristao and Isabel fall in love at first sight and escape together from the wrath of her father. The Amazon rainforest is in a way their forest of Morrois.

Just as De Rougemont points out for Tristan and Isolde, passion means suffering for Tristao and Isabel. It is a fatal passion which he identifies "as a form of mysticism, more or less conscious and definite (De Rougemont, 1974, p. 141.)." Updike draws sexual and thus physical just as psychological passion and love, but romance is not romantic or mythical in the end. The closure is an actual representation of contemporary life and modern notions of love. Here, passion does not triumph over desire and death does not triumph over life although the ending echoes one of the Updike's mottos of the novel taken from Shakespeare's *Hamlet*: "Thou know'st 'tis common; all that live must die,/Passing through nature to eternity (Shakespeare, 1988, p. 657.)." Opposite to the Tristan myth, the novel ends up in an anti-divine tone:

She remembered a story she had once read, in the early days at the Serra do Buraco... told of a woman, long ago, who, her lover dead, lay down beside him and willed herself to die, and did. She did die, to show her love.

The body of Tristao had been dragged higher on the sand, to wait for the ambulance. Sand grains adhered to the corneas of his open eyes, and sugared his grimacing lips. She lay down beside him and kissed his eyes, his lips. A bitter seaweedy taste already flavored his skin. The crowd sensed the grand thing she was attempting, and grew reverentially hushed. Only her uncle marred the hush, crying out, "For God's sake, Isabel!" in sheer embarrassment at this vulgar display of Brazilian romanticism.

She inched her body higher and opened her robe so Tristao's marble face rested against her warm bosom, and curled one arm around him in his dank, drying suit, and asked her heart to stop. She waited to ride her lover's body like that of a dolphin into the submarine realm of death...

But the rising sun continued to redden her shut lids, and the chemicals within her continued their fathomless commerce, and the crowd grew bored. There would be no miracle today. Eyes still shut, Isabel could hear people resuming conversations and drifting off; a distant ambulance, like an evil clown with its self important, popping bleat, pierced the hum of humankind to come for Tristao, the piece of litter he had become. The spirit is strong, but blind matter is stronger. Having absorbed this desolating truth, the dark-eyed widow staggered to her feet, tightened her robe about her nakedness, and let her uncle lead her home (Updike, 1996, pp. 259-260.).

The stronger analogy between the Tristan myth and Updike's *Brazil* is credible in a panoramic social, psychological, sexual, and then geographical and historical picture and exploration of conception of love as a crucial concept of living in the modern world, which also connects *Tristan and Isolde* with Harrison's *Legends of the Fall*. Furthermore, all this contains ties to the actual world as well, especially the Western civilization.

Jim Harrison's *Legends of the Fall* and *Tristan and Isolde*

Harrison's trilogy of *novellas* is comprised of "Revenge", "The Man Who Gave Up His Name" and "Legends of the Fall", each of them echoing the old art of storytelling. The first and last *novella* create literary worlds of a unique mythmaking but still very realistic, universal representation of modern love and again historical creation of American Tristan myth. The "legend" in the middle of this collection¹⁰ deals with revenge, the American dream, identity, life, satisfaction, death, love, passion and marriage following the paths and days of a man whose name is Nordstrom. His name means "north-storm" but it is not much more helpful than, for example, "crow", as it is given like a description of the one "who gave up his name". Thus, there is no real connection between the Tristan myth and the *novella*, a conflict between love and marriage is again something that remains the true subject of occupation of both, and moreover of all *Legends of the Fall*. Although it may seem that Harrison's voice is retro compared to many other contemporary American writers, his *novellas*, both poetic and mythic, are closely intertwined with modern life and society in a completely new understanding and views of the twentieth century man.

In "Revenge", the main character Cochran, a retired air force pilot and Vietnam veteran, passionately falls in love and has an affair with Miryea, the wife of a Mexican friend and gangster millionaire, Baldassaro Mendez, also known as "Tibey", "the shark". Tibey immediately learns of adultery, so gives him hints and opportunities to end the affair as he loves his wife deeply, but Cochran ignores all of

¹⁰ It is "The Man Who Gave Up His Name".

that. One night, at the beginning of their disguised romantic trip, her husband, together with his men, finds and punishes them. Cochran is brutalized, forced to watch as Tibey takes a razor and deftly cuts an incision across Miryea's lips, which is the pimp's ancient revenge for a wayward girl, and then they abandon him without clothes to the coyotes and vultures of a Mexican night. Thanks to a peasant, Cochran survives and wants to take revenge while trying to find his beloved. Miryea is terrorized, drugged and first placed in a whorehouse where she kills a man whom she is being forced to have sex with. After the incident, which creates a scandal, Tibey has Miryea placed in an asylum for insane women and girls run by an order of nuns. Although betrayed and hurt both intimately and publicly, Tibey still loves his wife in whose hands the dangerous man has been like a baby. While in mourning in his soul, he deflowers a number of Mexican girls in manic fits which alternate with periods of his own inner fights and deeper wishes to go to the whorehouse, and after that, to the nunnery and try to claim back the happiness that has been so briefly his. At the end, Cochran accomplishes his goals but yet his dreams will never come true. After an epic journey, he finds Miryea, whom he will lose forever now. She dies while it is raining which recalls the theme of death in Hemingway. In a divine mythic tone a bird above the lovers croons as if it were the soul of some Mayan trying to struggle his way back earthward, but the lovers stay set apart forever. Cochran, like Tristao's Isabel, will not lie down beside his beloved and die like Tristan's Isolde. Nor Tibey will do that. Besides, a construction of a mythic fable is deconstructed at the end of "Revenge" by a modern vision of love, lovers, passion and marriage as much as life and death. Tibey is probably aware she will never be his again if she dies. Therefore, he only wants her to be well, so there is no fight for love or revenge when Cochran comes to the nunnery. As death emphasizes life, there is only fight for life. When Miryea dies, Tibey even stays side by side with Cochran on her funeral.

In "Revenge", Tibey could be viewed as King Mark while Cochran and Miryea in that vision would have the roles of Tristan and Isolde. However, all of them are just variations on the Tristan myth, accidentally or maybe deliberately given with Harrison's contemporary sensibility and a touch of the old values through mythic literary style, as well as spirituality and rituals closely connected with nature. The last *novella* in the book of the same title, "Legends of the Fall", is more connected to the Tristan myth on the surface. It contains ties to the myth's themes of the sphere of love, marriage and adultery, thereby linking American past and present, and moreover medieval and contemporary life in the deeper and wider context. The main character is Tristan Ludlow and his beloved is Isabel, an Indian girl named after his mother, but called "Two" by her father in order to avoid confusion. It is an American epic tale with Tristan of wild and untrammelled spirit in its center. It is also a tragic love story of Tristan and Isabel Two and a contemporary saga about the Ludlow family covering the years 1914 – 1977 mainly in Choteau, Montana. At the beginning of the *novella* the three brothers, Samuel, Tristan, and Alfred ride off to Canada to enlist in the World War I. Samuel, the youngest, is

killed fighting. Out of revenge, Tristan, full of grief and sorrow, madly continues to fight with Germans. He even scalps the Germans he kills, but as a result ends up confined to a soldier's hospital, from which he then escapes. When he comes back home to the ranch in Montana, he marries his dead brother's girl, traditionally and symbolically named Susannah. The sole purpose of his marriage is to have a son with her to replace his brother, and nothing else. Later on, and still without children with Susannah who has loved him deeply, Tristan goes away, as he explains, to meet his grandfather's ship in Havana. After awhile she gets a fatal note saying that her husband is dead with a request for her to marry another, accompanied only with a word "please". She suffers agony, and then Alfred, the oldest brother who loves her with all his heart, marries her. Devastatingly for Susannah and her illusive outer peace, since she has never achieved the soul harmony, Tristan returns home during the Prohibition and marries Isabel Two for love. They have children while Susannah is still childless. Tristan becomes involved in smuggling bootleg liquor, which accidentally causes his wife's death killed by a corrupt Federal officer. The husband and wife stay apart in the cold rain because death separates them. He carries her dead body for miles through the canyon, howling occasionally in a language not known on earth, but doesn't follow her in death. Realistically, Tristan almost crushes skull to the one of the police officers, so must serve thirty days in the Helena jail for it.

Although still married to Alfred, Susannah, now mentally ill as a result of her passionate unrequited love for her husband's younger brother, believes her dreams might finally come true since there is no other woman in Tristan's life any more. He doesn't want her but is aware of the fact she will commit suicide once she learns the truth, so he lies to her in order to keep her alive. One day it happens that she shudders in his arms and as he gazes over her shoulder, her husband Alfred walks into the room. When he sees the scene, Alfred first says he wants to kill his brother, and then turns the pistol to his own head, but Tristan knocks it from his hand. Tristan leaves while Susannah stays with Alfred. She gives him a farewell kiss accompanied with the words that they would meet one day in hell or perhaps heaven, wherever people go if they go anywhere. In the fall of that year Tristan receives a telegram from Alfred saying he has won her and that he is sending her home. Loving Tristan for both women has been fatal. Meanwhile, Tristan avenges his dead beloved. As the opposite side wants revenge, they come to kill Tristan, but his old father saves him by killing the enemies. Tristan's epic journey ends up like every man's life, in death. The Epilogue of "Legends of the Fall" brings the change of modern times while the Tristan story, just as his grave and the spirit of the old days, stays apart, somehow solitary and slowly forgotten.

As an offence for Harrison's essential, mythic and therefore universal but still unique style of the old art of storytelling, which synthesizes past and present, and then nature, primitive rituals and the twentieth century man and society in his *Legends of the Fall*, stands the 1994 film based on the last *novella* of the same title. The Oscar winner film for John Toll's cinematography and directed by Edward

Zwick doesn't present the spirit of the literary masterpiece. Leonard Maltin, a U.S. film critic and film historian, gives the following opinion about Hollywood adaptation of *Legends of the Fall*:

Sprawling family saga about three brothers raised in Montana by their iconoclastic father – a former cavalry officer who turned his back on bloodshed and the exploitation of the Indians. Edne Ferberesque plot is rife with sibling rivalry, pregnant looks and heated exchanges. Many movie-goers – especially fans of red-hot Pitt – embraced this film, but its earnest, straight-faced story gets sillier as it goes along. Performances are fairly one-note, as will, except for Thomas as the youngest brother (Maltin, 2008, p. 790).

Harrison's *Legends of the Fall*, just as the myth about Tristan and Isolde, explores love as natural passion, love that becomes an eternal quest and a crucial aspect of living, even in modern and post-modern times.

CONCLUSION

The eternal quest for love is something that binds past and present, mythic and modern times; the Tristan myth remains close to the 20th century literature, arts and life. Updike's and Harrison's characters are dreamers who want to get more of life while attempting to survive in contemporary society and living on the edge of failure. Love in their literary worlds, just like in the myth and actual existence, is contradictory in itself but is necessary in human life. At the same time, love is their divine and fatal dream, their happiness and sorrow as it is in everyday life where the breakdown of marriage becomes a common thing all over the world. In the confusion of modern life as in difficulties of living in the old times, stability and joy of existence are derived from physical pleasures, passion and moreover, an individual notion of happiness assumed to be identical in the minds of both parties. Love is a crucial aspect of living in all times. Therefore, many want to get married for love and live happily ever after. Yet real life is not a fairy tale even though real people tend to be wanters and dreamers, just like Updike's and Harrison's characters, and just like Tristan and Isolde. The twentieth century men and women are analogous to these characters in representation of their wishes, hopes and dreams. They all are faced with the fact that happiness is fragile, as De Rougemont points out, since it vanishes as soon as it is gazed upon. While seeking to restore the myth of love to its original integrity, the French philosopher gives a perspective on modern marriage in *Love in the Western World*:

Married couples are not saints, and sin is not some error which we may renounce one of these days in order to adopt a more accurate

truth. We are unendingly and incessantly in the thick of the struggle between nature and grace; unendingly and incessantly unhappy and then happy. But the horizon has not remained the same. A fidelity maintained in the Name of what does not change as we change will gradually disclose some of its mystery: *beyond tragedy another happiness waits*. A happiness resembling the old, but no longer belonging to the form of world, for this new happiness transforms the world (De Rougemont, 1974, p. 323).

The strongest analogy between the Tristan myth, Updike's *Brazil*, Harrison's *Legends of the Fall* and the arts, and therefore between medieval European myth, and American contemporary prose and modern life, lies in the notion of love, passion, marriage and satisfaction as well as in conflict between these notions. Love remains the crucial concept of living in all times that life, literature and arts brings to *Tristan and Isolde* as a fountain of the eternal quest for love.

REFERENCES

- De Rougemont, D. *Love in the Western World*, translated by Montgomery Belgion, Harper&Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco, London, 1974.
- *Legends of the Fall* (Three novellas: "Revenge" "The Man Who Gave Up His Name" "Legends of the Fall"), Dell Publishing, New York, 1994.
- Maltin, L, *Leonard Maltin's Movie Guide 2009*, A Plume Book, Penguin Group, New York, 2008.
- *The Oxford Shakespeare, The Complete Works*, General Editors: Stanley Wells and Gary Taylor, Clarendon Press, Oxford, 1988.
- Updike, John, *Brazil*, The Random House Publishing Group, New York, 1996.
- <http://www.tristanandisolde.net/tag/literature> (Last Accessed March 18, 2010)

**TRISTAN I IZOLDA KAO IZVOR
VJEČNE POTRAGE ZA LJUBAVLJU****REZIME**

Tragična ljubavna priča iz srednjovjekovnog mita *Tristan i Izolda* izvor je inspiracije za različite pisce, kompozitore i druge umjetnike u stvaranju i nadahnuću za mnoga remek-djela iz književnosti, muzike i drugih vidova umjetničkog izraza u sintezi njihove maštovitosti i elemenata stvarnoga života. Ovaj rad se fokusira na: roman *Brazil*, Johna Updikea (1932-2009), zbirku triju novella *Legende o jeseni*, Jamesa Jima Harrisona (1937), mit o Tristanu (čije ime na francuskom jeziku znači “tužan, tužni”) i Izoldi (koja je također poznata kao Iseult, Isold, Isolt ili Ysolde), ali i na filmska ostvarenja bazirana kako na tome mitu, tako i na Harrisonovoj knjizi. U radu će se posebno istražiti paralele između mitskih gledišta na Tristana i Izoldu, kao i međusobna prožetost fikcionalnih i činjeničnih prikaza priča o vječnoj ljubavi u životu i stvarnosti *Brazila* i *Legendi o jeseni*. Iako intertekstualne veze i povezanost između Updikeovog *Brazila*, Harrisonovih *Legendi o jeseni* i mita o Tristanu i Izoldi, koji je osnovni u zapadnjačkoj civilizaciji, nisu potpune, Updikeovo i Harrisonovo djelo imaju poveznicu s mitskim temama u domenu ljubavi, braka, preljube, te na taj način povezuju američku prozu i srednjovjekovni evropski mit, a time i srednjovjekovni i savremeni život. U književnim kretanjima od evropskog mita o zabranjenoj i vječnoj ljubavi između Tristana i Izolde, ljubavnika čije se jedinstvo može ostvariti jedino u smrti, do Updikove i Harrisonove razrade ove teme s aspekta kulturalne historije i suprotnosti pojmova ljubavi i braka, kao što to Denis de Rougemont objašnjava u svojoj studiji pod naslovom *Ljubav u zapadnom svijetu*, uočljiva je stilska različitost književnih i općenito umjetničkih ostvarenja, a koja povezuju književnost i umjetnost sa savremenim životom i stvarnim postojanjem. Takve poveznice potvrđuje i mišljenje Oscara Wildea (1854-1900) koji kaže da život imitira umjetnost mnogo više nego što umjetnost imitira život.

Ključne riječi: *Tristan i Izolda*, *Brazil*, *Legende o jeseni*, mitske teme u sferi ljubavi, brak i preljuba, vječna potraga za ljubavlju

mr sc. Sanida Šehmehmedović
kandidat za doktorat na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu

STANDARDI U OBRAZOVANJU

REZIME

Standardi u obrazovanju predstavljaju niz aksioma, postulata i postavki koje želimo u skorije vrijeme da dostignemo. Reformom se mijenja forma obrazovnog sistema koja zahtijeva brzo djelovanje, finansijska sredstva, tačno definirane ciljeve, strategije, programe uvođenja promjena, IEP za djecu s posebnim promjenama, reeduciranje nastavnika, uvođenje demokratskog menagementa i sl. Agencija za standarde i ocjenjivanje je, u stvari, agencija za izradu nastavnih planova i programa. Ta agencija je nezaobilazna za strateški razvoj obrazovanja i konačne obrazovne reforme bez diskriminacije i segregacije.

Ključne riječi: Standardi i strategije, okvirni zakon, kvalitetna škola, tradicionalna škola, evaluacija.

CILJEVI RAZVOJA OBRAZOVANJA SU:

- bolji uslovi učenja;
- bolje učenje – novi kvalitet znanja;
- u fokusu pažnje je učenik i učenje;
- nastavnik je samo voditelj aktivnosti;
- pristup za sve: „Svi različiti su ravnopravni!“;
- odgovarajući nastavni planovi i programi (npr. IEP);
- motivirani nastavnici – usavršavanje;
- proces podučavanja i učenja;
- metodologija aktivnog učenja i raznovrsnih informacija – novi curriculum;
- ocjenjivanje – deskriptivno ili kontinuirano, tokom više različitih aktivnosti u godini;
- decentralizirano obrazovanje – diferencirani plan i program;
- integrirano djelovanje na više mjesta učenja, jer to ne bi trebala biti samo škola.

PRINCIPI RAZVOJA OBRAZOVANJA SU:

- učenje tokom cijelog života;
- dezideologizacija škola;
- decentralizacija obrazovanja (lokalno upravljanje obrazovanjem);
- kvalitet obrazovanja: obrazovni standardi u svim područjima;
- veza s tržištem rada i kompatibilnost kvalifikacija;
- transparentnost;
- građansko obrazovanje (reduciranje društvene nejednakosti u socioekonomskom, teritorijalnom i etničkom pogledu);
- individualizacija i inkluzija u obrazovanju: prilagođavanje nastave individualnim mogućnostima učenika i primjena pravičnosti;
- smanjenje omjera nastavnik – učenik;
- formiranje mobilnih timova stručnjaka za kvalitetno obrazovanje.

Reforme obrazovanja u BiH, u izvedbenom obliku, planirane su do 2010. g. Reforme obrazovanja se odnose na:

- pristup obrazovanju bez diskriminacije;
- poboljšanje kvalitete i modernizacije općeg obrazovanja;
- poboljšanje kvalitete osnovnog i srednjeg obrazovanja;
- poboljšanje kvalitete visokog obrazovanja;
- financiranje obrazovanja i menagement.

Reforma obrazovanja podrazumijeva “obrazovanje za sve”, a to znači uključivanje i prihvatanje učenika različitih fizičkih, socijalnih, emocionalnih i intelektualnih sposobnosti, kulturnih, nacionalnih i drugih karakteristika. To znači i primjenu odgovarajućih nastavnih planova i programa, nastavnih metoda, oblika i klime u učionici/razredu,, čime se podržava različitost. U BiH se vrši reforma obrazovanja s ciljem da se uspostavi takav sistem u kojem se ne bi vršila diskriminacija po bilo kojem osnovu i koji svakome daje priliku na pristup solidnom obrazovanju.

U kojoj mjeri je neophodna edukacija za nastavnike da bi oni prihvatili sve promjene? Šta je inkluzija, a šta proces integracije? To su pitanja koja se nameću u razmišljanjima kako uspostaviti atmosferu u kojoj će nastavnik, koji je ključni nosilac reforme, biti osposobljen za primjenu reforme. Pojam inkluzija (lat. *Inclusio*) označava uključivanje, obuhvatanje, sadržavanje u sebi, podrazumijevanje. Prethodna determinanta tome pojmu jeste pojam integracija (lat. *Integratio*), što označava obnavljanje, dopunjavanje bitnim činjenicama. Inkluzija označava osnovno demokratsko pravo, pri čemu nema odbačenih, stigmatiziranih, odvojenih niti hendikepiranih, gdje su „svi različiti svi ravnopravni“. Inkluzija u obrazovanju obuhvata globalne pristupe emocionalnoj ili socijalnoj inteligenciji, a to su načini internalizacije, socijalizacije, enkulturacije, akulturacije, integracije i personalizacije. Inkluzija u obrazovanju je usmjerena ka identifikaciji prepreka učenja i participaciji sve djece što stvara dobar društveni osjećaj.

OKVIRNI ZAKON O OSNOVNOM OBRAZOVANJU

Usvajanje devetogodišnjeg obrazovanja u BiH omogućuje:

1. Uspješnije stjecanje ključnih kompetencija neophodnih za kolegijalan život u društvu, ekonomiji i politici, utemeljenih na znanju ljudskih potencijala.
2. Okvirni nastavni planovi i programi za I, II i III razred O.Š.
3. Educirati nastavnike u vezi s individualizacijom inkluzije u nastavi.
4. Sistem prekvalifikacije je bitan. Potrebno nam je tercijarno obrazovanje, npr. viša srednja škola, kao i uvođenje niže srednje škole za ponavljače.
5. Mijenja se orijentacija u izvođenju predmetne nastave; poučavanja na učenje, metode usmjerene na učenike.
6. Produžetak primarnog obrazovanja u razrednoj nastavi s 4 na 6 godina.
7. Unutrašnja diferencijacija programa i učenika pomoću izbornih predmeta i afirmaciju programa na više nivoa.

Prema Setenyiu (J. Setenyiu, 1999), postoji znatna razlika između škole visokih standarda i kvalitetne škole:

Škola visokih standarda	Kvalitetna škola
Selektivno odabiranje najboljih učenika.	Prihvatanje date grupe učenika.
Pretjecanje drugih i dobivanje odobrenja za eksperimental. programe.	Razvijanje programa koji je prilagođen korisnicima.
Maksimiziranje broja nastavnika i časova.	Poboljšanje redovnog profesionalnog rada.
Angažiranje najboljih nastavnika.	Formiranje nastavnog osoblja koje učestvuje u istom zadatku.
Pripremanje učenika za takmičenja.	Briga za individualnu nastavu.

Prema internoj i eksternoj evaluaciji, Glaser (W.Glaser, *Škola bez prisile*) naglašene su karakteristike djelotvornih škola:

- a.) jasni ciljevi;
- b.) interakcijsko predvodništvo;
- c.) uključenost i odgovornost učenika;
- d.) fizičko okruženje, ozračje pogodno za učenje;
- e.) priznanje i poticaji;
- f.) pozitivno učeničko ponašanje;
- g.) uključenost i podrška roditelja i zajednice;
- h.) težište na nastavnom programu;
- i.) kolegijalnost, usavršavanje nastavnika;
- j.) visoka očekivanja;
- k.) često praćenje napretka učenika;
- l.) Zajednički ciljevi.

CILJEVI REFORME OBRAZOVANJA ZA OSNOVNE ŠKOLE

1. Obrazovanje i odgoj dječije ličnosti koja će biti osposobljena da integrira znanja, vještine i vrijednosti u cjelinu primijenjenog ponašanja.
2. Isticanje skrivenog kurikuluma koji se bazira na emocionalnoj inteligenciji, socijalnim vještinama, altruizmu, humanosti i društveno poželjnim interpersonalnim odnosima.
3. Timski rad roditelja, učenika i nastavnika u odgojno-obrazovnom procesu;
4. Nastavnici spremni za stalno usavršavanje, razmjenu iskustava u funkciji postizanja boljih rezultata u odgoju i obrazovanju.
5. Individualizacija – podržavanje učenika u njihovim sposobnostima, sklonostima i interesima, primjena TPI-a (testa profesionalnih interesa/orijentacije) za buduće školovanje nakon završetka osnovne škole.
6. Inkluzija – uključivanje učenika s posebnim potrebama u redovno odjeljenje.
7. Škola za odrasle – opismenjavanje odraslih.
8. Poboljšati kvalitet predškolskog odgoja – godinu dana više organiziranog rada na odgoju i obrazovanju.

- Realizacija ciljeva u osnovnim školama planirana kroz sljedeće korake:

1. Formiranje vijeća roditelja i učenika na nivou škole. 2. Usavršavanje nastavnika putem rada u stručnim aktivima, na seminarima, ili individualnim usavršavanjima. 3. Rad u predškolskom odgoju i devetogodišnjoj O.Š. koji je baziran na programu STEP BY STEP. 4. Integracija učenika s posebnim potrebama na nivou škole, raspoređenih od II - VIII/IX razreda. 5. Rad malih radionica – krojačka, cvjećarska, pčelarska, modelarstvo, kurs engleskog i njemačkog jezika, informatike, samostalno organiziranje učenika pod pokroviteljstvom međunarodnih projekata, npr. Skandinavije. 6. Ciklus škole za odrasle, od I - VIII razreda.

Integracija i inkluzija trebaju biti zastupljene na nivou cijele škole i u te procese, osim djece s teškoćama u razvoju, trebali bi biti uključeni i nadareni učenici, prestarjeli učenici, povratnici/emigranti s drugih područja i svi drugi koji na bilo koji način imaju potrebu da im se prilagodi nastavni plan i program, radi postizanja što boljih rezultata u učenju.

Školski psiholozi imaju veliki uticaj kroz prezentiranje adekvatnih modela identifikacije, sistema vrijednosti, jačanje samopoimanja djece, zatim otklanjanje starog ponašanja i refleksivnih misli, kontroliranje ljutnje, učenje djeteta pravilnim načinima ispoljavanja frustracije, motiviranje djeteta za postizanje većeg nivoa aspiracije.

Trenutno, u Federaciji BiH, u osnovnim školama, razvijamo aktivnost na izradi kurikuluma profesionalnog razvoja nastavnika koje su identificirane u skladu s ciljevima iz razvojnog nastavnog plana. To su sljedeće oblasti:

1. demokratski razvoj i ukovođenje;
2. interaktivno i kooperativno učenje;
3. projekat „Umijeće ocjenjivanja“;
4. roditelji-partneri u školi;
5. obuka u primjeni informacione tehnologije;
6. implementacija inkluzije i individualizacije;

AGENCIJA ZA STANDARDE I OCJENJIVANJE

Projekat „Umijeće ocjenjivanja“ ima za cilj da se detaljno istraže svi problemi vezani za ocjenjivanje u osnovnim i srednjim školama i da se uradi kvalitetna analiza toga ocjenjivanja. U okviru projekta, osoblje pedagoškog zavoda i svi nastavnici, u početku isključivo osnovnih škola, proći će obuku o savremenim metodama praćenja napredovanja učenika i ocjenjivanja.

Dokimološki faktori, kao što su evaluacije obrazovnog postignuća i mjerenje obrazovnog uspjeha na internom nivou (škola, odjeljenje), predstavljaju novu koncepciju obrazovanja koja otkriva i produbljuje individualne stvaralačke potencijale. Programi reforme obrazovanja formirali su komisiju koja će verificirati metode rada na internom nivou obrazovne institucije.

SADAŠNJE STANJE EVALUIRANJA

Osnovne uzročne karakteristike neadekvatnog sprovođenja navedenih nastavno-vaspitnih mjera su sljedeće:

- pravila i kriterij za praćenje učeničkog napretka ne postoje u školama;
- postignuća u nekim predmetima su veoma niska;
- nastavnici se drže vlastitog pristupa i stila ocjenjivanja;
- na kraju obrazovnih ciklusa aktivnosti ocjenjivanja su intenzivnije, što predstavlja veliki pritisak na učenike; u toku školske godine, ocjenjivanje nije jednako distribuirano;
- ocjene često ne prati komentar i obrazloženje o učenikovom postignuću;
- ocjene često imaju metrijsku, ali ne i odgojnu ulogu;
- ocjena je nekim nastavnicima najčešće instrument za uspostavljanje discipline;
- osnova konflikata u školi najčešće je ocjenjivanje;
- ovo ocjenjivanje je nedovoljno transparentno.

IMPLEMENTACIJA INKLUZIJE I INDIVIDUALIZACIJE U OBRAZOVANJU

Da bi inkluzija bila primjenjivana i prihvaćena u školama, potrebna je edukacija nastavnika-edukatora koji će jedini biti implementatori reforme. Ali treba imati u vidu da svaka novina izaziva izvjesne otpore, kao što je nesigurnost nastavnika, a barijera se javlja usljed pomisli da treba primijeniti nešto novo. Ljudi su obično podložni društvenim predrasudama – izbjegavanju, diskriminaciji, antisimpatijama u društvu, tako da postaju zatvoreni prema novim informacijama. Kolektivna svijest nije dovoljno emancipirana i kultivirana. Metodičnost i postupnost u primjeni inovacija je neophodna da bi se izbjegle teškoće. Neophodno je, također, i stvaranje takve klime u školi u kojoj nastavnici žele da se educiraju za implementaciju aktualnih oblasti u obrazovanju.

Za uspješnost uvođenja inovacija potrebno je uključivanje svih partnera (roditelja, nastavnika, učenika, lokalne zajednice i članova kantonalnih i federalnih vlasti iz ministarstava obrazovanja i kulture). Pozitivna iskustva, u zadnjih nekoliko godina, predstavljaju aktivnosti nastale u saradnji saradnji međunarodnih ili domaćih organizacija i vlasti BiH. Realizirali su niz programa u saradnji sa ministarstvima. Pokrenute su različite inicijative u cilju poboljšanja efikasnosti rada škola i već su postignuti neki rezultati (prethodno navedeni).

Iskustvo u Finskoj i Danskoj pokazuje koliko je važno imati centralni plan implementacije, uključujući mjere predostrožnosti i aktivnosti. Od najveće važnosti je da se iskustva prikupe, povežu i diseminiraju kroz mrežu institucija ili organizacija. Za uspješni razvoj inkluzivne politike, Enskov (Ainscow, 95) naglašava značaj vođstva, uključivanja (učenika i roditelja u odluku kurikuluma), planiranja, koordinacije, ispitivanja i refleksije, te usavršavanje osoblja. Principi i uslovi Danskog projekta implementacije inkluzije u obrazovanju su sljedeći:

- specijalni razred je podučavan s redovnim razredom za istu hronološku grupu;
- prosječna veličina razreda je s maksimumom od 20 učenika;
- tim nastavnika sastoji se od tri nastavnika, od kojih je jedan nastavnik specijalnog obrazovanja;
- rasporedi časova omogućuju da dva nastavnika budu prisutna u isto vrijeme.
- učenici specijalnog razreda kao i učenici redovnog razreda slijede isti nastavni plan i program uz različite kriterije ispitivanja.

Promjene koje nastaju integrativnim pristupom nastavi reflektiraju se:

Djeca: Aktivno učešće u procesu nastave, rad u svim aktivnostima grupe vršnjaka kojoj pripadaju, gdje se formiraju adekvatne socijalne vještine koje odgovaraju njihovom uzrastu.

Porodica: Porodice djece s posebnim potrebama postaju manje izolirane. Iskustva tih porodica sličnija su iskustvima ostalih porodica. Roditelji razvijaju mrežu za pružanje podrške i međusobnog prijateljstva.

Lokalna zajednica: Posljedica učenja i života u grupama za djecu je ta da postanu samostalni i korisni članovi društva.

ZAKLJUČAK

Redovno ocjenjivanje učeničkog napretka, sastavni je dio učenja i podučavanja u školi. Pedagogija, psihologija i sociologija do sada nisu posvećivale veću pažnju dokimološkim faktorima. Istraživanja u oblasti ocjenjivanja su se najčešće odnosila na pedagoške ili socijalne stereotipe poput halo-efekata, etiketiranja učenika, „samoispunjavajućeg proročanstva“ nastavnika i itd. Ono što se očekuje od pokrenutog projekta Agencije za standarde i ocjenjivanje, je:

- svi nastavnici treba da su upoznati s projektnim aktivnostima;
- primjenom raznovrsnih metoda i tehnika istraživanja na reprezentativnom uzorku dobiće se stvarna slika sadašnje pedagoške prakse i slabosti ocjenjivanja;
- nastavnici će moći uporediti dosadašnju praksu s rezultatima istraživanja; jačanje kompetencija savjetnika i obuka nastavnika uz pripremni materijal i bibliografije o ocjenjivanju;
- stvaranje baze podataka za svaku školu i umrežavanje sa školama.

Bitan segment reformi obrazovanja je individualizacija i inkluzija koju bi pogrešno bilo razumijevati samo kao pokret za uključivanje djece s poteškoćama u razvoju, iako je to u početku bilo jedno od osnovnih polazišta. Inkluzija, kao otvoreni proces, teži zapravo da otkloni barijere za ravnopravno učenje i participiranje djece u školskom sistemu. Predrasude i stereotipi, tj. neopravdane generalizacije rezultirale su rasizmom i segregacijom, ekskluzijom obespravljenih grupa u obrazovanju (slojevi djece iz depriviranih sredina, djece iz manjinskih grupa, te one s razvojnim poteškoćama, hroničnim oboljenjima ili s naglašenim posebnim potrebama – kao što su nadareni ili pretjerano emotivni).

Kategoriziranje i stigmatizacija (etiketiranje) učenika ima mnogo negativnih posljedica, što nije prihvatljivo u postindustrijskom sistemu obrazovanja, jer ugrožavaju međusobno učenje i saradnju jednih s drugima. Neophodno je utjecati na formiranje karakternih crta djece, kao što su: ekstravertirano i dostojanstveno ponašanje, samostalni pogled na objektivnu realnost, neovisnost od drugih, samokritičnost, iskrenost i marljivost.

Nova koncepcija obrazovanja treba omogućiti svakom pojedincu da otkrije, produbi i ojača stvaralačke potencijale, odnosno svoje skriveno blago.

LITERATURA

- Andrilović, Čudina: *Psihologija učenja i nastave*, „Školska knjiga“, Zagreb, 1988.
- OSCE: *Materijal za kampanju provođenja reforme obrazovanja*, 2002.
- Dorothy Kerzner Lipsky & A. Gartner: *Inclusion and School Reform: Transforming America's Classrooms*, Paul H. Brookes Publishing CO Inc. Company, York, Pennsylvania, 1999.
- J. Lerner, *Learning disabilities*, Houghton Mifflin Company, 1997.
- M. Vilotijević, *Teorija nastave usmjerena ka cilju učenja*, 2000.
- Kuber, Milker, Moller, *Didaktičke teorije*, 1999.
- K. Marsh, *Kurikulum*, 1998.
- Henting, *Humana škola*, „Eduka“, Zagreb, 1997.
- B. Miler, *Kako ostvariti uspješan kontakt sa učenicima*, 2005.
- D. Nosen, J. Anderson, *Stvaranje uslova za kvalitetnu školu*, „Alineja“, Zagreb, 1997.

STANDARDS IN EDUCATION

SUMMARY

Standards in education are a series of axioms, principles and settings, which we want to reach in the near future. The reform changes the form of educational system, that demands prompt action, financial resources, precisely defined goals, strategies, programs to introduce changes, than „Individual educational program” for children with special needs, re-education of teachers, induction of democratic management etc. The agency for standards and assessment is, in fact, the agency for development of curriculum (development of educational plans and programs). This agency is indispensable for the strategic development of education and ultimate educational reforms, without discrimination or segregation.

Keywords: Standards and strategies, framework legislation, quality school, traditional school, evaluation/assessment.

asist. Đenita Kuštrić, dipl. slikar, prof. likovne kulture
Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

UPOTREBA SINTETSKIH PLASTIČNIH MATERIJIA U LIKOVNIM UMJETNOSTIMA

REZIME

Već pojavom *ready madea* 1910-ih (Duchamp), *objets trouvés* (Schwitters, Ernst), nadrealnog objekta (Oppenheim), *assemblagea* (Schwitters, Picasso, kasnije neodada), te objektne umjetnosti, sve se više traga za novim materijalima i tehnološkim eksperimentima. Plastične materije postaju ravnopravno involvirane kao materijalni fundamenti, te ih valja razmatrati s tehnološkog upotrebnog aspekta. Komparativno ćemo razmotriti karakteristike osnovne podjele plastičnih materija, te njihovu primjenu u likovnim umjetnostima, kako bismo stekli uvid u mogućnosti upotrebe ovih savremenih materijala.

Ključne riječi: savremena likovna tehnologija, sintetske plastične materije

UVOD

Umjetne plastične materije su se počele proizvoditi još u XIX st, od kada je John Hyatt, 1868. godine, tražeći pogodan materijal za izradu bilijskih lopti u zamjenu za slonovu kost, došao neočekivano do *celuloida*. Sintetske materije su općenito u početku smatrane kao surogat prirodnih proizvoda, no vremenom su pokazale nezamjenljive karakteristike koje su ih ravnopravno involvirale kao likovnu instrumentaciju u likovnoj umjetnosti. Sintetski materijali bivaju danas sve više općeprihvaćeni na tržištu, u svim granama industrije, pa tako bivaju primijećeni i involvirani u likovnoj umjetnosti. Za likovne umjetnosti, prednosti tih materijala su dobra deformacijska obradivost, termoformiranje zagrijavanjem, paljenjem ili lemljenjem, preradivost, neotrovnost, providnost, savitljivost, otpornost prema koroziji, dobra otpornost trošenju, dobra hemijska postojanost, mala težina, ekonomična serijska proizvodnja.. Nedostaci su izražena ovisnost svojstava zavisno od spoljnih faktora i utjecaja, niska površinska tvrdoća, podložnost starenju, slaba postojanost pri visokim temperaturama, neekonomičnost proizvodnje malih serija, te

bio-nerazgradivost (npr. PVC-polivinilklorid u svom sastavu sadrži klor koji je jako otrovan i štetan, a njegova reciklaža veoma komplicirana). Kristalne osobine plastičnih materija čine ih pogodnim za izradu nakita, ukrasa, kutija, znakova, itd. S obzirom na široku lepezu vrsta, jedna od podjela može biti ona upotrebna. Ti materijali se i proizvode ciljano i namjenski i oni koji odgovaraju za jednu vrstu upotrebe, za drugu ponekad ne dolaze u obzir. Ipak, možemo općenito podvući razlike u odnosu na materijale koji su se ranije koristili umjesto njih, poput metala, stakla, drveta.

Plastične materije se koriste i kao vrsta impregnacije metala od korozije, prevlačeći površinu tankim filmom. Međutim, za estetske svrhe se često radi i inverzija; plastična materija se oblaže metalnom prevlakom, koristeći sve pogodnosti plastičnih materija, a ipak dobivajući izgled metala. One mogu poboljšati i svojstva drveta impregniranjem i prevlačenjem, posebno lijepljenjem tankim slojevima drveta kod proizvodnje šperploča.

Plastika i plastične mase su od II svjetskog rata sve više prisutni i danas nezamjenjivi kako u svakodnevicu, tako i u realizaciji mnogih umjetničkih djela, posebno u umjetnosti poslije 1945 (od slikarstva materije, neodade, Novih realista, preko minimalizma, pop-arta, konceptualne umjetnosti, pa sve do danas).

Alberto Burri 60-ih godina uz svoje kolaže jutenim platnom, aplikacije sargije, razorenog drveta, isušenog i ispucalog zemljanog blata, plastike – otkriva građevinski materijal *cellotex*, koji se koristi za izolaciju krovova u građevinarstvu, od drvene kaše i aditiva, koje sve češće koristi kao nosilac, te slika akrilikom. Tu spadaju radovi iz šezdesetih: *Cellotex, Povrtni vrtovi, Sekstant i smračavanje, Putovanje...* Na njega lijepi umjetne materijale, poput plastike, koje lijepi ljepljivom na bazi vinila, te obavezno slika akrilikom, koji je također na bazi sintetskih smola. To najviše govori o novinama unutar tehnološke gradnje i u stafelajskom, prenosivom slikarstvu.

Ovaj rad će prožimati vrste i karakteristike sintetskih plastičnih materija uglavnom prema upotrebnim vrijednostima u likovnim umjetnostima.

Podjela i klasifikacija

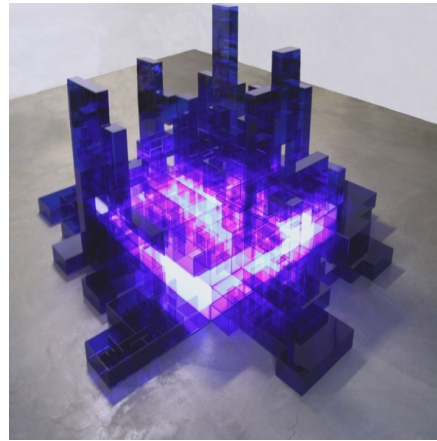
Postoji nekoliko različitih pristupa kako dijeliti i klasificirati tu veliku grupaciju materijala. „Na osnovu porijekla, polimere možemo podijeliti na: prirodne i sintetske polimere. Na osnovu kemijskog sastava, mogu biti: organski (pretežno) i anorganski.“ (Ćatović, 2001).

Na osnovu ponašanja pri povišenim temperaturama, dijele se na: termoplastične mase (termoplasti, plastomeri), termostabilne, termoaktivne plastične mase (duroplasti, duromeri), elastične plastične mase (elasti, elastomeri, gume). Navedimo karakteristike samo nekih plastičnih sintetskih materija koje nalaze svoju primjenu u likovnim umjetnostima.

Polietileni su najviše korištene plastične mase. Polietilen je proziran, savitljiv, hemijski postojan prema vodi, čak i prema sumpornoj i hlorovodoničnoj kiselini. Danas se koriste polietileni koji polimeriziraju na niskom i srednjem pritisku; oni niskog pritiska imaju veću gustoću, višu tačku topljenja i veću jačinu na kidanje i tvrdoću. Polietileni su vrlo lahke plastične mase (gustoće 0.91 – 0,96 g/cm²) Polietileni se prerađuju livenjem, presovanjem, ekstrudiranjem i svim postupcima termoformiranja. Oni se odlično zavaruju, leme.

Sl.1. Claes Oldenburg, *Mekani prekidač*, 1963-9, 105x105x28cm, vinil

Sl.2. Won Ju Lim, *Plavo I*, 2003, dimenzije varijabilne, 35 dijelova obojenog, plavog pleksiglasa, 1 svijetleća kutija i 5 fluo-lampa

U likovnim umjetnostima nalazimo široku upotrebu *polivinila* iz ove grupacije sintetskih materija. Claes Oldenburg (sl.1) svoje stvaralaštvo bazira na prevođenju objekata iz svakodnevice u predimenzionirane vinile, tzv. *soft* (mehke) skulpture, što je pružilo mogućnost ovakve manipulacije upotrebnim kontekstom predmeta; predmete malih dimenzija iz svakodnevice koji se odlikuju čvrstoćom i funkcionalnošću, prevesti u velike mehke predmete-skulpture. *Polivinil klorid (PVC)* je jedna od najuniverzalnijih sintetskih plastičnih masa. PVC je termoplastična masa koja se odlikuje velikom žilavošću, otporom na kidanje. Postojan je prema atmosferskim prilikama, hemikalijama, kiselinama, alkalijama, osim prema oksidirajućim koncentrovanim mineralnim kiselinama (azotnoj, hromsumpornoj). PVC se može koristiti u temperaturnom intervalu od -35-100°C, iznad 180°C, pri dužem zagrijavanju, se naglo raspada. Počinje omekšavati iznad 80°C. Može se lemiti, deformirati, bojiti, rezati, montirati. Kruti i omekšani PVC ima široku primjenu, zamjenjuje drvo, kožu (umjetne kože za unutrašnje dekoracije), folije za dekoraciju i pakovanje. Njegovu veliku upotrebnu vrijednost nalazimo kod Jeff Koonsa koji svoje skulpture proizvodi također industrijski, ponekad u bojenom PVC-u, pored prepoznatljivog, visoko kromiranog nehrđajućeg čelika.

Polivinil-acetat (PVA) se koristi kao vezivno sredstvo, fine disperzije, pri impregnaciji papira ili tekstila, hladno ljeplivo za drvo, lakovi za metal, ali i za izradu vinil-azbestnih ploča, gramofonskih ploča, itd. Rastvori polivinil-acetata i nitroceluloze se koriste za izradu ljepliva.

Polistirol je plastična materija koja spada u najviše upotrebljivane termoplaste, a jedan od osnovnih razloga jeste što je sama proizvodnja najjeftinija. Dobiva se polimerizovanjem stirola (vinil-benzola). Oni sa nižom molekulskom masom se koriste za proizvodnju lakova, a oni s većom za proizvodnju čvrstih plastika. Polistirol je prisutan u domaćinstvu (radio i televizijski predmeti - Edward Kienholz, Nam June Paik, Shigeo Kubota; igračke, toaletni prozor), ali mnogi od tih predmeta nalaze upotrebu i u likovnim umjetnostima, poput ambalažnih kutija, lenijara, folija. Polistirol se koristi za zvučnu i termo-izolaciju, pošto se od njega proizvode razne polistirol pjene (stiropol). Polistirol se može mehanički prerađivati, lijepiti, metalizirati, lakirati, bojati i štampati. *Polivinil-alkohol* je jedna od rijetkih plastičnih materija koja je hidrofilna, dakle, rastvara se u vodi, ali ne u mastima i organskim rastvaračima; proizvodi se hidrolizom iz polivinil-acetata. Zbog svoje nepostojanosti, može se uključiti u neku vrstu temporalne umjetnosti. S obzirom da se govori o plastičnim materijama koje se koriste u izradi farmaceutskih ampula, možemo primijetiti upotrebu tog materijala u *body-artu*. Jedan od takvih *body-art* performasa je Marine Abramović, kad pred njujorškom publikom, 1998, guta tablete namijenjene liječenju shizofrenije i upravo zbog vodotopivosti PVA materijala, već nakon 15-ak minuta počinje djeinstvo odnosno promjene koje Marina provocira u svom unutrašnjem, psiho-fizičkom prostoru. Postoji jako mnogo polivinila koji nalaze rjeđu upotrebu u likovnim umjetnostima: saran, akrilonitril-butadien-stiren kopolimer (ABS), poli(butilen-tereftalat), poli(fenilen-oksidi) (PPO), polivinil acetali, polivinil-formal, polivinil-butirali, acetal ili poli(formaldehid).

Poliamidi se dobivaju kondenzacijom adipinske kiseline i heksametalendamina ili polikondenzacijom kaprolaktama amino undekandenske kiseline. Postojani su prema uljima i benzinima, ali ih rastvaraju koncentrovane kiseline, fenoli, krezoli, te su osjetljivi prema drugim oksidirajućim sredstvima i sunčevoj svjetlosti. Oni se mogu nanositi na druge materijale postupkom fluidiziranja, a također lijepiti, zavarivati i mehanički obrađivati. Uglavnom se koriste za proizvodnju vlakana; tzv. *Poliamid 66* je od posebnog značaja za proizvodnju vlakana *Nylon* i *Perlon*. Upotrebna vrijednost popularnog najlona u likovnim umjetnostima je veoma značajna; od pojave assemblagea kao trodimenzionalnog collagea, gdje se promišlja o makro/mikro-prostornim odnosima, najlon nalazi upotrebu, uz celofan, namjesto slikane lazure (Kurt Schwitters, Man Ray), a posebno je prepoznat kao mogući omotač, komprimator i izolator objektivne umjetnosti, koji se u takvoj problematici može identificirati najjasnije kod Christoa (Jaracheff).

Akrilati - akrilne smole su slične polivinilnim, te također poput njih nalaze širu upotrebu u likovnim umjetnostima, od mnogih drugih plastičnih materija. *Polimetil-metakrilat* je plastična masa koja tu nalazi široku upotrebu, intenzivno još

od neodade pedesetih godina prošlog stoljeća. Ta materija je poznata i kao organsko staklo, odnosno *plexiglas*, *oroglas*, *perspex* ili *klirit*. Organsko staklo ima 98% propusnost sunčeve svjetlosti, tri puta je lakše od silikatnog stakla, ima manju toplotnu provodnost, viši indeks loma, te mnogo veću čvrstoću na savijanje i udar. Pleksi-staklo se dobija direktnim polimerizovanjem metil-metakrilata u odgovarajućem kalupu ili između dvije staklene ploče, najčešće debljine između 3-6 milimetara. Termoformiranjem, od ploča mogu se dobiti duhanjem u kalupima razni oblici. Njegova upotreba u likovnim umjetnostima je relativno široka. S obzirom da je postao zamjena u mnogim sektorima za staklo, danas se vrlo često koristi umjesto stakla za uramljivnje radova. Pri tome, treba obratiti pažnju na razmak između samog rada i pleksija, jer što je veći međuprostor, slika više mutira. Ono što je posebna prednost u odnosu na staklo jeste činjenica da je tri puta lakši, te je samim time pogodnije za manipulaciju, izlaganje i transport. Makete produkt-dizajna, kao i arhitekture, često se prave od pleksiglasa. Savremena fotografija poznaje najraznovrsnije podloge; to više nije samo papir. S obzirom da je riječ o offsetu, često se u posljednje vrijeme radi upravo o pleksiju kao podlozi koja može doprinijeti *glossy* (sjajnom) ili *matt* (mat) karakteru same površine fotografije. Ta fotografija se najčešće ne oprema niti uramljuje, nego takva izlaže, direktno u prostoru. Pleksiglas je vrlo često fundamentalni materijal, posebno kad je riječ o skulpturi ili objektu, assemblageu. Kod Fernandez Armana, nalazimo jako mnogo radova koji uključuju pleksiglas kao čvrstu, a ipak prozirnu opnu koja komprimira umetnute elemente i objekte, odnosno pruža mogućnost vakuuma prostora u koji Arman akumulira razne predmete, poput zgužvanih papira, istrošenih aluminijskih tuba za uljanu boju, zupčanika, različite ambalaže. Čitav opus radova šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka, u pleksiju rade Donald Judd, Larry Bell, Heinz Maacke, Craig Kauffman, John McCracken. Proziran, obojen, lakši, jeftiniji materijal od stakla, našao je mjesto u radu umjetnika minimalne umjetnosti; pleksi pruža mogućnosti relativno jednostavnog formiranja redukovanih formi kutija i kasete raznih dimenzija, obojenosti, položaja, ritmova i kompozicije. Dan Flavin, a ponekad i Tracy Emin, često koriste svijetleće neone na pleksiju. U slučaju Emin, to su svijetleći natpisi neonskim cijevima, koje su vrlo često neonom ispunjene pleksi cijevi. Kako bi se dobila željena obojenost svjetla, koristi se pleksi u boji. Dodavanjem timera, mogu se postići efekti paljenja i gašenja cijeline ili samo nekih dijelova. Ovakve neone trebaju transformatore za visokonaponsku struju koji se montiraju uz njih. Koreanka Wo Ju Lim svoje ambijente gradi upravo na izražajnim mogućnostima pleksiglasa. Njezini ambijenti su multimedijalni, poput *Ruined traces* iz 2001, no uglavnom se sastoje od slojevitih maketa i skulptura pleksiglasa kroz i na koje reflektira različite svjetlosne (sl.2) i video-projekcije, sa dvaju ili više projektora. Proziran ili obojen pleksi, ali uglavnom propusan posrednik, omogućava prosijavanje slike, refleksije i odraze pomoću kojih Ju Lim stvara slikovne ambijente.

Sl.3. Nusret Pašić, Bez naziva (detalj) 2008
pod kombinovana tehnika (polikarbonati)

Sl.4. Miješanje epoksi smole sa očvršćivačem,
sredstvom kojeg stvrdnjava. Pored omjera
komponenti, brzina stvrdnjavanja ovisi i o
temperaturi prostorije

Poliuretani se dobivaju iz dialkohola i dizocijanata, te se, zavisno od sirovine i postupka, dobivaju linearni poliuretani, poliuretanske pjene, elastomeri ili lakovi, odnosno ljepila. Poliuretani služe za izradu sintetičkih vlakana pod nazivom *dorlon*, a od kojih se izrađuju četke, cerade. Poliuretanske, PUR-pjene, mogu se mehanički obrađivati rezanjem. Kidaju se i nisu otporne na udar, ali mogu biti vrlo zahvalne za izradu predložaka, skica za skulpturu (posebno u studijske svrhe) jer se lahko obrađuje, a materijal je lahak i jeftin. PUR-pjena podrazumijeva svedenost forme, ne dozvoljava detaljiziranje upravo zbog svojstva kidanja. U kombinaciji s poliesterima, koriste se kao ljepila gume na metal, te za lijepljenje kože, tekstila i drveta s vještačkim materijalima. Iznimno su higroskopni, ali se dobro ponašaju i u prisustvu ulja, te benzina.

Polikarbonati su novije plastične mase koje se proizvode iz bisfenola A i fozgena ili bisfenola A i difenilkarbonata. Otporne su prema vodi, anorganskim kiselinama, mastima, uljima, amonijaku, esterima, aminima, ketonima, esterima i aromatskim ugljikovodonicima. Teško su zapaljivi i ne podržavaju gorenje; dimenzionalno su stabilni, mehanički otporni, vrlo malo upijaju vlagu, odlični su električni izolatori. Proizvode se pod nazivima *merlon*, *makrolon*, te *lexan*. Kompakt-diskovi ili, popularno, CD-ovi, su 1,2 mm debeli diskovi čiste polikarbonske plastike. Tanak sloj čistog aluminija (rjeđe zlata, kod potrebe za dužim vijekom) je nanesen na površinu da bude reflektivna. Površina je zaštićena tankim slojem laka. Upotreba kompakt-diskova u likovnim umjetnostima je višestruka. Katalozi, monografije, brošure, prezentacije fotografija u vidu slide-showa, te video-umjetnost su danas vezani za CD-ove. Na CD-ove se mogu štampati offset ili sito, kao i lijepiti etikete. Nusret Pašić uključuje niz različitih predmeta i informacija iz svakodnevice, nerijetko plastične materije (boce, spajalice, igračke, ambalažu.), pa tako i CD-ove. U njegovim objektima se nalazi više vrsta plastičnih materija (PVA, PVC, PP, PE..). Dajmo primjer samo uključivanja polikarbonata CD-ova preko kojih slikanjem intervenira i pravi izmjene slikovnog i predmetnog.

Od *termoreaktivnih plastičnih materija* u likovnim umjetnostima najčešće nalazimo poliestre. *Poliestri* su visokomolekularna jedinjenja kod kojih esterske grupe povezuju lance molekula, a dobivaju se polikondenzacijom polikarbonskih kiselina s polivalentnim alkoholima. Postoje zasićeni i nezasićeni poliestri. Poliester je trodijelno vezivo, koje steže tek dodavanjem ubrzivača i katalizatora. „100g smole Chromoplast podijelimo na dva dijela, jednom dodamo 0,7 g (22 kapi) katalizatora (B) a u drugom dijelu 2g (78 kapi) ubrzivača (3), zatim obje mase spojimo i izmiješamo. Tako pripremljena smola može se lijevati u kalup ili mazati na odgovarajuću podlogu odnosno u slojevima sa staklenom vunom (staklenu vunu najprije natopimo kistom tekućom smolom, te zatim utisnemo na donji sloj smole dok je još ljepljiv...)“. (Kraigher-Hozo, 2007) Boja zavisi od vrste; uglavnom se koriste prozirni, bojimo ih tvorničkim pastama; u slučaju željene prozirnosti, dodaju se organski pigmenti, a za poluprozirnost ili neprozirnost anorganske pigmente. Poliestri spadaju u mehanički najjače plastične mase, postojani su na temperaturi do 150°C, otporni prema vodi, alkalijama i razrijeđenim kiselinama. Međutim, bubre u kontaktu s nižim alkoholima i hloriranim rastvaračima. U likovnim umjetnostima se koristi i za izradu vitraža u poliesteru, u posljednje vrijeme i za izradu specifičnih matrica u grafici, maketa produkt-dizajna i arhitekture lijevanjem u kalupe (PVC, voštane, parafinske mase, od poliranog lima, kaučukove kalupe, nitrolakom izoliran gipsani kalup; za vitraž često obična celofanska folija). Naravno, sve kalupe moramo zaštititi mazivima. S obzirom da je, kako smo već napomenuli, PVA vodotopiv, najbolje ga je koristiti kao mazivo jer dobro odvaja, a kasnije se jednostavno odstrani. Pogodna su i maziva na bazi voska ili parafina. Jako je važno raditi s poliestrom napolju, te koristiti gumene rukavice, masku od mokre gaze, zbog iznimno otrovnih para za disajne organe. Poliester je također našao široku upotrebu pojavom *assemblagea* i montažne objektne umjetnosti. Elementi koje je trebalo komprimirati, akumulirati, izolirati iz svakodnevice u umjetnički prostor, ukoliko ih se nije zatvaralo u kutije pleksija ili najlon, su se izlivali u poliester. Zanimljiv primjer nalazimo kod Fernandez Armana, u radu *Poprsje s rukavicama* iz 1967, gdje u kalup torza izliva gumene rukavice u poliester i na taj način, pored pomenute objektnosti i akumuliranja, zbog karaktera materijala i providnosti, pravi inverziju vanjskog dodira, ali i prostornu sliku u slici.

Epoksidne ili epoksi-smole se dobivaju iz epihlor-hidrina i bisfenola. Mogu biti u tečnom i čvrstom stanju. Tečne smole su termoplastične i tek dodavanjem učvršćivača (amina i amida), dolazi do stezanja na sobnoj temperaturi. Epoksi-smole su teško zapaljive, otporne su prema habanju, otporne prema kiselinama (osim jakih mineralnih kiselina) Ojačane armaturom od staklenih vlakana, premašuju čvrstoću mnogih metala, približno čvrstoći mehkog čelika. Ta osobina je iznimno važna za skulpturu i makete, te sve vrste objektne umjetnosti. Bruce Nauman vrlo često kombinuje epoksi smole i vosak, te voštanu boju u svojim prostornim instalacijama. Epoksi-smole imaju i široku upotrebu u proizvodnji kvalitetnih lakova i ljepila. Odlično prijanjaju za metale. Epoksi-smole su na tržištu poznate i kao *araldit*, *agipon*, *epon*, *epotuf*.

Dakle, u jednom kraćem osvrtu na pojavu sintetskih, plastičnih materija u likovnim umjetnostima, možemo zapaziti izuzetne izražajne mogućnosti i tehničko-tehnološku upotrebnu vrijednost ovih materijala. Činjenica da ih je svakim danom sve više, da je proizvodnja specijalizirana, da se radi na inovacijama i unapređenju svih negativnih karakteristika, nije ni čudo da su pandan klasičnim, prirodnim materijalima i da se ravnopravno uključuju kao likovna instrumentacija, ovisno o autorovoj intenciji i, shodno tome, odabiru instrumentacije za realizaciju.

ZAKLJUČAK

Problematika upotrebe sintetskih materijala u likovnim umjetnostima je općenito neistraženo polje, djelimično zbog njihove upotrebe tek zadnjih pedesetak godina, ali svakako i razmjera ekspanzije inovacija na tržištu.

Ti materijali su u početku shvatani kao surogat prirodnim, klasičnim materijalima, dok u zadnjih nekoliko decenija svojim dokazanim karakteristikama preuzimaju primat u mnogim aspektima likovnog djelovanja.

U vremenu sve većih mogućnosti same tzv. namjenske proizvodnje, valja proporcionalno razmišljati o likovnim, tehnološko-tehničkim upotrebim vrijednostima i mogućnostima tih materijala, koje savremena likovna tehnologija sistematično i interdisciplinarno budno prati, te otvara nove izražajne mogućnosti autorima današnjice. Ovo istraživanje upotrebe samih plastičnih materija je zahtijevalo iscrpnu analizu tehnološkog aspekta umjetnosti 21. stoljeća, čiji se karakter može naslutiti iz ovog kratkog rada. Ovakav pristup zagovara što šire i dublje raščlanjenje ne samo već postojećeg tehnološkog plana umjetnosti 21. stoljeća, nego i proklamiranje savremene mogućnosti likovne instrumentacije u budućnosti.

LITERATURA:

- Arnason, H. H. 1975. *Istorija moderne umetnosti*. "Jugoslavija", Beograd
- Čatović, F. 2001. *Nauka o materijalima ; novi materijali- polimeri, keramika, kompoziti*, Univerzitet "Džemal Bijedić", Mostar.
- Čatović, F. 2000. *Polimeri*, "Slovo", Bihać – Mostar.
- Ferrier, J. L. & Le Pichon, Y. 1999. *Art of the 20th Century; Year by Year from 1900 to 1999* Chêne – Hachette", Turin.
- Holzwarth, H.W. 2009. *100 contemporary artists*, vol.2, Taschen.
- Jedlowski, D. 1969. *Tehnologija plastičnih masa* „Splitski univerzitet“, Split.
- Kraigher – Hozo, M. 2007. *Metode slikanja i materijali*, prošireno izdanje, „Kult B“ Sarajevo, „Mutevelić“, Mostar.
- Lucie – Smith, E. 1978. *Umjetnost danas*, "Mladost", Zagreb.

- Ruhrberg, Schneckenburger, Fricke, Honnel, 2004. *Umjetnost 20. stoljeća*, "Taschen", Njemačka.
- Šuvaković, M. 1999. *Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950*, Srpska akademija nauka i umetnosti – "Prometej", Beograd - Novi Sad

USE OF SYNTHETIC PLASTIC MATERIALS IN VISUAL ARTS

SUMMARY

The use of synthetic plastic materials in the visual arts has started even since the beginning of the last century, with the appearance of Marcel Duchamp's ready made, as well as Kurt Schwitters' *objets trouvés*. These technological experiments have led to more and more common use of synthetic materials. At first, they have been considered as surrogates for the classical materials, but since 1950s, they have been equally involved in visual arts, and considered as a pendant to natural materials. This paper, as a part of long-term research, analyzes the technological and technical aspect of the 21st century's fine art, giving insight into technological possibilities of the use of synthetic plastic materials. This research is further tasked to systematically and interdisciplinarily pursue involving innovations in the market, analyzing and examining, and finally proclaiming a possible contemporary fine art instrumentation.

Keywords: contemporary art technology, synthetic plastic materials

Enes Šunje, prof. sporta
student Postdiplomskog studija – Kineziologija
Nastavnički fakultet „Univerziteta Džemal Bijedić“ u Mostaru,

KOMUNIKACIJA KAO BITAN FAKTOR USPJEHA TRENERA I SPORTISTA-FUDBALERA

REZIME

Fudbal spada u red polistrukturalnih sportskih aktivnosti, a karakteriziraju ga kretanja cikličnog i acikličnog tipa, u kojem su kretne navike vrlo bogate, promjenjive i složene, te traže od igrača kako opće tako i specifične sposobnosti. Psihosomatski status koji obuhvata sve sposobnosti karakteristike i osobine čovjeka, koje se putem tjelesnih aktivnosti mijenjaju, jeste multidimenzionalan i uvijek reaguje na sistematske ili slučajne uticaje iz okoline kao cjeline. Vrhunski fudbalski treneri, širom svijeta, na temelju svog dugogodišnjeg rada i iskustva, došli su do zaključka da su uz fitness, taktičke i tehničke pripreme, važan dio sportske pripreme komunikacija, dobar trenerski rad, motivacija i ukupno psihološko stanje sportiste (fudbalera).

Ključne riječi: Komunikacija, sportisti, trenerski rad, psihologija sporta, motivacija.

UVOD

“Područje psihologije sporta (fudbala) je osmišljeno da bi treneri poboljšali i unaprijedili svoju savjest i razumijevanje zašto mladi ljudi igraju fudbal i kako je moguće unaprijediti psihološki važna 4 „C“ kod igrača (www.grassrootscoaching.com):

- Povjerenje (Confidence)
- Predanost (Commitment)
- Koncentracija (Concentration)
- Pribranost (Composure)

Ako kao sportski (fudbalski) treneri imamo bolje razumijevanje o tome kako bismo mogli poboljšati i razviti psihološku snagu i sposobnost sportiste (fudbalera), onda i sportista i trener mogu naučiti kako postati bolji i uživati u ljepoti fudbalske igre kroz psihologiju sporta.

Većina sportskih (fudbalskih) trenera provodi mnogo vremena nastojeći unaprijediti i poboljšati tehničke vještine i motoričke sposobnosti njihovih sportista (fudbalera), ne posvećujući pažnju tome čemu vrhunski treneri posvećuju mnogo pažnje i smatraju ga najvažnijim „mišićem“ u tijelu – mozgu. Razumijevanje sporta (fudbala) i psihologije sporta sigurno će pomoći trenerima u njihovom napretku i poboljšanju u radu. Nema sumnje da igrač koji ima predanost i samopouzdanje smatra sebe mnogo boljim igračem od onog koji to nema. Svaki trener želi da njegovi igrači budu predani, fokusirani i motivirani. Prostor koji će tretirati ovaj rad jeste komunikacija, uloga trenera i mentalna snaga sportiste.

Uloga trenera

Kao treneri, vrlo je važno da shvatimo da su svi igrači individue, a samim tim i različiti, te da će se razvijati, učiti i reagirati na različite načine u različitim vremenskim periodima. Postoje mnogi faktori koji mogu utjecati na sportistu, kao što su dob, porodica, roditelji, škola, okolina, prijatelji i to koliko uživaju u igri i treningu. Da bi bili u mogućnosti trenirati mlade igrače i stvarati vrhunske igrače od njih, treneri trebaju razumjeti različite karakteristike igrača, njihove različitosti, kako se one manifestiraju, kako teče psihički i fizički razvoj sportista, kako prilagoditi vlastite stavove mladim igračima u razvoju. Bitan faktor u svemu tome je zdrava komunikacija. Kao i u svakodnevnom životu, i u sportu je prisutna verbalna i neverbalna komunikacija. Treniranje uključuje podučavanje, davanje instrukcija, pomaganje ljudima da nauče sportske vještine, da poprave nastup i dostignu svoj potencijal. Također, uključuje prepoznavanje, razumijevanje i zadovoljavanje društvenih, emotivnih i ličnih potreba igrača. Svaki trener ima svoj stil rada i svoj smjer koji je odabrao, kako u izboru načina trenažne edukacije – tako i u životu. To je način na koji trener vidi situacije i doživljava oko sebe, njegov način gledanja na prošlost, njegovo mišljenje o sadašnjosti i očekivanja od budućnosti.

Trener mora povećati svjesnost tražeći povratnu reakciju drugih i slušajući sebe da bi razumio svoja osjećanja i reakcije u određenim situacijama. Poznavanje osobina ličnosti sportista spada u ključne zadatke trenera, ali i psihologa koji rade s igračima. Na osnovu poznavanja svojstava ličnosti, uspješnije se može organizirati trenažni proces i postići veći efekti u radu.

Rad trenera u saradnji s psihologom postaje kvalifikovaniji i plodniji, a psihološka priprema faktor napretka i većih trenažnih efekata. “Sve ovo navedeno, samo je potvrda da je savremeni sport dostigao visok stepen razvoja u kojem se prepliću elementi igre i rada, programiranosti i oslobođene kreativnosti, elementi „umjetničkog i „industrijskog“, elementi slobode i rigorozne odgovornosti, te se kao

neophodnost javlja primjena psihologije kao novog elementa koji će svoj autentični kredibilitet tek potvrditi.“ (Bajraktarević, 2004)

Na trenerima je da svoj stil rada prilagode modernim tokovima razvoja fudbala.

Stilovi vođenja

“Postoje tri stila vođenja u trenerskom poslu, a to su (Talović, 2006):

- *autoritarni stil*, kad trener utvrđuje sve smjernice, postoji samo jedan put prema dostizanju cilja, trener odlučuje ko će s kim sarađivati, trener čuva distance od ekipe i svjesno pokazuje svoju 'nadmoć';
- *kooperativni stil*, kad trener stavove utvrđuje poslije diskusije, pokušava poticati i ohrabrivati, kad postoji uzajamno prihvatanje, razmjena mišljenja i kad igrači odlučuju sa kim žele sarađivati;
- *slobodni stil*, kad se trener odriče svakog prava na vođenje, upliće se samo onda kad ga zamole i kad je totalna sloboda odlučivanja u ekipi.

Stil vođenja koji se preporučuje je između autoritarnog i kooperativnog.“

Lik trenera

“Koliko je posao trenera kompleksan govore zadaci i uloge s kojim se susreće u radu sa sportistima, a najčešće su slijedeće (Bajraktarević, 2004):

- instruktor: upravlja aktivnostima;
- predavač: saopštava nova saznanja i ideje;
- Motivator: stvara pozitivan, visoko kvalitetan pristup za igrače
- administrator: uspješno vodi organizaciju trenažnog procesa;
- odnosi s javnošću: održava kontakt sa medijima i javnošću;
- socijalni radnik: savjetuje, daje sugestije, podršku;
- prijatelj: gradi dobar odnos s igračima;
- naučnik: analizira, procjenjuje i izvlači zaključke;
- učenik: sluša, uči, razmišlja o sebi, neprestano traga za samopoboljšanjem.

Trener svakodnevno prolazi kroz sve navedene uloge, a da često toga nije ni svjestan. Nakon ovoga, trener se, shodno svojoj ličnosti, opredjeljuje za određeni stil rada.“ “Trener treba da ima visoku ličnu motivaciju, da prikaže autoritet, a ne da bude autoritaran po službenoj dužnosti, da ima praktično znanje i dobru demonstraciju, dobro teoretsko znanje, da je uzoran, mora biti psiholog, pedagog – odgajatelj, s posebnim karakteristikama koje se ogledaju kroz (Talović, 2006):

- snagu zračenja (prikazati autoritet elokvencijom, pojavom, gestikulacijom,...)
- snagu ubjeđivanja ('ubijediti, a ne nagovarati', predviđati, informisati...);
- sposobnost vođenja (razlikovati, utjecati, zapažati i dočaravati sitnice, a ne biti naporan);

Trener mora posjedavati organizacioni i improvizacioni talanat, da motiviše i animira i pokreće pasivne.“

Komunikacija u sportu (fudbalu)

„Bez obzira na to koliko je trener sjajan u svojoj planskoj strategiji i poznavanju tehničkih aspekata igre, uspjeh zavisi od sposobnosti da se efektno komunicira sa sportistima.“ (Bajraktarević, 2004) Ovo također važi za nastavnike tjelesnog odgoja i za vođe vježbi. U suštini, nije najbitnije ono što znate, već kako ćete prenijeti tu informaciju drugima. Neuspjesi u komunikaciji često su u korijenu problema kad treneri razgovaraju sa sportistima ili nastavnici sa studentima. Ove primjedbe vjerovatno zvuče poznato: 'Ne mogu jednostavno razgovarati sa njim!', 'Sve moram da kažem hiljadu puta!', 'Kad razgovaram sa njim, to mu na jedno uho uđe, a na drugo izađe!‘“

„S druge strane, sportisti i učenici često moraju reći ove stvari o trenerima i nastavnicima: 'Nikada ne objašnjava zašto nešto radi!', 'Teško mu je pričati!', ili, 'On uvijek više!‘“ (Bajraktarević, 2004)

Jasno je da se ovdje radi o problemima obostrane komunikacije. Popravljanje ovih komunikacijskih propusta je važno za sredinu gdje se uči i trenira. „Veoma često u treniranju postoji razilaženje između onoga što igrači razumiju, i obratno. Odtuda i potreba za dobrom komunikacijom.“ (Bajraktarević, 2004)

Psihološki tretman u pripremi kompletne ekipe

„Zadatak trenera u toku ovih priprema je definirati, u jasnom obliku, ciljeve koje treba ostvariti na utakmici, izložiti sportisti što više informacija o protivniku, atmosferi, sudijama i, naravno, u saradnji s psihologom, obratiti pažnju na reakcije svakog igrača i, na osnovu specifične strukture sportista (temperament, karakter i sposobnosti), primijeniti odgovorajući tretman radi obezbjeđivanja maksimalnog iskorištenja potencijala cjelokupne ekipe.“ (Bajraktarević, 2004)

Cilj koji se postavlja pred ekipu mora biti definiran tako da ne predstavlja teškoću, jer bi se u protivnom povećao osjećaj odgovornosti i došlo do kontraefekta, najčešće u vidu osjećanja krivice kod samih igrača. U završnoj fazi, psihološka priprema ekipe može se bazirati na analizi samog protivnika, i to u zavisnosti da li je protivnik kvalitetnija ili slabija ekipa, ili su, pak, približno istog kvaliteta.

ZAKLJUČAK

Treneri i sportski radnici trebaju posvetiti više pažnje psihologiji sporta u radu s fudbalerima u savremenom fudbalu, ali i svakom drugom sportu. Činjenica je da svjetski prvaci, najveći i najbolji klubovi, reprezentacije koje osvajaju zlatne medalje, imaju jednu zajedničku stvar (pored iscrpljujućih treninga i predanog rada), imaju psihologe u svojim stručnim timovima i posvećuju tome iznimno mnogo pažnje. Većina sportskih (fudbalskih) trenera provodi mnogo vremena nastojeći unaprijediti i poboljšati tehničke vještine i motoričke sposobnosti svojih sportista (fudbalera), ne posvećujući dužnu pažnju psihologiji ličnosti, za razliku od vrhunskih trenera koji su svjesni te potrebe i koji tome problemu, ujedno i imperativu savremenog sporta, posvećuju mnogo pažnje i smatraju ga najvažnijim „mišićem“ u tijelu – mozgu. Razumijevanje sporta (fudbala) i psihologije sporta sigurno će pomoći trenerima u njihovom napretku i poboljšanju rada.

LITERATURA

- Bajraktarević, J, 2004. *Tajne uspjeha u sportu: Psihologija sporta - teorija i empirija*, Univerzitet u Sarajevu.
- Bajraktarević, J, 2004. *Tajne uspjeha u sportu: Psihologija sporta - psihološka priprema*, Univerzitet u Sarajevu.
- Talović, M, 2006. *Uefa A program – I semestar*. Centar za edukaciju trenera N/F savez BiH, Jablanica.
- Talović, M, 2006. *Uefa A program – II semestar*. Centar za edukaciju trenera N/F savez BiH, Jablanica.

COMMUNICATION IN SPORT - FOOTBALL AS AN IMPORTANT SUCCESS FACTOR FOR COACHES AND ATHLETES - FOOTBALL PLAYERS

SUMMARY

Football belongs to polystructural sports activities, and it is characterized by cyclical and acyclical types of movement, which are highly variable and complex, so that the players must have both general and specific skills. Psychosomatic status, which includes all the features and performance capabilities of man, which by physical activity undergo changes is multidimensional and always responds to systematic or random influences from the environment as a whole. The top football coaches from around the world, on the basis of the years of work and experience, came to conclusion that in addition to fitness, tactical and technical preparations, an important part of sports preparation is communication, a good coaching work, motivation and the overall psychological state of athletes (football players).

Keywords: communication, sportists, coaching, sport psychology, motivation.

Sanjin Šahmanović, dipl. psiholog

NOVOBLOKOVSKI SVIJET I DRUŠTVENA STVARNOST

„Moralna svijest je suštinski u svijesti ukoliko je svijest- ukoliko je protivslovljena prirodi, biću, ali u okviru svijesti ona kao svijest ima isto tako svoj realitet ili svoje biće“. Narod, opšta svijest, duh jednog naroda je supstancija, čija akcidencija jeste pojedinačna svijest, ali ova pojedinačna svijest je isto tako po sebi i za sebe.“
(Hegel, *Istorija filozofije*, str. 201)

REZIME

Procesi i uloge u našem razvoju i društveni, ekološki sistemi u kojim se razvijamo postaju dijelom naših karaktera koje smo donekle naslijedili, a donekle naučili ili smo ih akomodirali kako nam odgovara da bismo ih involvirali u vlastite pojmove o svijetu koji nas okružuje i da bismo ih uklopili u kognitivne mape, s ciljem zadovoljenja potrebe za prilagodbom, te drugih nižih potreba, čak i onda kad to ugrožava naš vlastiti integritet, potencijale i ličnost svakog od nas. Potreba za istraživanjem na području individualnog i kolektivnog, reagiranja na društvenu zbilju i motive koji dovode do određenih fenomena, može nam otvoriti potpuno nove vidike i puteve za djelovanje. Percepcije nastale procesom socijalizacije i subjektivnim projekcijama stvarnosti bitna su karakteristika svake percepcije, ali načini prosudbe i kognitivne sheme imaju poseban pečat u društvima nastalim raspadom bivše države, kao da ne daju prostora „racionalnom“ dijelu ličnosti da „ispliva“. Čovjek uvijek nastoji da djeluje prema hedonističkom aksiomu, politički gledano, nastoji sebi osigurati privilegije. Ponekad se čini da živimo u Frojdovoj „santi leda“ i uporno je ne prihvatamo kao našu zajedničku; ne vidimo da ako je nama dobro, drugima nije i upravo zbog tog nedostatka solidarnosti ne djelujemo da bismo učinili nešto za druge.

Ključne riječi: identitet, nagoni, nacija, sloboda, moralna svijest

POTREBE, NAGONI I DRUŠTVENI ODNOSI

Moralni pluralizam i slobodno tržište kao osnova liberalnog društva nameću okvire u kojim funkcionira moderni svijet. Freud u svojim osnovnim teoretskim postavkama naglašava da pojedinac kao društveno biće postaje nesretan zbog nemogućnosti zadovoljenja iskonskih nagonskih poriva, ne samo kao libidinalnih poriva, kako su neki autori tumačili, već i nagona za kultrurom, naukom, umjetnosti, pa i narodnosti.

Teoretičari psihoanalize, poput Freuda, a kasnije i Marcusea, koji naglašava postojanje dviju vrsta potiskivanja u procesu socijalizacije: osnovno potiskivanje, koje sublimira društvene odnose i omogućava koherentno funkcioniranje društva, te višak potiskivanja, koje uzrokuje kapitalističko društvo, a ogleda se u slobodi, skladu, ljubavi, osjećaju sreće koji stvara pojedinac, koncepcijama o vlastitoj računici sreće koja ne bi trebala biti ovisna o općeprihvaćenim teleokratskim svrhama ljudske prirode. Višak potiskivanja, po Marcuseu, stvara klasnu prevlast, odnosno implicira da društvo funkcionira prema narcističkim obilježjima jedne grupe. Ono što možemo deducirati iz tih teorija jeste da se svijet okreće oko buržoazije, oslanjajući se na ekonomiju.

Potrebe kao što su fiziološka stanja ne korespondiraju s psihološkim stanjima, nisu pojmovno ni empirijski jasno određena unutar same psihologije, ali se često koriste u manipulacijama za djelovanje u referenciji s kolektivnim i individualnim interesima, pa čak i pravima koja nameću politički sistemi. Ideja koju zastupa Marcuse je društvena revolucija koja će biti primjerena višku potiskivanja. Na personalnoj razini, velika potiskivanja proizvode neugodu što pojedinac aksiomatski želi izbjeći, tako da šira revolucija ne bi riješila mnogo. Oblik intrapersonalne revolucije pojedinca bi više odgovarao, imajući u vidu da su ekstremni nagoni društveno neprihvatljivi.

DRUŠTVENI KARAKTER I ODNOSI

Nacija kao društvena tvorevina ili kategorija izrasla iz psihološke potrebe za primarnim osjećajem pripadnosti i povezanosti, nameće okvire društvene zbilje koji su došli iz okoline (ne), „racionalnom voljom“, može se reći nametnuto. Je li nacija opijum za narod, kako je govorio Marx za religiju?

Procesi u koje je ušla evropska zajednica idu u pravcu razgradnje nacije kao zastarjelog sistema društvene svijesti, te je pojam nacije zamijenila sa zajedničkim privrednim, političkim, vrijednosnim i humanim načelima, ljudskim pravima, zajednice nazvane Evropa, kao konačnog cilja u novoblokovskom poretku (Amerika, Evropa, Kina i Indija) i procesima globalizacije koji streme prema ravnoteži moći.

Postavlja se pitanje zašto mi na Balkanu nastojimo biti dušebrižnici nacije kad ona ne donosi ništa na opće ljudskom planu na kojem je zakazao čitav svijet. Ne

treba ni govoriti o manipulaciji i identifikaciji običnog smrtnika sa nacijom ili narodom i vođama koji ih permanentno podsjećaju da su nacija ili narod nešto od čega se može dobro živjeti ukoliko se vjerno služi. A služi se, kao što znamo – ritualno i emotivno, bihevioralno, putem jezika, ceremonija, obilježja. Ljudi pjevaju i govore o onim motivima i porivima koje su projicirali u nacionalno putem simbola, obilježja, jezika – ne uvidajući da su izgubili koncept onoga što jesu i da su izgubili sigurnost i samoodređenje u pogledu identiteta i vlastitog bitisanja.

Jedano od objašnjenja može biti zakašnjelo formiranje malih naroda i nacija kroz koje je prošla Evropa krajem 19. stoljeća. Nameće se potreba za rekonstrukcijom i novim pogledom na nacionalno pitanje iz naše perspektive. Nacija ili privremena društvena zbilja prestaje biti dijelom stvarnosti koja sve više teži ka kulturnim vrijednostima, ekonomskom prosperitetu i pravima kao evoluiranom obliku nacije koji nije potpuno definiran.

Nacionalizam, koji je izvorno produkt zapadnjačkih društava, širio se na Istok i druge dijelove svijeta tražeći uporište u društvenim previranjima i nastojanju da postane novi društveni poredak u političkoj borbi za vlast ili prevrat „dotrajalih oblika vladavine“ koji su u suprotnosti s modernim postignućima i shvatanjima koja su pratila i znanstvena otkrića, a u Darwinovoj teoriji evolucije pokazuju najpogubnije oblike shvatanja nacionalizma i njegovih stvarnih, ali i lažnih, premisa o bitisanju nacije, pa i nacionalizma.

Zapadnjački nacionalizam oličen u imperijalizmu i nacionalizam u nastanku i ekspanziji, „treba i mora“ imati neprijatelja (pravog ili izmišljenog), kao refleksiju vlastite pozicije nosioca društvene zbilje jasno vidljivog u modernoj „globalnoj hegemoniji“, oslonjenoj na imperijalni nacionalizam i njegovu „kulturu masovnog otpora“, ne više kao ekskluzivno pravo jedne države ili onoga što se izjednačavalo sa „state building“ i „nation building“, već kao jednog oblika „globalnog nacionalizma“ koji baštini ideje i tradicije nastale buržoaskom/kapitalističkom revolucijom, pa tako u svojoj supstanciji i djeluje kao „unitarni nacionalizam“.

Kako navodi Wehler (2007), nacionalno pitanje je prethodilo ili je bilo okosnica stvaranja nacije, pitanja povijesno utemeljenog, povezanog sa sjećanjem i tradicijom naroda, pretvorenog u mit o nacionalnom kao prevashodno determiniranom obliku društvene svijesti i uzdizanju pojedinih nacija na pijedestal historije.

Povezivanje interesa i nacionalizma dosta je blisko, interesa za unutarnju i vanjsku borbu i opstanak nacije, te negativističkim pristupom u odnosu prema „drugima“, premda se nacija i sve što ona „proizvodi“ može posmatrati pozitivno, kroz rodoljubivu referencu.

PRAVO BEZ „PRAVA“

Treba naglasiti da ljudska prava u liberalnim društvima postaju oblik evoluiranog građanskog morala kao nečeg samog po sebi i moral unutar morala koji se referira logično i teleokratski, suprotstavljajući se religijskom moralu koji je podložan promjenama kako se mijenja i društvo. Postavlja se pitanje dokle seže to poimanje i s kakvim posljedicama. Taj teleokratski politički moral ponekad poprima oblike nepoštovanja i netolerancije od kojeg demokratska društva nastoje „pobjeći“. Ako hoćemo biti sudionici darvinističkog shvaćanja društva, onda to ne bi trebala biti i koncepcija u kojoj relativiziranje zauzima pluralizam u njegovoj osnovi, namećući ga kao pravo od „općeg interesa“, čineći „univerzalna prava“ kao prava većine, čime indirektno poništavamo prava neovisna o pluralizmu individualne koncepcije ljudske prirode.

TEORIJA I STVARNOST

Povrijeđeni ponos i osjećaj poniženja u zemljama zapadnog Balkana u društveno obrazovanim slojevima društva proizvodi bijes i traženje navodnih prava osporavanih ili gušenih u prošlosti. Jedan sloj društva, u ovom slučaju nacionalna elita, zauzima politički prostor koji nakon dugog perioda socijalističkog vladanja i samopuravljanja i sloma društvenih vrijednosti dovodi do potpunog ekonomskog kolapsa, gubeći oslonac na kojem se ostvarivala vlast.

Vakuum koji je nastao, bio je plodno tlo za osporavana prava na samoodređenje i druge oblike ugroženosti, nedostatak osjećaja pripadnosti ili identiteta s nekom vrstom zajednice, u tom slučaju nacije kao zaklona u periodima društvenih previranja, kriza i općeg slijepila uma – dovelo je do potpuno iracionalnih polazišta i ponašanja nacionalnih elita.

Problem Balkana i Bosne i Hercegovine, čija je granica bila omega Zapadnog rimskog carstva, geopolitički odražava ono što se može nazvati „istočnjačkim eksperimentom“, jer što se pokaže dobro u zemlji koja ima utjecaje triju velikih monoteističkih religija jeste svojevrsni test za potencijalne članice Evropske unije, u prvom redu Turske kao države s vrijednostima koje Evropa ne priznaje u potpunosti.

Stapajući se s masom, njenim ciljevima i stremljenjima, pojedinac pokušava materijalne, društvene i psihološke potrebe i sve druge probleme riješiti unutar grupe, zanemarujući vlastitu slobodu i duhovne potrebe modernog doba koje su pred kolapsom, usljed potpune „merkantilizacije zbilje“ i „predstave spend-kulture“. Rađanje nacionalizma i njegovih oblika nastaje kao posljedica moralnog srozavanja, narušenog integriteta, identiteta i samosvijesti pojedinca, koji postaje „zoon politikon“ ili instrument u rukama „oligarhije“ koja vrlo dobro reflektira stanje u društvu i djeluje u momentu kad je društvo na raskrsnici, nudeći „novi i bolji život“, obećavajući i pozivajući se na istorijsko-mesijanske uloge njihovih naroda, uz

sveopću zloupotrebu religije kao bitnog faktora. Mnogobrojne teorije govore o nastanku nacije:

1. *spiritualistička* (objektivno- idealistička) kulturna zajednica preko koje se manifestira „narodni duh“;
2. *subjektivno-psihološka*, pre naglašava zajednička sjećanja na prošlost;
3. *vulgarno-materijalistička*, naciju čine potomci istih predaka;
4. *empirističko-pozitivistička* ima u vidu više elemenata (teritorij, jezik, zajedničko porijeklo, zakoni, običaji, navike, religije);
5. *marksistička teorija* (stavlja akcent na ekonomske faktore, robna proizvodnja, podjela rada, tržište). (Đorđević, 1996)

Kolaps kompleksnih društava, kakvo je i bosanskohercegovačko, po kvantitetu nosilaca društvenog poretka, te nastanak država u naučnoj teoriji, dominantno obilježavaju dva polazišta: *teorija konflikta*, koju zastupaju Marx, Morgan, Engels, Childe i *teorija integracije*, koju zastupaju Durkheim, Devy, Spencer, Moret i Service. Pristalice teorije konflikta govore o klasnom sukobu i ekonomskoj stratifikaciji viškova koje tvore temelj društva. Država je temelj za održavanje vladajuće kaste koja nastoji pridobiti moć i privilegije iscrpljivanjem resursa i eksploatacijom masa koje nastaju iz želja i potreba grupa ili pojedinaca za dominacijom.

Za razliku od teorije konflikta, funkcionalna ili integrativna teorija naglašava da država nastaje nekom vrstom „društvenog ugovora“, odnosno prepoznavanjem zajedničkih ciljeva, interesa, koje treba ostvariti za dobrobit društva kao oblikom društvene solidarnosti i volje da se društvo vodi u određenom pravcu. Ti pristupi ne daju potpunu sliku nastanka države, a time i nacije. Obično je izlaz u sintezi dvaju pristupa uz male preinake mišljenja različitih autora koje zaokuplja zapadnu hemisferu krajem 19. stoljeća. Ekonomske teorije na empirijski način, uz dosta racionalna uporišta, objašnjavaju kompleksnost i propadanje nekih od najvećih civilizacija, pojašnjavajući kolaps opadanjem graničnih prinosa u ekonomskoj egzistenciji civilizacija i kompleksnih društava u povijesti.

Mogućnost ekonomskog opstanka u društvima s neizvjesnom perspektivom za održivo funkcioniranje, presudna je za razvijanje i podsticanje nacionalizma i iredentizma koji su vidljivi i kod nas – gdje nacija postaje „kolektivno dobro“ za manipulaciju kojom se služe „elite“ u rastućim društvenim previranjima. Moderni svijet je došao u poziciju kad treba potpunu revalidaciju duhovnih i materijalnih postulata i postupno stvaranje izmijenjene zbilje, radi trenutne, koja potire svaku realnu osnovu za dalje diskusije u pravcu postojećih odnosa i nametnutih pravila življenja.

„Sadržaji svakodnevnice svijesti su police ostavljenih nadanja u svijetu koji počiva na ekonomskom abakusu ili sufiksu mnoštva realnosti sastavljenih u „rubickovu kocku“ koja se nekako ne slaže ili je loše napravljena, pa se ni sami pokretači ne snalaze u vlastitu promašaju i nastojanju.“ (Chomsky)

ZAKLJUČAK

Ugroženost morala kao općeg principa na kojem počiva društvo je evidentno. Rušenjem tih principa ruši se smisleni i supstancijalni okvir egzistencije, koja realitet stavlja pred jedan opći subjektivitet dajući mu besformni pečat, nagrizajući njegovu suštinu i opstanak pretvoren u duh koji od općeg stvara individualni punktualitet i od subjektivnog realiteta prožima dvojni uzajamni odnos bez čistog svjesnog poimanja svijeta lišenog misli i slobode duha. Um je subjektivni entitet koji nije sam sebi svrha i ne saznaje ono što ga čini determiniranim. On je dio univerzuma i kao takav duhovno povezuje stvarnosti koje egzistiraju izvan pojma egzistencijalne zbiljnosti.

Pod utjecajem smo mišljenja da nam trebaju nova pravila u ekonomiji, trgovini, politici, a zapravo nam treba novi pogled na čovjeka i njegovu ulogu u svijetu i društvu. Šire ne percipiramo svijet zamagljen lažnim ponuđačima i prorocima stvarnosti, vrijednostima i navodno važnim događajima i osobama koje su postale sopstveni mediokriteti. Ideologije koje su na sceni, uvijek su u službi određene grupe ljudi koja ih interpretira u skladu s najnižim nagonima i narcističkim poimanjem realnosti.

Neprirodno stanje u kojem živimo je produkt izopačenog poimanja poretka i vrijednosti – što guši esencijalnost svakog živog bića.

LITERATURA:

- Đorđević, M. R (1996), *Sociologija*, IP “Naučna knjiga”, Beograd.
- Freud, S, Trebješanin Ž (2006), *Kompletan uvod u psihoanalizu*, “Nova knjiga”, Podgorica
- Hegel, F (1975), *Istorija filozofije I*, “Beogradski izdavački zavod”, Beograd.
- Plant, R (2007), *Suvremena politička misao*, Naklada “Jesenski turk”, Zagreb
- Repovac, H (2003), *Sociologija simboličke kulture*, Sarajevo – Magistrat, (editio civitas; knjiga 5)
- Tainter, A. J (2007), *Kolaps kompleksnih društava*, naklada “Jesenski turk”, Zagreb.
- Wehler, U. H (2005), *Nacionalizam, povijest, oblici i posljedice*, Naklada “Jesenski turk”, Zagreb.

NEW WORLD ORDER AND SOCIAL REALITY

SUMMARY

Processes and roles in our development and social, ecological systems in which we develop, become part of our character, which we have partially inherited and partially learned, or simply accommodated to fit into our own notions about the world around us, so that we can easily fit it into the cognitive maps, in order to satisfy the need for adjustment, and other lower needs, even when it threatens our own integrity, potential and personalities of each of us. The need for research on individual and collective, to respond to the social reality and the motives that lead to certain phenomena can open up an entirely new vistas and pathways for action. Perceptions that arose through the process of socialisation and subjective projection of reality are essential characteristics of every perception, but the ways of judgment, and cognitive schemes have a special mark in the societies that emerged with the fall of the former state, as if they do not give the space to a "rational" part of personality to "emerge". Man always tries to act according to the hedonic axiom, politically speaking seeks to secure privileges. Sometimes it seems that we live in Freud's "icebergs" and persistently do not accept it as our common, we do not notice it if it is good for us, and not for the others, and exactly for this lack of solidarity we do not act to do something for others.

Keywords: identity, urges, nation, freedom, moral consciousness

Adnan Fočo, dipl. pravnik

JEDAN POGLED NA PROMJENU USTAVA BIH

REZIME

Ustav je najviši zakonodavnopравни akt jedne zemlje, kojim se uređuje tip sistema, teritorijalna organizacija, princip vlasti i njena ovlaštenja. Zato ne čude sporovi i različiti pristupi u njegovoj primjeni njegovog tumačenja, pa nerijetko i samom toku provođenja. Za naše prilike, pitanje ustavnih promjena je još složenije, jer on predstavlja i mirovni sporazum kojim je zaustavljen rat i stradanje i koji je uspostavio BiH kao državu s novim teritorijalnim ustrojstvom. S obzirom na okolnosti u kojim je donešen sadašnji Ustav, prirodno je da su do izražaja došle njegove manjkavosti i nedostaci. Vrijeme nakon donošenja Ustava je obilovalo intenzivnim promjenama koje su uslovljene globalizacijom, ali i približavanjem evropskim integracijama. Te promjene uslovljavaju mnogobrojna rješenja koja treba urediti na novi način i na širim demokratskim osnovama od onih koje su bile sredinom devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Evropske integracije zahtijevaju jednostavniju i funkcionalniju državu, traže dominaciju individualnih prava nasuprot kolektivnoj dominaciji, jednostavnije i efikasnije organe države i vladavinu prava, nasuprot dominaciji političkih centara. Svim akterima bosanskohercegovačkog društva jasno je da su nužne ustavne reforme. Političke saglasnosti o konkretnim i praktičnim koracima još uvijek nema. To je, na neki način, blokada stanja, demokratskih tokova koji se sapliću u ispraznoj retorici, a kojom se razbuktavaju strasti koje nemaju mnogo toga s promjenama Ustava i otklanjanja zapreka za funkcioniranje države i vladavinu prava.

Ključne riječi: Ustav, poredak sistem, vlast, političke stranke, moć, nacionalne dimenzije, nacionalizam, etničke predrasude, promjene, pravne norme, pravni sistem, poredak stvari.

Kako pristupiti ustavnim promjenama?

Svjedoci smo mnogobrojnih polemika, pa i nepomirljivih razlika u pristupu promjeni Ustava BiH. Te razlike su veće ako se posmatraju sa stajališta entiteta i zadržavanja sadašnjih političkih pozicija koje pojedini lideri ili stranke zauzimaju. Mnogobrojni su argumenti koji se potežu da se opravda određena pozicija i stanovište. Takav dojam se dobija ako posmatramo sferu politike. Ukoliko pristupimo s pravnog ili funkcionalnog aspekta, argumentacija je drukčija i vjerovatno ide u korist potrebe promjene ustavnih rješenja, a time i same teritorijalno-institucionalne konstitucije vlasti i njene nadležnosti.

Kako pomiriti ta dva stajališta, pitanje je koje zaokuplja pažnju pravnih teoretičara, ali i društvenih analitičara. Promjene ustava nisu specifikum zemalja koje su u tranziciji; one su specifične i pod velikim oblicima napetosti se realiziraju i u drugim zemljama koje imaju dužu tradiciju i veće pravno iskustvo, a samim time i konzistentnije političke snage koje doprinose da se sistem prava i institucija izgrađuje na što funkcionalniji i efikasniji način.

Ustavne reforme su u svim društvima praćene mnogobrojnim društvenim uslovljenostima i protivrječnostima. Sa sociološkog aspekta je to i razumljivo, jer ustavne promjene nisu samo pravno već i političko pitanje, pa i etičko, a tek onda pravno. Promjene ustava su moguće tek onda kad su društveni uslovi stvoreni za takvu vrstu promjena. Dinamizam i aktivizam društvenih subjekata vezan je uz političku i ustavnu kulturu, tj. za sadržinu i historiju ustavno-pravnog nazora same zemlje u kojoj dolazi do promjena. Povijest je usko vezana za karakter i tip države, njena uređenja, ali i za pravni sistem koji generira uspostavljene društvene odnose.

Promjene našeg Ustava imaju izuzetno veliko društveno značenje i pretpostavke koje je potrebno razumjeti, a samim time uzeti u obzir prilikom predlaganja novih promjena. Da bi se došlo do konsenzusa o potrebi promjene Ustava, nije dovoljno da su svi subjekti saglasni u tome da sadašnje uređenje nije dobro i da ga treba promijeniti. Potrebno je obezbijediti niz drugih pretpostavki koje je nužno stvoriti da bi promjene bile izvedene i prihvaćene.

Kao osnovna pretpostavka za kvalitetnu promjenu Ustava u našim uslovima, potrebno je zaboraviti na prošlost i krenuti pravcem koji nema logički i historijski slijed. Više od pedeset godina, u našem društvenom miljeu njeguje se mit prošlosti, kult zlog pamćenja, što ne daje plodnu podlogu potrebnu za kvalitetnu ustavnu reformu i uspostavljanje BiH kao moderne i funkcionalne države.

Animositeti, porazi, osvete i sjećanja su karakteristika dva posljednja rata u BiH. Snage poraza su veličale ono što je retrogradno, a snage pobjede su upostavljale sistem koji je bio antagonistički i osvetnički, bez kriteriologije historijske vrijednosti i neminovnosti života u multikulturalnoj i multietničkoj zajednici.

Iz historijske perspektive, prošlost se često ponavljala, bez pouka koje bi bile istinske i humanističke – u korist prosperiteta države i prava čovjeka. Uvijek je iznova zadobijana dominacija kolektiviteta, nasuprot pojedinca. Posljedice je osjećao i snosio pojedinac, a kolektivitet je imao opravdanje za svoje postupke

uvijek u historijskoj dimenziji pava na odmazdu i iznova osvetu. Iz takvog odnosa, razvila se forma identiteta kolektivnog, i to s osjećajem pripadnosti političkoj partiji ili naciji, nasuprot osjećanju pripadnosti državi.

Država BiH neznatno uživa podršku građanske identifikacije s njom samom, pogotovo kad je riječ o građanima koji svoju državnu matičnost pronalaze u susjednim zemljama. Mnogi medijatori i kreatori sudbine BiH i njenih građana nemaju u vidu specifičnosti već nameću rješenja iz svoje perspektive. Ta "rješenja" su obično takva da nisu ništa riješila, samo su pitanja sukoba ili sporova odgodila za drugu priliku. Takav pristup imaju i najbliži susjedi koji su involirani u problem i političko tkivo BiH. Oni imaju stalne pretenzije da nameću rješenja koja su za njih povoljnija, a ne koja su funkcionalnija za državni identitet i integritet BiH. Njihov stav i, ako bismo mogli razumjeti teško da bismo ga mogli opravdati. Da bismo našli opravdanje, postavimo protupitanje koje bi moglo glasiti: kakav bi bio stav susjeda da se BiH ponaša tako da teži uspostavi stanja u njihovim sistemima, po svom interesu i potrebama?

Uočavamo da je nužna pretpostavka kvalitetne ustavne reforme u tome da se prevaziđu traume iz prošlosti. Što se više okrenemo budućnosti, to ćemo više imati kvalitetnih rješenja za takvu perspektivu koja će biti podrška izvjesnijoj budućnosti i novom kvalitetu državnosti i ustrojstva BiH kao države i pozicije njenih građana.

Ako iz historijskog iskustva imamo dokaze koji nas opterećuju i koji ne daju iskorak iz stanja koje je nametnuto, pitanje je kako raskinuti okove i izaći iz stanja zarobljenosti.

Norme same po sebi ne mijenjaju stanje. Potrebno je promijeniti ponašanja, gledišta i postupke konkretnih aktera da bi stanje bilo izmijenjeno. Možda je to i najteže pitanje s kojim se suočavaju političke strukture i s kojim ozbiljno moraju računati. Političke stranke legalitet dobijaju za programe koje građani prihvataju. Da bi se očuvalo povjerenje, prirodno je da se one kreću onim domenima koji njihovi sljedbenici mogu prihvatiti. Zato su i politički subjekti, ali i intelektualna javnost, ujedinjeni u traženju puta za promjenu građanskih pozicija.

Već desetak godina u BiH traje spor o tome kako i kojeg obima izvršiti promjene Ustava. Dejtonski sporazum je, pored mirovnog aspekta, uspostavio ustavna rješenja. Tim rješenjima nisu bili zadovoljni ni "pobjednici" ni "gubitnici". Paradigma našeg stanja je u tome što se besmisleni rat završio još većim besmisлом, dakle rješenjima kojima nije omogućeno da država funkcioniра kao moderna država. Dakle, i pored paradigme o pobjedi i porazu, vidljivo je da su svi gubitnici. Rezultati rata su više nego tragični, nema pobjednika ni poraženih. Posljedice rata su dugotrajne i velike, pa će ih osjetiti i naredne generacije.

Nisu potrebne brojke da bi se ilustriralo stanje nakon rata. Nezadovoljstvo stanjem poratno "postignutog" otvorilo je različite rasprave (s bezbroj suvislih i nesuvislih argumenta) o nužnosti izmjena dejtonskih ustavnih rješenja. Neka politička gledišta idu za tim da se dokine unutrašnja teritorijalna organizacija države, a neka da se ojačaju entitetska rješenja i ustrojstvo države, dok treći teže uspostavi i proširenju nove teritorijalno-funkcionalne cjeline.

Svi koncepti imaju opravdanje ukoliko se posmatraju s aspekta sadašnjeg stanje koje nudi i različita rješenja. Iz svega je vidljivo da političke elite nemaju saglasnost o konceptu i sadržini tih promjena. Ideje i argumenti bez vizije i koncepta, koji bi bio prihvatljiv za sve sudionike i za funkcionalnost države, neodrživi su i ne doprinose da se rasprava vodi argumentima, već političkim kalkulacijama koje imaju za cilj da zadrže sadašnje stanje i uspostavljene odnose. Iz rasprave koja se dinamizira i intenzivira, nužno se nameće pitanje o čemu se, zapravo, radi i o čemu treba govoriti. Od odgovora na pitanje političkih subjekata koji dinamiziraju društvene odnose i procese o kakvom karakteru promjena je riječ zavisi i to gdje je moguće krenuti i koja stručna rješenja ponuditi, a koja će predstavljati plodno tlo za efikasnu raspravu i rješenja u čvršćoj izgradnji ustavne pretpostavke za normalnu i funkcionalnu državu, njeno uređenje, tip i karakter vlasti – zapravo karakter cjelokupnog ustavnog sistema.

Značenje našeg Ustava u našim uslovima

Iako BiH nema veliku i dugu tradiciju ustavnog uređenja, s obzirom na karakter i povijesnu dimenziju u kojoj se nalazila, neophodno je osvrnuti se na značenje promjena i dimenzije koje ima u tradicijskom, političkom i etičkom pogledu. Da bismo odgovorili na pitanje kakve ustavne promjene i kako postići saglasnost o obimu i karakteru promjena, neophodno je da s društvenog aspekta razumijemo ustavnu tradiciju i historijsku dimenziju koju ima BiH u donošenju Ustava i njenom uređenju.

U najširoj javnosti, Ustav i njegovo promjene imaju veliko značenje. Političke tenzije i konflikti su uvijek prethodnica ustroja ili preustroja našeg uređenja. Ustav ima karakter natpravnog, pa i prvorazrednog političkog pitanja. Rašireno je shvatanje da se s ustavom gubi ili dobija država. Iz takve podsvijesti i političke ksenofobije, teško se postižu politički kompromisi i uspostavljaju ustavna rješenja.

Vidljiva je praksa da se ustavnim rješenjima ne vrši reforma samog sistema i karaktera vlasti. U balkanskim uslovima, država ima prerogative koji su karakteristika zemalja Evrope iz 19. stoljeća, a ona se ogleda u stalnom jačanju funkcija države u sferi u kojoj njena uloga treba da slabi, da se odvijaju demokratski procesi i slobode građana. Država želi velike prerogative u sferi kontrole privrede, umjesto da bude potpora slobodnom tržištu i konkurentnosti proizvodnje i kompanija. Stalno arbitrira u sferi nadmoći nad imovinskim i političkim pravima građana, umjesto da bude instrument koji služi čovjekovim potrebama. Uvijek djeluje otuđeno, represivno i rigidno na zahtjeve i potrebe vremena i građana radi kojih ona egzistira. Ne čudi odnos građana prema državi jer je ne doživljavaju kao svoju.

U odnosu sublimacije javlja se nerazumijevanje. Umjesto dijaloga, imamo monolog, umjesto argumenta, poseže se za silom, umjesto napretka, nudi se retrogradnost.

Primitivizam može biti kočnica za pozitivne promjene Ustava, a time i samog sistema. Često se čuva stečeno, a iz prkosa nudi ono u što i same političke "elite" ne vjeruju. Stalno se ostaje na liniji suprotnosti, umjesto konsenzusa i uvažavanja argumenata i potreba pojedinca. Takvo stanje rađa neracionalne sisteme, otuđene i neodgovorne "elite", česte sukobe i ratove bez efekta i cilja, pa i smisla za sam sistem, državu i čovjeka. To bi mogla biti i tačka koja strance zbunjuje, a nas "uveseljava" u "dinamizam" jalove politike.

Takva politika je neodgovorna, ali nažalost, i nekažnjena, jer se njome uvijek iznova zadobija povjerenje.

Ustav je na krajnjoj granici zaoštrenosti političkih ekstremizama koji nastoje stvoriti stanje u kojem promjene nisu moguće. Od Berlinskog kongresa do Dejtonskog mirovnog sporazuma, vidljivo je da se bosanskohercegovačko pitanje rješavalo negdje izvan i bez odgovornosti, a i bez prilike da ih izvedu autohtoni domaći subjekti.

To je ne samo politička i normativna prepreka, već i psihološka koja nije samo u domenu vladajućih političkih elita, već i stanovništva da nevjerojato svojim predstavnicima, ali i samim sebi, jer su uvijek u strahu ili rezervi prema ponuđenom, jer se osjećaju gubitnicima, a time u stvarnosti bježe od odgovornosti za svoje postupke.

Naime, promjenama našeg Ustava se želi promijeniti društveno stanje. Poredanost stvari u neredu, stvaraju na društvenoj sceni još veće konflikte i razlike. Umjesto sistematskog pristupa normativnim promjenama, stvaraju se pretpostavke za dublje i sadržajnije reforme društva.

Ne treba zaboraviti u kojim se društvenim uvjetima odvijaju ustavne promjene. Oni su višedimenzionalni na političkom, ekonomskom, socijalnom, intelektualnom ili moralnom nivou. Oni zavise i od međunarodnih političkih prilika koje su na neki način zaštitnici ili garanti određenih politika u susjednim zemljama, ili regionu.

Napomenimo – globalni procesi su na početku dvadesetog stoljeća išli za internacionalizacijom i ujedinjavanjem zemalja, a kraj su dočekali u disoluciji i rušenju tih ideala. U rasponu evropskih vrijednosti i procesa kretale su se i političke ideje nekih zemalja, pa i naše.

LITERATURA

- Duverger, M, *Politička sociologija*, Zagreb, 2001.
- *Dejtonski mirovni sporazum*, Skupština BiH, 2002.
- Ibrahimagić, O, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Magistrat Sarajevo, 2001.
- *Nedovršeni mir*, Izvještaj međunarodne komisije za Balkan, Helsinški odbor za ljudska prava Hrvatske i BiH, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 1997.

- Šarčević, E, *Ustav i politika*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1997.
- *Ustav Bosne i Hercegovine*, Skupština BiH, 2002.
- *Ustav Sjedinjenih Američkih Država*, "Panliber", Osijek, 1994.
- Zgodić, E, *Multiverzum vlasti*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2009.

ONE VIEW AT THE CHANGE OF CONSTITUTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

The Constitution presents the highest legislative and legal act of a certain state; it determines the type of the state's system, its territorial organization, type of government and its authority. Because of that there exist many disputes and different approaches considering its use, interpretation and implementation. In our context this question is even more complex because our Constitution is at the same time a peace agreement that not only stopped the war and sufferings but also established BiH as a state with a new territorial organization. Considering all this it is natural that this Constitution has many weaknesses and imperfections. After the Constitution was established there were many intense changes that were determined by globalization and by determination to join European Union. These facts are conditioning solutions that should organize a state in a new way and on a new democratic platforms different from those of the nineties. For European integration we need simpler and more functional state, domination of individual rights in opposite to collective repression and more efficient state authorities with the rule of law in opposite to domination of political centers. All actors of Bosnian society are aware of a need for constitutional reforms. At the same time there is no agreement about concrete and practical modes to make this happen. This is in a way a blockade of democratic courses. On a political scene there is a domination of worthless rhetoric which only disseminates passions that disable the change of the Constitution and proper functioning of the state and the rule of law.

Keywords: constitution, order system, authority, political parties, power, national dimensions, nationalism, ethnic prejudice, changes, legal norms, legal system, order of things

Neven Šimić, student sociologije
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Jasmin Peco, student sociologije
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

SUDBINA DRŽAVE-NACIJE U PROCESU GLOBALIZACIJE

REZIME

Društvena znanost se već duže vremena bavi pitanjem budućnosti države-nacije, a naročito je to izraženo u zadnja dva-tri desetljeća. To pitanje posebno zaokuplja teoretičare nacije i nacionalizma. Naravno, ne postoji jednoznačan odgovor na to pitanje, jer različiti teoretičari nude različita predviđanja. Prema jednima, država-nacija će uskoro biti stvar prošlosti i njeno vrijeme upravo istječe. Drugi autori, naprotiv, smatraju da se to neće desiti i da će država-nacija opstati u procesu globalizacije. Mišljenja jednih i drugih teoretičara iznijecemo u središnjem dijelu rada, iznoseći, naravno, i svoja zapažanja i pretpostavke, naročito u zaključnom dijelu.

Ključne riječi: globalizacija, država, nacija, nacionalizam, identitet

Država-nacija u razdoblju moderne i postmoderne

Država-nacija je oblik države koji se zasniva na teritorijalnosti, pravno-političkom autoritetu vlasti, nacionalnoj kulturi i suverenitetu. Nakon Vestfalskog mirovnog ugovora, iz 1648, kolektivna pripadnost se određuje teritorijalno, a nacionalni suverenitet se kao načelo uvodi s američkom Deklaracijom o nezavisnosti, iz 1776. i Francuskom revolucijom, 1789. godine. Nacionalni suverenitet se zasniva “na demokratskom i svjetovnom tumačenju izvora vlasti”. (Katunarić, 2003:97)

Nacionalna država svoju renesansu doživljava nakon 1848. godine i to će trajati sve do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Razvoj i afirmacija država-nacija se, dakle, vezuje uz doba moderne.

U postmodernističkoj eri dolazi do transformacije i redefiniranja države-nacije. To je vrijeme kad se svijet sve više povezuje, a to je već kontekst globalizacije. Glavna obilježja nacionalne države su teritorijalnost, suverenitet, nacionalna kultura i ona u procesu globalizacije bivaju relativizirana. Prema Anđelku Milardoviću, čak i pravni sistem nacionalne države biva relativiziran jer se nacionalna zakonodavstva moraju usklađivati sa zakonodavstvima nadnacionalnih država (kao npr. u slučaju EU). (Milardović, 2004:156)

Ismet Grbo piše da su glavna obilježja države-nacije relativizirana u procesu globalizacije. Porast nadnacionalnih asocijacija, multinacionalnih kompanija, poboljšanje tehnologije komuniciranja i dr, samo su potvrda koliko je proces globalizacije daleko odmakao. (Grbo, 2006:189)

Države više nisu jedini značajni akteri međunarodnih odnosa. Kao akteri, pojavljuju se pojedinci, nevladine organizacije, globalni ekonomski akteri (MMF, Svjetska banka, multinacionalne korporacije, i dr.).

Nadnacionalna udruživanja

Prema Giddensu, globalizacija je proces koji se odvija preko granica nacionalnih država. Postojeći mehanizmi upravljanja nisu više dovoljni. Države ne mogu kontrolirati i adekvatno upravljati mnogim procesima koji utječu na društva. Zato se javlja potreba za novim oblikom globalnog upravljanja. (Giddens, 2003:80)

Ismet Grbo u tekstu *Nauka, globalizacija i svijet država* ističe da države-nacije gube kontrolu nad mnogim procesima. "Ustvari, globalizacija se nametnula kao način rješavanja pitanja nemoći vlada država-nacija da odgovore na složena pitanja svog daljnjeg razvoja, to jest na lokalnom nivou." (Grbo, 2006:189)

Globalizacijski procesi vode prema tome da se uspostave pravila i standardi koji će važiti na globalnom, svjetskom nivou. Svijet ide u pravcu stvaranja globalne demokratske strukture, odnosno nadnacionalnih organizacija. Takve organizacije su Ujedinjeni narodi i Evropska unija. "Evropska unija se naročito smatra inovativnim odgovorom na globalizaciju i mogla bi da postane model za slične organizacije u drugim dijelovima svijeta u kojima postoje jake regionalne veze." (Giddens, 2003:80)

Postoje mišljenja koja upozoravaju da je globalizacija nova vrsta kolonizacije, a rat sredstvo za ostvarivanje određenih ciljeva. U knjizi *Imperij*, njeni autori Michael Hardt i Antonio Negri pišu da sa slabljenjem suvereniteta nacionalnih država jača novi oblik suverenosti – suverenitet političkog oblika globalizacije ili imperij. Da bi ostvario svoje ciljeve, imperij poseže za raznim oblicima interveniranja, a jedan od tih oblika je i rat, koji tako postaje sredstvo za zavodenje reda. (Hardt i Negri, 2003: 24)

U knjizi *Pod globalnim šeširo*m, Anđelko Milardović često koristi termin 'globalizam', pod kojim podrazumijeva "svako djelovanje upravljeno prema poimanju 'svijeta kao cjeline'". (Milardovic, 2004:301)

Uspoređujući globalizam s ideologijama poput anarhizma i liberalizma, Milardović smatra kako je globalizam u nekim segmentima blizak navedenim dvjema ideologijama (sve tri ideologije se na određeni način bore protiv nacionalizma i nacije-države). Globalizam je za transformaciju nacije-države, a ne njen nestanak. Međutim, globalizam nastoji maksimalno ograničiti utjecaj nacija-država. Osnovna težnja takvog djelovanja je uspostavljanje neke vrste svjetske ili globalne države, ali nacionalizam i nacija-država stoje na tom putu. Međutim, nastojanja da se oni ukinu ili oslabe mogu dovesti do otpora i jačanja nacionalizma.

Ulrich Beck globalizam označava kao „...shvaćanje da svjetsko tržište izgurava, ili zamjenjuje političko djelovanje, ideologijom vladavine svjetskog tržišta, tj. ideologijom neoliberalizma. Beck o globalizmu raspravlja kao o „ ‘misaonom virusu’ koji je napao sve stranke, redakcije, institucije. Vjerska dogma globalizma nije gospodarsko djelovanje, nego podređivanje svih i svega – politike, znanosti, kulture – primatu ekonomskog”. (Beck, 2001:24)

Odumiranje ili transformacija države-nacije

Kod tzv. „malih naroda“ postoji bojazan da će usljed globalizacije doći do njihove marginalizacije, odnosno do odumiranja njihovih kulturnih specifičnosti i da će biti asimilirani. Takav strah prisutan je naročito u tranzicijskim zemljama. Većina tih država suočena je s teškim ekonomskim problemima i u njima je, u manjoj ili većoj mjeri, došla do izražaja nacionalistička politika vodećih političkih stranaka. Teška ekonomska situacija i pravila koja nameće globalizacija mogu dovesti do toga da “raste interes za očuvanjem etno-nacionalnog identiteta i konzerviranjem države nacije”. (Grbo, 2006:191)

Manuel Castells smatra da “suvremeni nacionalizam gubi materijalno uporište”. Ekonomija, tehnologija, pa i državne ustanove globalno se umrežavaju i gube samostalnost. Castells, ipak, drži da država-nacija neće odumrijeti zbog globalizacije. Kao jedno od najjačih uporišta nacije i nacionalizma, on navodi kulturu. U uvjetima globalizacije i nestajanja suverenosti nacije-države, kulturni nacionalizam pruža najjači otpor tom procesu. (Katunarić, 2003:277)

Neki autori, poput Ernesta Gellnera, iznose predviđanja šta će se u budućnosti dešavati s nacijom i nacionalizmom. S tim u vezi, on smatra da nacionalizam u budućnosti neće biti glavni oblik politike, a nacija glavni oblik kolektivnog identiteta. On drži da će “daljnji procesi industrijalizacije i liberalizacije tržišta i kulturnih vrijednosti uvišestručiti društvene identitete i učiniti ih međusobno tolerantnijim... što bi jednom moglo istisnuti nacionalizam s glavne političke i kulturne scene.” (Katunarić, 2003:219)

Poput Gellnera, i Jurgen Habermas drži da će u postindustrijskom društvu nestati uvjeti koji su pogodovali nacionalizmu u industrijskom društvu. Nacionalizam je, prema njemu, “ideološki inženjering 19. stoljeća, čiji vijek trajanja upravo istječe.” (Katunarić, 2003:298) Habermas smatra da bi u skorijoj budućnosti evropski identitet mogao nadjačati onaj nacionalni. Međutim, ankete i razna

empirijska istraživanja u evropskim zemljama pokazuju da su građani i dalje znatno privrženiji svojim lokalnim identitetima (naciji, državi, lokalnoj zajednici..) nego evropskom identitetu.

Andelko Milardović tvrdi da globalizacija, ustvari, podrazumijeva denacionalizaciju; transformacija države-nacije, zapravo, znači njenu denacionalizaciju.

Kako je već rečeno, globalizacija kao proces, u manjoj ili većoj mjeri, izaziva otpore. Nacionalizam kao politička ideologija može biti odgovor na globalizaciju. Prema Milardoviću, radi se o vrsti otpora koji se odvija na dvije razine, visoj i nižoj. Viša razina podrazumijeva „pokušaj renacionalizacije nacionalnih država“ (npr. od strane konzervativaca i „evroskeptika“, u Velikoj Britaniji); na nižoj razini, radi se o otporu često veoma radikalno orijentiranih populističkih pokreta. (Milardović, 2004:156)

ZAKLJUČAK

Mišljenja nekih vrlo relevantnih teoretičara (Habermas, Gellner...) da će države-nacije u procesu globalizacije sve više slabjeti i postupno nestajati dosadašnje iskustvo i praksa ne potvrđuju. Ako sadašnje stanje pokušamo sagledavati i u njegovom budućem kretanju i razvoju, čini nam se da se teze spomenutih istraživača neće potvrditi. Svi do sada poznati globalni i regionalni oblici saradnje i udruživanja nisu ponudili neke uvjerljive dokaze o slabljenju države-nacije.

Ujedinjeni narodi, kao najširi oblik međunarodne saradnje, pomogli su napretku ostvarivanja saradnje i upoznavanju između različitih naroda i država. Međutim, rezultati te globalne međunarodne institucije daleko su ispod potreba i očekivanja čovječanstva. Brojni su primjeri u svijetu gdje UN nisu uspjele riješiti konflikte, a niti spriječiti sukobe, pa taj 65-ogodišnji međunarodni globalni subjekt sve više gubi autoritet.

Evropska unija je najefikasniji i najbolji oblik međunarodnog udruživanja. Međutim, ni udružene članice EU ne odriču se svoje nacije-države. Ekonomski, monetarni i razvojni suverenitet članica djelimično je prenesen na Uniju, ali kulturni, nacionalni, etnički i vjerski identiteti neće se ni globalizirati niti slabjeti. Velike nacije i velike kulture s razlogom su ponosne na svoju tradiciju i na tome insistiraju. Tzv. „male nacije“ i kulture još su osjetljivije na svoju tradiciju i kulturu, jer se plaše da u globalnom društvu ne izgube svoje posebnosti. Vjerovatno je to glavni razlog što i u samoj Evropskoj uniji imamo težnje za nastankom novih država-nacija, a primjeri su u Belgiji, Španjolskoj, Velikoj Britaniji. Treba očekivati da će velike i globalne međunarodne asocijacije naći rješenja da ne dolazi do novih nervoza i nepotrebnih podjela. U tom kontekstu, treba sagledavati i budućnost Bosne i Hercegovine, mada su svi primjeri različiti, tj. podjele u navedenim primjerima imaju drukčiji kontekst nego što je to historijska zbilja BiH.

I na kraju, mislimo da se može zaključiti kako će se država-nacija transformirati, ali neće nestati. Barem ne u skorijoj budućnosti. S obzirom da je država-nacija veoma „otporan“ koncept, vjerovatno će se teoretičari nacije i nacionalizma i u budućnosti intenzivno baviti tim pitanjem i izlaziti s novim teorijama.

LITERATURA

- Beck, U. *Što je globalizacija?*, „Vizura”, Zagreb, 2001.
- Giddens A. *Sociologija*, Beograd, 2003.
- Grbo, I. *Nauka, globalizacija i svijet država*, Godišnjak FPN, Sarajevo, 2006.
- Hardt, M, Negri, A. *Imperij*, „Arkzin“, Zagreb, 2003.
- Katunarić, V. *Sporna zajednica*, Naklada „Jesenski i Turk“, Zagreb, 2003.
- Milardović, A. *Pod globalnim šešišrom*, Centar za politološka istraživanja, Zagreb, 2004.

THE FATE OF THE NATION-STATE IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION

SUMMARY

The social science, for a longer period of time, has been dealing with issues of the future of a state-nation, and that has been particularly pronounced in the past two-three decades. The issue is particularly absorbing for theorists from the field of nation and nationalism. Of course, there is no unanimous answer to this question, as different theorists offer diverse predictions. According to some theorists, the state nation will soon be a thing of the past, with its time already running out. Other authors, however, believe that will not happen and that the state-nation will subsist the process of globalization. We will present the opinions of these differing authors and theorists in the mid-section of this text, through paraphrasing and citing their theoretical suppositions, naturally along with bringing forward our own independent observations, especially in the concluding part of this article. In that endeavour, our present knowledge of this subject matter, gained through university education from units on nation and globalisation will certainly benefit us.

Keywords: globalisation, state, nation, nationalism, identity

Tanita Husković, studentica psihologije
Nastavnički fakultet „Univerziteta Džemal Bijedić“ u Mostaru

Maida Rahimić, studentica psihologije
Nastavnički fakultet „Univerziteta Džemal Bijedić“ u Mostaru

FRENOLOGIJA: NAUKA ILI PSEUDONAUKA?

REZIME

Pojam *frenologija* nastao je od riječi *phrenos* – što znači *um*, te *logos* ili nauka/znanost, s jedne strane se definirana kao znanost, dok je drugi nazivaju pseudoznanaošću. Za primarni cilj ima proučavanje oblika lubanje, te na osnovu njega ukazuje na mentalne sposobnosti i karakterne osobine pojedinca. Pružala je detaljan opis moždanih funkcija. Iako nije utvrđen njen status kao nauke, njen značaj u mnogim naučnim oblastima je nesporan. Osvrnucemo se na intrigirajuće debate vezane za karakterizaciju frenologije kao znanosti ili pak pseudoznanosti. Nastojacemo analizirati uspon i pad frenologije, te ustanoviti prednjače li njene negativne, ili pozitivne strane, u cilju utvrđivanja njenog statusa i značaja. Istaknucemo značaj Franza Josepha Galla i njegovog rada na području frenologije, također i njegovog nasljednika, Johann Gaspar Spurzheim, te Georga Combea.

Ključne riječi: frenologija, znanost/nauka, pseudonauka/pseudoznanost, Gallova doktrina, empirijska validacija.

UVOD

Frenologija počinje djelovanjem i biva široko prihvaćena u javnosti i od naučnika, već početkom XIX-og stoljeća. Glavni fokus svog djelovanja, ona usmjerava na mjerenja ljudske lubanje, zasnovana na konceptu o postojanju posebnih dijelova na području mozga kojim su dodijeljene specifične funkcije. Dakle, frenologija je davala izuzetno detaljan opis moždanih funkcija, te se sastojala

od pomno izgrađenih empirijskih osnova, ali ipak ostavlja duboku dilemu da li je karakterizirati kao znanost, ili pak pseudoznanost.¹¹

Temelji frenologije

Ocem frenologije smatra se Franz Josepha Gall. Tvrdnje da se o ličnosti može zaključivati na osnovu fizičkog izgleda, posebno izgleda lubanje su temelji za nastanak frenologije kao nauke. Kroz istraživanja koja je dugoročno provodio, vodio se znanstvenom metodom eksperimenta, te postupkom opservacije. Nastojao je da izvrši empirijsku validaciju¹² pomenute teorije koju je smatrao naučnom. (Fulgosi, 1981)

Prema Gallovoj doktrini, mentalni sklop pojedinca se sastoji od 42 sile ili funkcije, 6 unutarnjih, 10 sebičnih, 5 moralnih, 5 samousavršavanja, 8 intelektualnih, 4 sposobnosti pisanja, te 4 refleksivne. (Hothersall, 2006) Svaka od tih sila, zauzima samo njoj specifičnu poziciju na moždanoj površini. Činjenica je da lubanja priljubljena uz mozak dopušta jasan uvid u konture koje odražavaju devijacije na njegovoj površini, pri čemu dobro razvijene sile prouzrokuju krvžice na lubanji, dok slabije razvijene prouzrokuju udubljenja na istoj.

Došao je do zaključka da je vanjski izgled određenih facijalnih odlika relevantan za određivanje mentalnih sposobnosti individue. Shodno tome, vršio je generalizaciju ljudskih mentalnih i intelektualnih sposobnosti, što je vremenom zaživjelo u društvu u tolikoj mjeri da se čak i prilikom zapošljavanja radnika morao donesiti frenološki iskaz frenologa.

Zaključci Franz Josepha Galla, navedeni na osnovu primjera vezanih za facijalni izgled ljudi, kao što su karakteristične velike, izbuljene oči, odaju utisak o visokoj inteligenciji individue te njegovom dobrom pamćenju. Primjer o kvrgama na lubanji direktno iznad uha, gdje se nalazi centar odgovoran za gramzivost, bio odlika većinskog dijela džeparoša, što navodi na činjenicu da Gallova teorija ima potencijala da bude potvrđena, bar kroz taj specifični primjer.

Razvoj frenologije i njeno utemeljenje u društveni sistem

Počeci i razvoj svake teorije i znanosti, pa tako i Gallove, biva praćen kako širokorukim prihvatanjem, tako i odbijanjem. Netom nakon deklariranja svoje doktrine, Gall je stekao veliki broj sljedbenika, ali i protivnika.

Poznata je činjenica koliki je Crkveni značaj u društvu bio u XIX stoljeću, te je zbog toga njeno odobravanje ove teorije bilo od vitalnog značaja. U tom slučaju,

¹¹ Pseudoznanost/pseudonauka - djelatnost koja se pokušava predstaviti kao znanost oponašajući njene postupke, ali ne dostiže standarde kakvi se prakticiraju u legitimnim poljima koje pokušava oponašati.

¹² Empirijska validacija – potrebna potvrda hipoteze u svrhu statusa znanosti.

odobranje je izostalo. Crkva razvija visoki nivo netolerancije prema Gallovoj teoriji, te pomjera granice do tih mjera da zabranjuju Gallove javne nastupe i stavljaju Gallove knjige koje objašnjavaju njegova zalaganja, na Index zabranjenih knjiga.

Crkva pronalazi ateističke motive i ubjeđenja u njegovoj teoriji, mada je Gall imao suprotno viđenje. Njegova teorija biva nazvana materijalističom, s primjesama motiva determinističkih predrasuda, a povrhu svega ispunjenim ateističkim implikacijama. Ipak, on pronalazi i prihvatanja od određenog dijela društva, ali najvažniji pojedinac biva Johann Gaspar Spurzheim, koji je uveliko doprinio razvoju i shvatanju frenologije kao priznate naučne discipline. Iako su oba ova znanstvenika imala poprilično različita stajališta o pitanju načina vršenja eksperimenata, pri čemu je Gall bio dosta negativan, pesimističan i ciničan, a Spurzheim bio suprotnih uvjerenja, te je više podsjećao na propagandistu, nego na naučnika poput Galla. No, uprkos tim razlikama, djelovali su i vjerovali u isti cilj, a to je što preciznija analiza anatomije lubanje, kako bi se okarakterizirali ljudski mentalni kapaciteti.

Dva naučnika su zaslužna i za privilegiran status frenologa kao anatoma ili znanstvenika. Prekretnicu u određivanju statusa frenologije, po našem mišljenju, predstavlja djelovanje škotskog frenologa Georg Combea. Kroz mnogobrojna predavanja i demonstracije, propagirao je frenologiju kao kult, a ne kao nauku, što je znatno nazadovalo Gallovu verifikaciju. Nakon smrti njegovog istraživačkog partnera Spurzheima, izvršena je obdukcija koja je pokazala da je njegov mozak bio natprosječnih dimenzija, težine 1616 grama, što je oko 284 grama više od prosječnog. Taj nalaz navodi na još veću popularizaciju frenologije. (Hothersall, 2006)

Iako je i tada izostalo priznanje frenologije kao empirijske znanosti, rad G. Combea ostavlja znatno pozitivan dojam o frenologiji s obzirom da se kroz implikaciju frenologije, borio protiv diskriminacije, rasizma, te omalovažavanja ženskih prava.

Pozitivne i negativne implikacije frenologije

Gledajući s perspektive pozitivnog uticaja i značaja frenologije izdvojile smo nekolicinu primjera:

- Pozitivno djelovanje frenologije na području ukidanja diskriminacije;
- Američka kultura je značajno promjenjena frenološkim stajalištima, te iako se uopće dovodi u pitanje postojanje frenologije, još uvijek se pronalaze tragovi i motivi iste u kulturološkom aspektu;
- Frenološke promocije i propaganda su uspješno podizali nivo ljudske svijesti i tolerancije. Pokazivana im je kao put ka sreći, te je imala funkciju da motiviše populaciju. Tu su pronađena rješenja za mnoge mentalne, do tada neobjašnjive fenomene lubanje;

- Određene dijagnoze frenologa se ispostavljaju tačnim; npr. pregledom Reya Kroca frenolozi su ustanovili uspješnu karijeru vezanu za hranu, što se kasnije uspostavlja tačnim, s obzirom da je on osnivač poznate tvrtke McDonald's;
- Pozicioniranje mozga kao organa uma, te isticanje da se sve mentalne funkcije mogu lokalizirati u mozgu, uveliko doprinose razvoju psihologije koja je jako značajna u današnje doba;
- Propagirajući koncept individualnih razlika mjereći ljudske mentalne sposobnosti pomoću posebnih skala, frenologija pomaže i pri razvoju i promovisanju diferencionalne psihologije¹³ i teorije ličnosti;
- Neizostavni je i značaj Galla kao oca bihevioralnih znanosti, koji je poticatelj društvenih reformi;
- Materijalizacija frenoloških ideja se pokazala kao unosan posao, obezbjeđujući velike beneficije određenoj klasi poduzetnika. Prodaja frenoloških pomagala raste, te samo-instruktorske knjige su veoma prodavane i bivaju bestseleri.

Pored enormnog broja pozitivnih uticaja frenologije, moramo se zapitati zašto nije decidno deklarirana znanost, te je svrstavana u istu kategoriju sa astrologijom, hiromantijom¹⁴, alhemijom i hipnotiziranjem?

- Ljudska osobnost je i suviše kompleksna da bismo je mogli objasniti i analizirati kroz ovako jednostavne teorije poput Gallove doktrine, s obzirom na nisku ograničenost ljudskih sposobnosti predstavljene kroz 42 sile i funkcije;
- Problemi sa frenologijom bivaju i varijacije u teoriji i praksi frenoloških uvjerenja, gdje pri razvijanju teorija dolazi do odstupanja u praksi;
- Sukobljavanje frenologa sa društvom se rađaju u situacijama kada manjkaju u zahtjevanim objašnjenjima, poput slučaja Descartesa koji je zaslužen bio smatran jednim od najvećih mislioca svog vremena, s obzirom na njegovo djelovanje. Ipak nakon njegove smrti po frenološkoj teoriji, Descartes bi trebao biti okarakterisan kao osoba s niskim intelektualnim sposobnostima, s obzirom na izgled njegove lubanje, tačnije područja čela. Taj zaključak rađa averziju i skepticizam kod ljudi prema frenologiji s obzirom na Descartesov status;
- Završni udarac na temelje frenologije baca Megendie. Naime, on daje istraživaču frenologije Spurzheimru, lubanju imbecila na analizu, predstavljajući je kao ljubanju visoko inteligentnog francuskog matematičara i fizičara Pierre Laplacea. Činjenica da on ne prepoznaje zamjenu lubanje, te karakterizira lubanje kao što su mu predstavljene, tj. aludirajući na visok nivo inteligencije kod lubanje imbecila, ukazuje na slabosti, nerazvijenost i nesigurnost frenologije kao značajne naučne discipline;
- Proučavanjem mozga životinja, te korelacija istog sa životinjskim ponašanjem ukazuje na rupe u frenološkoj teoriji. Pierre Flourens je bio vodeći stručnjak i

¹³ Diferencijalna psihologija-grana psihologije koja se bavi proučavanjem individualnih i grupnih razlika u ponašanju.

¹⁴ Hiromantija- umijeće tumačenja linija dlana.

istraživač u ovom području. Putem svojih eksperimenata na životinjskom mozgu on ukazuje da debljina lubanje različita je od mjesta do mjesta, a konture lubanje ne odgovaraju konturama mozga, pa je stoga zaključuju da je osnovna pretpostavka frenologije pogrešna. Fronolozi smještaju zaljubljenost u područje koje se nalaze na mjestu malog mozga. U svojim eksperimentima ablacije Flourens je ustanovio da oštećenje malog mozga izaziva poremećaje motoričkih aktivnosti, ali ne utiče na seksualni nagon životinja. (Hothersall, 2006).

Osvrt i zaključci na pitanje statusa frenologije

Na samom početku frenologija je bila široko prihvaćena kao naučna disciplina, ali je takva ostala samo u XIX stoljeću. Tok razvoja frenologije kretao se od empirijske znanosti, pa sve do pseudoznanosti, kakvom danas najčešće slovi. Iako su pozitivne strane frenologije ostavile neizbrisiv pečat na društvo, društveno uređenje, korelacije u poslovnom svijetu, kulturološke aspekte, uključujući literaturu, zatim promoviranje pozitivnih osjećanja ljudi, kao što su entuzijizam, sreća i hrabrost, najistaknutiji utjecaj su imale na ukidanje diskriminacije na bilo kojem osnovu.

S obzirom na sadašnji status frenologije, očigledno je da su negativne strane prednjačile. Razlike u teoriji, te implikaciji frenoloških ubjeđenja u praksi, ograničen broj sposobnosti i sila navedenih u Gallovoj doktrini, skepticizam zbog Spurzheimovog eksperimenta, te Flourensove logičke kritike teorije frenologije kroz ponašanje životinja, onemogućuje da ideja frenologije i Gallove doktrine bude općeprihvaćena.

Smatramo da je od velike važnosti napomenuti da je F. J. Gall bio prvi koji je uočio razliku između bijele i sive materije koja gradi mozak i kičmenu moždinu. Njegova teorija da su mentalne funkcije smještene u različitim dijelovima mozga je potvrđena anatomskim istraživanjima sredinom 19. vijeka, ali utvrđeno je da je lubanja suviše debela da bi odražavala različite mentalne funkcije smještenih na različitim mjestima u mozgu.

Također, kroz opservaciju izgleda lubanje, evidentno je da ona daje odraz mentalnih sposobnosti individue. Uzeli smo u razmatranje izgled osoba s blažim mentalnim poremećajima, kao i težim, iako njihova retardacija može potjecati od negenetskih faktora, te smo zaključile da se prema njihovom izgledu može prepoznati defekt.

Vodeći se definicijom pseudoznanosti kao djelatnosti koja se pokušava predstaviti kao znanost, oponašajući njene postupke, ali ne dostiže standarde kakvi se prakticiraju u legitimnim poljima koje pokušava oponašati, zaključile smo da je frenologija bliža statusu pseudoznanosti. Razlozi za taj zaključak su izostanci riskantnih pretpostavki, potom nepružanja prilika da se dokažu frenološke teorije, slabom poznavanju prave prirode pojava, te izostanci egzaktnih odgovora koji bi podržali njene hipoteze.

Uprkos društvenim protivljenjima, necijenjenom statusu pomenute teorije, njen utjecaj, te značaj na današnje znanosti je nesporan.

Nepobitna je činjenica da je frenologija prethodila stvaranju temelja nauka, poput teorije ličnosti, te diferencijalne psihologije, kako i bihevioralne znanosti. Ipak je empirijska validacija frenologije kao znanosti, kroz korištenje znanstvenih metoda, izostala, te je, u najboljem slučaju, frenologija okarakterizirana kao pseudonauka.

LITERATURA

- Fulgosi, (1981). *Psihologija ličnosti*. „Školska knjiga“, Zagreb.
- Hothersall, (2006). *Povijest psihologije*. „Naklada slap“, Zagreb.
- Carroll, (1994). www.skeptical.com/phren.html
- Schädellehre, (2001). www.phrenology.org
- Wales, (2001). <http://en.wikipedia.org/wiki/Phrenology>
- Wales, (2001). <http://hr.wikipedia.org/wiki/Pseudoznanost>
- Wyhe, (2000). www.victorianweb.org/science/phrenology/intro.html

PHRENOLOGY: ZNANOST ILI PSEUDOZNANOST?

SUMMARY

Phrenology, derived from the word phrenos (mind), and logos (science), is defined as a science by some, while others tend to refer to it as a pseudoscience. The primary goal of phrenology is the study of skull's shapes, and by the virtue of this indicates mental abilities and personality traits of an individual. It provided a detailed description of brain functions. Although its status as a science is not established, the importance of phrenology in many scientific areas is undeniable. In this article, we discuss the intriguing debates concerning the characterization of phrenology as a science or pseudoscience. We will try to analyse the rise and fall of phrenology, and whether its negative or positive sides are at the forefront, with the aim of establishing its status and importance throughout history. We will stress the importance of Franz Joseph Gall and his work in the field of phrenology, and his successor Johann Gaspar Spurzheim and George Combe. We will present the research conducted through the XIX and XX century in the area of phrenology, as well as our conclusions regarding this term, which are obtained through the scientific method of experiment and observation, which tend to classify phrenology as a pseudoscience.

Keywords: phrenology, science, pseudoscience, Gall's doctrine, empirical validation

Kultura i mediji

dr sc. Marko Dragić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Mersiha Ramić, prof. književnosti

KULTURNA BAŠTINA BOŠNJAKA U STIPANIĆIMA KOD TOMISLAVGRADA

U puku stoji prava sila naroda, on je od svega naroda najviše spojen sa zemljom, a bude li u njega obrazovanja i samosvijesti, ni sve sile svijeta neće narod krenuti s puta kojim udariti mora; zaman su sve tuđe spletke, zaman su vanjski pokušaji da navuku narod na svoje – on stoji čvrsto kao dub, jer je dubu silan korijen, a taj korijen je puk.

(...) al dobro je da narod sam zaviri u dušu, da otvori krvavu knjigu minulih dana, jer je prošlost vazda zrcalom sadanjeg doba. Dobro je da narod sazna gdje je zgriješio i posrnuo, gdje li se proslavio i podičio. To neka mu je naukom za buduća vremena.

AUGUST ŠENOA

REZIME

Kulturna baština sadrži višestoljetno i višemilenijsko iskustvo i zrcali život narodā i čovječanstva. U radu se navode suvremeni izvorni terenski zapisi: usmenih priča, šala i viceva, poslovice, pučkih vjerovanja i starinskih igara Bošnjaka u Stipanićima kod Tomislavgrada. Zapisi se navode i multidisciplinarno interpretiraju u kontekstu duhovne baštine Hrvata koji žive u Stipanićima. Primjeri u radu imaju životnu: edukativnu, didaktičnu i općekorisnu društvenu funkciju. Kulturna baština sadrži i iznimnu estetsku vrijednost. Tomu zorno svjedoče i primjeri u ovom radu. Neki od tih primjera imaju antologijsku vrijednost. Oni svjedoče višestoljetni i višemilenijski suživot naroda na ovim prostorima, kao i njihovu duboku ukorijenjenost u europsku civilizaciju. Poznavanje kulturne baštine oslobađa ljude i narode od straha, drugih i drugačijih. Kulturne baštine naroda u Bosni i Hercegovini međusobno se prepleću.

Ključne riječi: kulturna baština, didaktičnost, edukativnost, identitet, životna i estetska funkcija.

UVOD

Kulturna baština sadrži višestoljetno i višemilenijsko iskustvo i tako zrcali život narodā i čovječanstva. Odnos spram baštine civilizacijski je čin i u srži je odnos prema predcima. Nepovoljne povijesne okolnosti, najvećim su uzrokom što tradicijsku kulturu Bošnjaka, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini nisu dostatno istraživali filolozi, etnolozi, antropolozi i drugi znanstvenici.

Međutim, golemu duhovnost narod je kroz minula vremena i još uvijek sačuvao do naših dana. Opći je trend u svijetu čuvanje nematerijalne kulturne baštine (usmena-književna baština, običaji, obredi, tradicijski ophodi, pučka vjerovanja, tradicijski obrti i dr), koja je prema UNESCO-voj Konvenciji iz 2003. godine ključni segment prepoznavanja i definiranja kulturnih identiteta koji su osobito ugroženi.

U ovom radu navode se i interpretiraju: usmene priče, šale i vicevi, poslovice, pučka vjerovanja i starinske igre. To su izvorni terenski zapisi navedeni duhovnom kontekstu baštine Hrvata koji žive u Stipanićima, te u kontekstu europske i svjetske kulturne baštine.

Cilj rada je od zaborava otrgnuti duhovnost Bošnjaka, sačuvati je pokoljenjima i multidisciplinarnom metodologijom ukazati na životnu i estetsku funkciju kulturne baštine.

1. USMENE PRIČE

Svaka je kultura na sebi svojstvene načine oblikovala bitne motive koji su postali (usmeno)književni. Usmene priče pripovijedali su pripadnici najstarijih civilizacija. Sumersko-babilonsko-asirski *Ep o Gilgamešu* (oko 1700. g. prije Krista) sadrži motive koji se nalaze i u Bibliji (čovjek napravljen od gline, zmija koja je ukrala besmrtnost, čovjek pretvoren u prah, opći potop, silazak u podzemlje – pakao i drugi). (Košutić-Brozović, 1996, p. 10)

Usmene priče nalaze se i u staroindijsko-sanskrtskoj svetoj knjizi *Vede* (usmeno znanje) koja je nastajala od 16. do 6. st. prije Krista. U *Bibliji* je mnogo usmenih predaja i legendi. Usmene priče nalaze se i u *Talmudu* (usmenoj znanosti) sastavljenom na temelju židovskoga tumačenja *Staroga zavjeta*. *Tipitaka* (tri košare) sveta je knjiga budizma koju je utemeljio Gautama Buddha (563.-483. pr. Kr). Ta knjiga sadrži Buddhine govore, komentare, filozofsko-religijske traktate i lirsku poeziju. U *Kur'anu* (612-653) su, također, prisutne usmene priče i poslovice. (Treba naglasiti da se, pored usmenih priča, u svetim knjigama nalaze i drugi žanrovi usmene književnosti).

U antičkoj književnosti i povijesti ima mnogo podataka o usmenim pričama. Pod Ezopovim (6. st. prije Krista) imenom do naših je dana više od 400 basni. Na značaj usmenih priča ukazivao je „otac povijesti“, Herodot (5. st. prije Krista). Grčki povjesničar i vojskovođa iz Atene, Tukidid (r. oko 460. umro oko 396) u djelu *Spis o ratu Peloponežana i Atenjana* (8 knjiga) navodi velik broj usmenih priča koje je zabilježio kod zaraćenih strana. (U to doba i riječ *historija* znači *priča*). Usmene

priče, među ostalima, spominje Platon (4. st. prije Krista), a njegov i Zenonov učenik Aristotel (384-322) istaknuo je da je poezija (podrazumijevajući pod tim nazivom književnost) istinitija i povjesnija od povijesti. O usmenim pričama govorio je i Ciceron. Apulej (oko 125-180) u svoj fantastično-satirički roman *Metamorfoze* ili *Zlatni magarac* inkorporirao je bajke i predaje, među kojima je najpopularnija *Priča o Amoru i Psihi*. Antički grčki i rimski motivi nalaze se u suvremenim zapisima hrvatskih, bošnjačkih, srpskih, crnogorskih i drugih slavenskih usmenih priča.

Golem je značaj indijske zbirke *Pančatantra* (3. st). Sastavljena je od pet knjiga: *Razdvajanje prijatelja*, *Stjecanje prijatelja*, *Vrane i sove*, *Gubitak stečeneoga* i *Nepromišljeno djelovanje*. U zbirci su priče, bajke i basne prožete didatičnim stihovima. Tu je i priča o glupim sinovima kralja Amarašaktija koje mudrac Višnušarman pomoću priča uči umjetnosti vladanja. U *Pančatantri* se nalaze motivi iz *Mahabharate*. *Pančatantra* je jedna od najvažnijih zbirka svjetske usmene književnosti, a motivi iz nje nalaze se u usmenim pričama mnogih naroda. (Košutić-Brozović, 1996, p. 60-61)

Djelo *Gesta Romanorum* (*Junačka djela Rimljana*) nastalo oko 1300. godine i sadrži usmene priče i anegdote. U tome je djelu više priča o Aleksandru Velikom Makedonskom.¹⁵

Arapski zbornik priča *Tisuću i jedna noć* (9-14. st) pripovijeda o mudroj i lijepoj Šaharzadi. Snažan je utjecaj toga djela na svjetsku književnost.

Giovanni Boccaccio (1313-1375) napisao je *Dekameron*, koristeći priče sedam djevojaka i tri mladića koji su 1348. godine pobjegli iz, kugom poharane, Firence. Boccaccio je u pisanoj književnosti afirmirao novelu.

Mnogi su renesansni i barokni književnici veliku pozornost davali usmenim pričama i stvarali svoja djela uzimajući građu iz njih. Takvi su, primjerice, Miguel Cervantes (1547 – 1616) i William Shakespeare (1564–1616). Shakespeare je dramu *Mletački trgovac* napisao na temelju priče *Dram jezika* koja je poznata i kod Hrvata u BiH u zapisu Ivana Franje Jukića koji je objavio u Vrazovu *Kolu*. (Pasarić, 1923, p. IX)

U 17. st. o usmenim pričama piše i koristi ih La Fontaine. Francuz Charles Perrault (1628–1703) postigao je velik uspjeh zbirkom priča koje je zabilježio ili sam izmislio. Perraultov sunarodnjak Antoine Galland (1646–1715) skrenuo je veliku pozornost pripovijetkama iz zbirke *Tisuću i jedna noć*.

U romantizmu je općenito snažan interes za usmenu književnost. Tomu je mnogo doprinio Johan Wolfgang von Goethe (1749–1832). U romantizmu se javlja interes i za narodno pripovijedanje. Goethe spominje pripovijedanje svoje majke, a A. S. Puškin (1799.– 1837) govori o svojoj dadilji Arini Rodonovoj, od koje je čuo bajke i pjesme. Braća Jakob i Wilhelm Grimm započinju novo razdoblje u teoriji usmenih priča. Oni su u tri sveska objavili *Dječje bajke* (1812. g. prvi, 1815. drugi i

¹⁵ Za oblikovanje hrvatske usmene proze iznimno su važna djela: *Fiore di virtu*; *Aurea legenda* Jakoba Voragine, *Sermones discipuli* Ivana Herolta te srednjovjekovne hagiografije i legende.

1822. treći svezak). Polazište braće Grimm je odnos između bajke (*Märchen*) i predaje (*Sagen*). Veliki znanstveni interes za usmene priče pobudio je Nijemac Theodor Benfey 1858. g. petosveščanim prijevodom staroindijskih priča. To je djelo nastavio Johannes Hertel 1909. g. (Čubelić, 1990, p. 210 - 212)

U komparativnom pristupu proučavanja usmenih priča značajna je zemljopisno-povijesna metoda tzv. *Finske škole* koju su utemeljili Kaarle Krohn i Antti Aarne. Ti su znanstvenici utvrđivali nastanak i migraciju bajki. Sljedbenik *Finske škole*, Amerikanac Stith Thompson, sa suradnicima, sastavio je katalog u kojemu su pripovijetke razvrstane po tematskom i motivskom indeksu. (Kekez, 1986, p. 151) Međutim, taj katalog ima manjkavosti, a najveća je što se u njemu ne vide osobitosti nacionalnih kultura.

Švicarac rumunjskoga podrijetla, Andre Jolles, 1929. godine, u „jednostavne oblike“ uvodi bajke, predaje i legende, ali ih manjkavo tumači.

Nakon braće Grimm, najznačajniji doprinos u proučavanju usmenih priča dao je Mihail Jakovljevič Propp (1895–1970) knjigom *Morfologija bajke*.

Američki filolog Richard Cavendish, u djelu *Legende svijeta*, pod pojmom legende podrazumijeva usmene priče i ističe da „legende izdržavaju probu vremena bolje nego prava povijest“. (Cavendish, 1984, p. 9) Slično je i u filologijama drugih naroda.

Usmene priče često se koriste i u druge neknjiževne svrhe. Njih upotrebljavaju i menadžeri, i motivatori. Tako, primjerice, jedan od najbogatijih ljudi i motivatora, Zig Zigar, u knjizi *Pogled s vrha* (2000) navodi basnu o dva zrna u zemlji i koja razgovaraju. Jedno zrno se uplašilo i nije smjelo izniknuti, a drugo je naraslo u prekrasnu biljku. Ono plašljivo zrno ostalo je u zemlji. Ptica ga je pozobala.

Usmene priče obuhvaćaju bajke, basne, predaje, novele, anegdote, šale i legende. Raznovrsnost usmenih priča svjedoče i njihovi nazivi na raznim jezicima. U starogrčkom *mit*, *apologos* (novela); latinskom *fabula*; engleskom *story*, *legend*; njemačkom *Märchen*, *Sage*, *Legende*, *Novelle*, *Schwank*. Zanimljivo je da su se usmene priče u slovenskom, slovačkom, češkom, bugarskom jeziku nazivale *povesti*. U portugalskom jeziku se zovu: *fabula*, *historia*, *lenda*, *caso* itd. (Čubelić, 1990, p. 209-210) Usmene priče se u talijanskoj, engleskoj, američkoj filologiji nazivaju *legendama*.

U hrvatskom, bosanskom i srpskom jeziku poznati su nazivi *priča*, *pripovijetka*, *pripovijest*, *bajka*, *basna*, *kazavica* (*kazalica*)¹⁶, *vjerovanja*. Narod usmenu prozu naziva *priče*, *beside*, *legende*.

¹⁶ Kazavicom ili kazalicom nazivane su i epske pjesme.

Legenda je latinska riječ i znači *ono što valja čitati, ono što treba čitati*. Ona je vrsta priče koja ima vjerski karakter.¹⁷ U njezin se sadržaj vjeruje. U legendama su sudionici vjerski dostojanstvenici.

Legenda se dugo poimala kao pripovijest iz života svetaca, te o Božjim i svetačkim čudesima. Legende su fakturom bliske predaji i katkad su teško odvojive od nje, ali je ipak element čuda njihov *genus specificum* što ih donekle izdvaja. Legende unose red i harmoniju u život. Božja i svetačka čuda ispravljaju nepravde, nagrađujući dobro, a kažnjavajući zlo. U bošnjačkoj filologiji legende se nazivaju hićaje (hikaje). (Softić, 1997, p. 16)

Usmene su priče književnost, a književnosti nije da pripovijeda o onome što se dogodilo, već o onom što bi se moglo tipski dogoditi, kako su to već rekli veliki filološki autoriteti. (Dragić, 2008, p. 249) Usmene priče mogu se razvrstati i prema njihovom odnosu prema zbilji. Po toj klasifikaciji priče bi bile zbiljske (realistične) i fikcijske (izmišljene, mistične, fantastične). Usmena proza može se razvrstati prema motivima, temama i oblicima. Žanrovi usmenih priča su: 1. *Bajka*. 2. *Basna*. 3. *Predaja: Povijesne predaje. Etiološke predaje. Eshatološke predaje. Mitske predaje. Dmonske predaje. Pričanja iz života*. 4. *Legenda*. 5. *Novela*. 6. *Anegdota*. 7. *Sitni oblici: Šala. Vic*.

Prve bošnjačke usmene priče nalaze se u *Ljetopisu* (1746-1804), Mula Mustafe Bašeskije. Najstarija zbirka bošnjačkih usmenih priča objelodanjena je 1886. godine pod naslovom *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne*, a „čuo ih je sve od muhamedovaca“ i zapisao Kamilo Blagajić¹⁸. Zbirka sadrži trideset jednu pripovijetku, a uz svaku od njih stoji ime kazivača. Iste je godine publicirana knjiga *Hervatsko narodno blago. Zbirka hrvatskih narodnih pjesama i pripoviedaka iz Bosne. Sabrao Njegoslav Dvorović* (Senj, 1886). U tome djelu nalaze se i bošnjačke usmene priče. (Softić, 1997, p. 145-147, 307) Premda je don Mihovil Pavlinović (Podgora, 1831 – Podgora, 1887) uglavnom zapisivao i sabirao usmene pjesme, u svom djelu *Puti* navodi i etiološku predaju o kulturnom mjestu Petričevac u Banjoj Luci. Predaju su mu kazali tamošnji Bošnjaci koji su iznimno štovali to sveto

¹⁷ Na našim prostorima rijetko se koja riječ toliko suprotno tumačila kao riječ legenda. U minulim ideološko-tendencioznim sustavima pod tom riječju podrazumijevalo se nešto što je izmišljeno i što je lažno. Istovremeno se za mnoge *velikane* govorilo da su ušli u legendu i da su otišli u legendu. Kada je riječ o vjerskim dostojanstvenicima, onda se govorilo da su samo legende, to jest, izmišljeni junaci i izmišljene priče o njima, i td. Nipošto se ovim ne želi reći da su sve legende i druge vrste priča istinite. Ima ih istinitih i izmišljenih.

¹⁸ Kamilo Blagajić (Boričevac, 1861 - Zagreb, 1933). Pored navedene zbirke, 1936. godine, objavio je knjigu *Gljive naših krajeva*.

mjesto.¹⁹ Posebne zasluge u zapisivanju bošnjačke usmeno-književne baštine pripadaju Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku.²⁰

Časopis *Behar* je iznimna riznica bošnjačke usmeno-književne baštine. Usmeno-književni primjeri Bošnjaka nalaze se i u časopisima *Gajret*, *Biser i Novi behar*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, JAZU, Zagreb.²¹

Alija Nametak²² je u 20. stoljeću najvažniji sakupljač i zapisivač bošnjačkih usmenih priča. (Softić, 1997, p. 7-9)

Priče iz bošnjačke usmene književnosti u općini Tomislavgrad vezane su za život Bošnjaka. One su primjeri priča koje su stanovnici ove općine čuli od svojih predaka, ili su primjeri stvarnih događaja u ovoj općini i pojedini likovi su stvarni sudionici ovih događaja koji se i danas navode kao primjeri kako neke stvari treba

¹⁹ Na tome mjestu je Sveti otac Ivan Pavao II, 2003. godine beatificirao Ivana Merza.

²⁰ Mehmed-beg Kapetanović, političar, publicist, sakupljač i zapisivač bošnjačke usmeno-književne baštine, prvi bošnjački onomastičar, rođen je 19. 12. 1839. godine, u Vitini kod Ljubuškoga. Poznao je turski, arapski i perzijski jezik. Bio je zastupnik u turskom parlamentu, 1877. godine. U Sarajevo je preselio 1878. godine, a 1893. godine bio je gradonačelnik Sarajeva. Zbog bolesti, napustio je gradonačelničko mjesto, 1899. godine. Godine 1891. pokrenuo je list *Bošnjak* u kojem je razvijao nacionalnu ideologiju bošnjaštva. Objavio je knjigu *Istočno blago* koja sadrži turske, arapske i perzijske poslovice. Umro je 29. 7. 1902. godine, u Sarajevu.

²¹ U *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga XXX, sv. 2, 1936. godine, Muhamed Hadžijahić publicirao je rad *Sarajevske džamije u narodnoj predaji*.

²² Alija Nametak, književnik, rođen je u Mostaru 7. 3. 1906. godine. U Zagrebu je diplomirao Hrvatski jezik i slavistiku. Od 1929. g. živio je u Sarajevu. Kao srednjoškolski nastavnik, radio je 1934/35. godine u Podgorici. Jedno je vrijeme bio intendant u Sarajevskom narodnom pozorištu koje se za vrijeme rata zvalo Hrvatsko državno kazalište. Od 1945. g. bio je suradnik u Institutu za proučavanje folklora u Sarajevu, te bibliotekar u Muzičkoj akademiji u Sarajevu, sve do odlaska u mirovinu, 1973. godine. Uređivao je *Novi behar*. Leitmotiv njegovih novela je život Bošnjaka u Mostaru i Sarajevu nakon Prvoga svjetskog rata. Najpoznatije su mu zbirke: *Bajram žrtava* (1931); *Dobri Bošnjaci* (1937); *Ramazanske priče* (1941); *Za obraz* (1942); *Trava zaboravka* (1966). Pisao je i komedije, među kojima su: *Omer u načvama* (1942); *Abdulah paša u kasabi* (1945). Objavio je nekoliko zbirki bošnjačkih usmenih pjesama i pripovijedaka: *Nasrudin hodža. Njegove šale i dosjetke*, Mostar, 1928, 1930, 1942. *Narodne junačke muslimanske pjesme*, Sarajevo, 1937, 1938, 1941, 1943; *Muslimanske pripovijesti iz Bosne*, Tisak i naklada „Hrvatske državne tiskare“, Zagreb, Podružnica Sarajevo, Sarajevo, 1944; *Muslimanske ženske pjesme. Zbirka narodnih ljubavnih pjesama*, Tisak i naklada „Hrvatske državne tiskare“, Zagreb, Podružnica Sarajevo, Sarajevo, 1944.; *Bibliografija folklorne građe u deset godišta Behara s indeksom motiva*, Institut za proučavanje folklora, Sarajevo, 1957; *Junačke narodne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana*, vlastita naklada, Sarajevo, 1967; *Od bešike do motike, Narodne lirske i pripovjedne pjesme bosansko-hercegovačkih Muslimana*, vlastita naklada, Sarajevo, 1970. Umro je 8. 6. 1987. g. u Sarajevu. Posthumno su mu objavljeni zapisi o suvremenicima *Sarajevski nekrologij* (1996).

raditi da ne bi završile na loš način, već na dobar. Neke priče su zapamćene kod starijih generacija onako kako su ih oni čuli od svojih prethodnika i zapisane kako ih oni pamte, a neke su zapisane onako kako ih ja pamtim iz različitih prigoda kada su izvučene kao pouka iz davne prošlosti za neki događaj u bližoj prošlosti ili za budućnost.

HRĐAVA ŽENA I BILJAC

Čovik i žena imali sina i govorili mu da se ženi. Sin je odgovarao: „Ženit ću se, ženit ću se!” Umre otac, a majka nije mogla upravljati bogatstvom, pa i dalje nagovarala sina da se ženi, a on uvijek odgovarao: „Ženit ću se, ženit ću se!” Kada je umrla mater nije znao šta će i morao se ženiti.

„Idem tražiti najgoru, najgoru idem tražiti!” govorio je. Išao je preko šumice i došao u deveto selo. Zvono zvoni, a u docu čovik kopa.

„Hajde ljudino da zapalimo!”

„E, moj sinko, da ti znaš koji mene tovar goni ne bi ti mene zvao da zapalimo!”

„Hajd' zapali!”

„Imam ženu nesriću, a ćer još goru.”

„Hajde ti sidi, zvono zvoni.” Mislio je da čovik kopa blizu kuće.

„Hajde zapali i kaži šta je tebe toliko pritislo.”

„Ma, imam ženu nesriću, a ćer još goru. A siromah sam čovik.”

„E, dobro. Hoćeš ti meni tu svoju ćer dati?”

„Mani se sinko hrđe kad ja imam dvi.”

„Ti meni nju daj” reče momak.

„Hoću, pa što bude. Ali ovako! Večeras kad sunce zađe dođi noćit. Ja ću vikati ne mere, a one suprotno. Kad budeš pitat tu moju ćer ja ću vikati da nemam ćer za udaju, a one će: Šta je tebe stari briga, šta ti znaš?!” Tako je i bilo. Momak dođe noćiti.

„Dobra večer! More li se noćiti?”

„Ne mere” stari kaže, a ćer: „Ajde ti ovamo, šta se njega pita.”

Kad su večerali momak im reče da su mu umrli i otac i mater i da se pošao ženiti.

„Pa čuo sam da ovde ima divojka.”

A stari zaviče: „Ajde mani se, nema u mene ćeri za udaje!”

A žena mu zaviče: „Ajde stari šta je tebe briga.”

I oni se zaruče. Nakon svadbe i veselja momak povede divojku kući. Nju ostavi u kući, a na vrata je stavio biljac i rekao mu: „Ne poradiš li ovo sve što ćeš mi platiti! E, platiti ćeš mi sigurno.” Uzeo je konje i ošao u drva, a žena mu je ležala i ostala da leži. On dotiro konje i drva, rastovariv ih i ponio dobar štap u kuću. Stavio je biljac ženi na leđa, rekao joj da ga drži i počeo udarati.

Žena je vikala biljcu²³: „Ubi mene umisto tebe!”

„Ne bijem ja tebe, već biljac. Nije radio.”

Tako jedan dan, pa drugi, pa treći, a muž donosio sve jače štapove. Četvrti dan rekao je biljcu kao i prije i zapritio mu prstom, a žena je ležala i slušala. Kada je muž otišao rekla je biljcu: „Ajde radi, ubit će mene umisto tebe. Ajde jedan radi, ubit će mene umisto tebe!” a biljac se nije micao. Žena je tada ustala, sve poradila i ručak skuhalo, a kada joj je muž došao pomogla mu je rastovariti drva i konje.

„A vidi kako je danas biljac sve dobro uradio.”

*„A nije biljac sve uradio već ja” rekla je žena, a muž je nastavio govoriti:
„Biljac je sve uradio.”*

Sutradan je muž uzeo četiri vola i otišao orati. Žena mu je donijela užinu i on joj je rekao da pozove majku kod njih i da je pošalje njemu na njivu. Kada je punica došla pustio je volove da piju vodu, a punicu je stavio u jaram²⁴ i natjerao ju da ore. Kada ju je pustio pobjegla je kući i mužu koji se začudio što je brzo došla rekla: „Rekli su i tebi da dođeš.”

Sljedeći dan dok je orao žena je ponovo došla sa užinom i rekla da joj je došao otac. „Idi čobanu i reci da zakolje najboljeg ovna, a stavi pred oca duhana i svega najboljeg” rekao je muž. Tako je i bilo i ponavljalo se 5- 6 dana, a tada je punac upitao: “Ma kako ti ovu moju ćer uredi?” Zet mu je ispričao, a punac je rekao: „I ja ću tako svoju ženu!”

„Kasno ti je. Kad zaspeš zaklat će te” rekao je zet.

Kada je punac pošao kući zet ga je ogrnuo crvenom čohom i dao mu konja, a kada ga je punica vidjela povikala je: „A, eno ga! Sadrli su ga živoga!” nije mu vjerovala da mu je zbog govorenja istine bilo dobro i lijepo, pa mu je pregledala leđa, ali na njima ništa nije bilo, a ona je bila sva plava jer je lagala.²⁵

SVESEBA

Jedan čovik je stalno govorio: „Ko god šta čini, čini sebi!”, pa su ga prozvali Svesebom. Dok je hodao selima i prosio ponavljao je: „Ko god šta čini, čini sebi.” To je ponavljao i ispid kuće jedne žene i dosadio joj je, pa je rekla: „Vala je dosadio sa svojom pričom ko god šta čini, čini sebi, pa ću i ja učiniti njemu nek ga đavo nosi i nek ne hoda više po selu.” Skuhala je pogaču i u nju stavila otrova. Kada je Sveseba došao sljedeći put dala mu je pogaču, a on je rekao svoju poznatu rečenicu: „Ko god šta čini, čini sebi” i nastavio put, a žena je bila sretna jer je mislila da će ga se riješiti. Dok je Sveseba hodao kroz šumu sreo je lovce. Pitali su

²³ Vrsta pokrivača.

²⁴ Zaprega za volove pomoću koje oru.

²⁵ Priču je 2003. godine kazao Bajro Lisić (rođen 1937). Sve je primjere zapisala Mersiha Ramić koja je mentorstvom prof. dr Marko Dragić napisala i 5. srpnja 2010. g. ocjenom izvrstan (5) obranila diplomski rad *Bošnjačka usmeno-književna baština i narodni običaji u općini Tomislavgrad*.

ga: „O, Sveseba! Ima li šta za pojest? Ogladnili smo.” „Ima, ima. Dala mi je jedna baka pogaču, a ko god šta čini, čini sebi. Ja je nisam ni dirnuo, pa evo vam je.” Dva brata su jela pogaču i davala svojim psima ne znajući za otrov, pa su stradali, a bili su sinovi od žene koja je skuhala pogaču. A kada je žena doznala da je otrovala svoje sinove shvatila je da je Sveseba u pravu i da je učinila zlo sebi ubivši svoje sinove, a ne Svesebi.²⁶

TERET

Prije je bio običaj da budući zet dođe u kuću, poljubi ruku djevojkinu ocu i traži dopuštenje da je oženi. Jedan je čovik imao pet kćeri, a neudata je ostala samo najmlađa i njezin se momak plašio kako će je zaprositi.

Kada je došao u njenu kuću, vidio je čovjeka duge bijele brade kako sjedi. Pošao je da mu po običaju poljubi ruku, ali tada je čovjek ustao i poljubio ruku budućem zetu i rekao: „Allah mubarek olsun!²⁷ Ne trebaš ti meni ljubiti ruku, već ja tebi. Ti meni skidaš teret sa srca peti put, pa nek je sa srećom!”²⁸

HODŽA KOD OVACA

Kako je svaki pošten posao dobar kazuje i ova priča:

Čuvao jedan hodža svoje ovce. Naišao je jedan čovik i rekao: „Selam alejk,²⁹ hodža kod ovaca!” A hožda je odgovorio: „Alejkumusselam,³⁰ ko kod svojih!”³¹

Iako je hožda / vjeroučitelj bio prije više poštovana osoba kod naroda od ostalih ljudi zbog svog znanja o vjeri, nije ga stid bilo biti pastir, jer svaki pošteno zarađen novac je dobra zarada.

SALIH, HOĆEŠ LI SE ŽENITI?

U Stipanićima je živio Salih Hadžić. Njegova familija je živjela u jednoj kući, braća su mu bila oženjena i bilo ih je puno, a pošto je Salih bio najmlađi nisu

²⁶ Kazala je 2003. godine Mevla Ramić, rođena 1929. godine u Vogošći kraj Sarajeva. U Stipaniće je došla kao mladenka. Pričala je priče koje je čula u ovome mjestu, uvijek kao neku pouku. Umrula je u Stipanićima 2006. godine.

O kazivačicama i kazivačima više je riječi na kraju rada.

²⁷ Nek je sa srećom.

²⁸ Kazala je 2003. godine spomenuta Mevla Ramić.

²⁹ Neka je mir s tobom.

³⁰ I s tobom.

³¹ Priču je 2009. godine kazao Omer Ramić, rođen u Stipanićima 1927. godine.

ga ni u šali pitali bi li se on oženio, a još je gore bilo što ga nisu ni tjerali da se oženi. Salihu to nije odgovaralo jer se htio oženiti, a nije im to mogao raći, pa je počeo lupati suđem po kući. Ukućani su primjetili da je ljut, pa su mu konačno u šali rekli: „Salih, šta lupáš? Hoćeš li se ženiti? Ako hoćeš reci, ne lupaj po kući?” On je rekao: „Hoću!”³²

Danas se priča kazuje, kao šala, mladićima i djevojkama koji slučajno lupaju suđem po kući kada jedu ili ga peru, a imaju dovoljno godina za udaju ili ženidbu.

MAJMUN I VARALICA

Jedan čovjek je nosio mlijeko na lađu da bi ga prodavao. S njim je bio i majmun koji je vidio da dosipa vodu u mlijeko. Kad su došli na lađu, majmun je čovjeku istrgnuo iz ruke kesu s novcem, ispeo se na jarbol broda i počeo bacati novčić u more, a novčić trgovcu. Ljudi su vikali: „Uхватite majmuna!” Trgovac je rekao: „Pustite ga, on daje vodi njezino.” Majmun je nastavio bacati novčiće sve dok nije podijelio sav novac.³³

PRODAVAČ DRVA I BEG

Prodavač drva svaki je dan, dok je išao prodavati drva, prolazio pored bega pjevajući. Beg ga je promatrao, nije mu bilo jasno kako netko tko mora raditi svaki dan može i pjevati i ne brinuti se, a on koji je beg, ima sve i brine se. Dugo je razmišljao šta da uradi, pa je odlučio staviti na put kuda prodavač prolazi poluprazan ćup sa zlatnicima. Prodavač je našao taj ćup i nakon nekoliko dana prestao pjevati, a pored bega je prolazio zabrinuta lica.

„Zašto više ne pjevaš?” upitao je beg.

„Prije sam prodavao drva, kupovao potrebno sebi i porodici i svi smo bili sretni, a otkad sam našao ćup samo se brinem kako da ga napunim” odgovorio je trgovac.

„Ćup je moj i bolje je da meni prepustiš da se brinem, a da ti pjevaš” rekao je beg, jer neki su sretniji i zaovoljniji sa malo onoga što imaju.³⁴

2. ŠALE I VICEVI

Tridesetih godina 20. stoljeća u usmenu prozu uvodi se termin *švank* kojim su se označavale šaljive priče. Tom su se problematikom najviše bavili Erich Strassner (*Schwank*, Stuttgart, 1968.) i Max Lüthi. (Kekez, 1986, p. 187)

Šala je vrsta usmene priče koja na humorističan, ironičan i satiričan način kazuje o osobama, događajima i pojavama. Akteri u šali mogu biti životinje i

³² Isto.

³³ Godine 2009. kazao je Munib Ramić rođen u Stipanićima 1959. godine.

³⁴ Isto.

predmeti. Šale se ostvaruju prozom ali i stihovima. Mogu se klasicificirati na: šaljive bajke, šaljive basne, šaljive novele, šaljive predaje. Od šaljivih priča treba razlikovati kratke šale koje su strukturom i motivima bliske vicevima. U književnosti poznate su pod nazivima: *rugalica*, *dokonica*, *dosjetka* i *smiješnica*. *Vic* je kratka usmeno-književna tvorevina koja izaziva komičan dojam i smijeh.

SVJETILJKA

*Pitao mudrac jednog dječaka koji je imao kod sebe svjetiljku:
„Odakle dolazi plamen na fitilj svjetiljke?”
Dječak mu odgovori: „Ako mi kažeš gdje odlazi reći ću ti odakle je došao.”*

DOMIŠLJAT ODGOVOR

*Pozvali jednog hodžu na gozbu na koju su pozvani mnogi uglednici i namjesnici. Pred njih je izneseno pečeno jare za koje hodža odmah posegnu, ne čekajući da ga ponude, i poče halapljivo jesti. Domaćin mu reče: „Gledam te kako jedeš to pečeno jare žurno i srdito kao da te je njegova majka nekad rogom ubola?”
Hodža odgovori: „A ja te gledam kako tuguješ za njim, kao da te je njegova majka zadojila.”*

NAKAZA

*Pitao vjeroučitelj na satu vjeronauke malog Mujicu: „Kako se zove čovjek koji ne klanja namaze³⁵ na vrijeme, nego ih naklanjava na kaza?”³⁶
Mujica ustade i kao iz topa odgovori: „Nakaza, vjeroučitelju!”*

KO DRUGOME JAMU KOPA

*Prolazeći putem, jedan čovjek ugleda neku ženu svu u suzama, a kad je upita zašto plače, ona mu reče: „Umro mi muž.”
„A šta je radio tvoj muž?” upita je on.
„Bio je grobar. Kopao grobove.” odgovori žena.
„Eh!” reče ovaj, odmahnu rukom i nastavi svoj put. „Zar nisi čula za onu narodnu: Ko drugome jamu kopa, sam u nju padne!” viknu joj na kraju.*

SIT GLADNOM NE VJERUJE

*U jednu brijančnicu uđe gladan prosjak, bijedna izgleda, i sjede u ćošak.³⁷
Nakon nekoliko minuta šutnje reče: „Tri dana nisam pojeo ni zalogaja!”*

³⁵ Obavlja molitvu.

³⁶ Poslije određenog vremena za obavljanje određene molitve.

„Pa jedi na zor!”³⁸, poče ga ružiti brico. „Natjeraj se! Moraš voditi računa o sebi!”

AZRAIL I MUJO

Kad se Muji primakao njegov smrtni čas, dođe mu melek Azrail³⁹ da mu uzme dušu, no kada ga ugleda, Mujo pobježe u obdanište među malu djecu, računajući da njima Azrail neće zadugo doći. Međutim, malo zatim on se pojavi i tamo.

„Ko je tu Mujo?” upita Azrail odmah s vrata.

„Ja cam!” javi se Mujo tepajući. „Evo lucam.”

„Požuri, pa idemo pa- pa!” reče mu Azrail.⁴⁰

Napomena izdavača: Nastavak u sljedećem broju

LITERATURA

- Ardalić, Vladimir, 1928. Mora (Bukovica u Dalmaciji), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga XXVI, urednik dr. D. Boranić. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb. p. 380-381.
- Begić, Hamid, 1995. Sehara, 1. Izdanje. Klub građana, München.
- Bonifačić Rožin, Nikola, 1963. *Narodne drame, poslovice i zagonetke*. Zagreb.
- Bosanski prijatelj 1861. (ur. I. F. Jukić) sv. III. Zagreb.
- Bosanski prijatelj 1870. (ur. I. F. Jukić) sv. IV. Zagreb.
- Botica, Stipe, 1995. *Hrvatska usmeno književna čitanka*. Školska knjiga, Zagreb.
- Cavendish, Richard, 1984. *Legende sveta*. Beograd.
- Čubelić, Tvrtko, 1990. *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Zagreb.
- Čubelić, Tvrtko, 1970. *Usmena narodna retorika i teatrologija*. Zagreb.
- Dragić, Marko, 2008. *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (Fakultetski udžbenik). Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split. www.ffst.hr
- Dragić, Marko, 2005. *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: proza, drama i mikrostrukture*. Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga, knj. 5., Matica hrvatska i HKD „Napredak“, Sarajevo.

³⁷ Kut.

³⁸ Na silu.

³⁹ Anđeo koji uzima duše.

⁴⁰ Vicevi i šale zapisani su 2003. i 2009. godine po sjećanju Mersihe Ramić koja ih je čula od više ljudi.

- Kekez, Josip, 1996. *Poslovice, zagonetke i govornički oblici*. MH, SHK, Zagreb.
- Kekez, Josip, 1990. (2. izdanje) *Svaki je kamen da se kuća gradi*. Osijek.
- Kekez, Josip, 1986. *Usmena književnost*. Z. Škreb – A. Stamać, *Uvod u književnost*, (IV. izdanje), Zagreb.
- Košutić, Brozović, Nevenka, 1996. *Čitanka iz stranih književnosti 1*. Zagreb.
- Krnjević, Hatidža – Buturović, Đenana – Zuković, Ljubomir, 1972. *Bosansko-hercegovačka književna hrestomatija II – „Narodna književnost“*. Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Pasarić, Josip, 1923. *Narodna šala*, sv. prvi. MH, Zagreb.
- Palavestra, Vlajko, 1982. *Drežnica u Hercegovini* (Zabilješke o prošlosti i narodnoj kulturi). Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, br. 2, Mostar.
- Softić, Aiša, 1997. *Antologija bošnjačke usmene priče*. „Alef“, Sarajevo.
- Škara, Danica, 1997. *Glas tradicije*. ZIRAL, Mostar – Zagreb.
- Vilhar, Albin, 1990. *Latinski citati*. Novi Sad.
- Ziglar, Zig, 2000. *Pogled s vrha*. (s engleskoga prevela Vesna Orsag). Zagreb.

THE CULTURAL HERITAGE OF BOSNIAKS IN STIPANICI NEAR TOMISLAVGRAD

SUMMARY

The cultural heritage comprises the experience of many centuries and millennia and reflects the lives of nations and humanity. The paper cites the authentic field recordings: spoken narratives, jokes, proverbs, folk beliefs and ancient games of Bosniaks from Stipanici near Tomislavgrad. The records are listed and multidisciplinary interpreted in the context of spiritual heritage of the Croats living in Stipanici. The examples in the paper have a life important function: educational, didactical and social function of general benefit. The cultural heritage also has an exceptional esthetic value and the examples in this paper clearly testify to this. Some of these examples have anthological value and testify to centuries and millennia long coexistence of nations in this region, as well as, their deep rootedness in the European civilization. The knowledge of cultural heritage frees the people and nations from the fear of others and from those that are different. The cultural heritage of people in Bosnia and Herzegovina is mutually intertwined.

Keywords: cultural heritage, didacticism, educational effect, identity, life and aesthetic functions.

asist. Irma Marić, prof.
Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

MONOLOŠKI OBLICI U PRIPOVIJETKAMA ALIJE ISAKOVIĆA

(Na primjerima priča: *Epidemija, Taj čovjek, Sjećanje, Osveta*)

*„Pametni nisu nikada popuštali koliko danas,
i nikada s toliko razloga.“*

(A. Isaković)

REZIME

U prozama Alije Isakovića vrlo često se opisuje svijet trivijalne svakodnevice. Taj stvaralački manir odlikuje se odabirom specifičnog monološkog kazivanja, koje u prvom planu otkriva trenutak uhvaćen očima onog ko ne učestvuje, a želio bi; dok se u drugom planu jasno može razabrati i rezignacija rođena uzrokom optičke percepcije svijeta. Pripovijedanje se u Isakovićevoj priči determinira uglavnom iz sfere nezainteresiranosti pripovjedača, sve do buđenja najsitnijih životnih senzacija koje se nameću čovjeku željnom života, u punom smislu te riječi; života koji živi, pršti i maše objema rukama tražeći sreću, ljubav, osvetu, sjećanje, identitet; tražeći uzrok i posljedicu. Preko metode savremene naratologije i interpretacije, nastojaćemo odgovoriti na nekoliko pitanja vezanih za upotrebu monološkog oblika pripovijedanja toga autora. Dva su osnovna narativna oblika: pripovijedanje u trećem licu jednine ili *Er-forma* i u prvom licu jednine ili *Ich-forma*. Ako narator priča u trećem licu jednine, to znači da je svoje pripovjedačko *Ja* ostavio izvan teksta, dok mu pripovijedanje u prvom licu omogućuje vlastitu akterizaciju, aktivno ili pasivno.

Ključne riječi: pripovjedač/narator, sveznajući pripovjedač, anonimni pripovjedač, nepouzdan pripovjedač, direktni monolog, unutrašnji monolog, indirektni monolog, fokalizacija.

NARACIJA U IZABRANIM NOVELAMA

Najčešća pripovjedačka pozicija koja se javlja u pripovijetkama Alije Isakovića je položaj *anonimnog pripovjedača*, koji se, ponekad, javlja u prvom, a nekad u trećem licu jednine. To možemo potvrditi primjerima iz pripovijetki *Epidemija*, *Taj čovjek*, *Sjećanje* i *Osveta*. Anonimni narator daje do znanja da je to njegova priča.

U nekim od spomenutih priča karakterističan je *sveznajući pripovjedač* koji ne otkriva identitet; vodi priču, ali mi o njemu ništa ne znamo. U krajnjem, kao recepijente, nas zanima njegova svijest koja se uglavnom iskazuje monološkim karakterom izlaganja. Naracija ima raspon od realističkog poimanja čovjekove životne drame, pa do psiholoških opservacija unutarnjeg bića. Takvo narativno opredjeljenje jedna je od karakteristika moderne proze, što omogućuje da univerzalnije i potpunije pojмимо dramatičnost životnih poriva.

Upotrebom monoloških oblika pripovijedanja u Isakovićevoj prozi približavamo se modernijem, poetičkom diskursu narataološkog iskaza. On je i zbog toga jedan od značajnih inovatora, pa i proznih avangardista bošnjačke proze 20. vijeka.

U zbirci pripovijetki *Taj čovjek*, prepoznajemo, u kontekstu spomenute proze, sublimantniju formu kratke priče, te u tom pogledu ta vrsta Isakovićeve proze predstavlja ne samo kontinuirani nastavak već i nadilaženje tradicije nacionalne novele, odnosno crtice – čijim se utemeljivačima mogu smatrati Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić. Međutim, što je važnije, ta forma sljeduje određene tokove evropske novele 20. vijeka.

Jezgovitost je izraz i forma dočaravanja upečatljive atmosfere koju autor razvija korištenjem specifičnih jezičkih konstrukcija. Forma kratke rečenice, esencija metafore, efikasnost elipse, ironije, alegorije i simbola u svrsi opisa psiholoških stanja potpuno stilski odgovara položaju naratora koji sublimantnim izrazom poentira sukus jednostavnog i kratkog, a čija prividna nedorečenost samo igra ulogu u realizaciji stvaralačke nakane. Tu se već susrećemo sa žestokom simbolikom koja korespondira s nekoliko egzistencijalnih istina u životu čovjeka „atomske doba“. Pripovjedački svijet Alije Isakovića je svijet senzibilnog pojedinca suočenog s društvenim, uglavnom represivnim, pravilima i normama. Međutim, pogubniji je, i kudikamo opasniji, susret sa samim sobom. Susret koji se, banalno gledano, klasično naziva – sukob.

U svakom slučaju, taj neizvjesni položaj protagoniste donekle usložnjava i položaj naratora, pošto intimistički karakter pripovijednog tkiva neminovno uvlači u poziciju saučesništva – što će u svom beletrističkom iskazu Selimović ostvariti do savršenstva. Riječ je o stvaralačkoj inkarnaciji i potiranju razlika između autora, naratora i aktera.

U Isakovićevim prozama vrlo se često narator može posmatrati i kao izvanjski, relativno skriveni lik koji, ponekad aktivno, a ponekad pasivno sudjeluje u priči koja se ostvaruje; što znači i prednost, i nedostatak, u isto vrijeme. Prednost,

zbog toga što preko naracije prođemo u najsitnije emocije; a nedostatak, što smo prisiljeni samo jednim okom gledati u svijet, kojem možemo, ali i ne moramo vjerovati. Njegovi likovi nose nejasne psihičke i emotivne tegobe, te se nameće lirsko-intelektualistički naboj immanentan čovjeku današnjice, koji je, u nesporazumu s egzistencijalnim statusom, u vječnoj „potrazi za izgubljenim vremenom“.

FABULARIZACIJA MONOLOGA I DIJALOGA

Isakovićev stav prema estetskom profilira se kao jedinstven, neuobičajan, ekspresivan, ali i simboličan. Njegove navedene proze predstavljaju korelaciju odnosa između pripovijednih tehnika, dijaloga i monologa, pa i deskripcije koja ponekad jasno, ponekad nejasno, opservira i detektira svijest glavnih protagonista. Isaković koristi monološki i dijaloški oblik naracije, podjednako. U ovom eseju poslužit ćemo se navedenim novelama iz zbirke *Taj čovjek*, u kojim se javlja izrazito monološka naracija.

Isaković je koristio monolog kao osnovni narativni postupak. Nekad je to *unutrašnji monolog* naratora, s dozom ispovijednosti; nekad monolog u kojem se prepričava dijalog, tj. izvjesna varijantnost „fabularizacije dijaloga“.

Najupečatljiviji je *indirektni monolog*, izražen pozicijom naratora u trećem licu jednine, zapravo, on se lišava *direktnog monologa* kao privilegije položaja ispovjednika.

Ako uopćeno govorimo o Isakovićevom pripovijedanju, tada otpadaju uobičajene definicije naratologije, jer one ne mogu u potpunosti detektirati autorovu prozu s tog aspekta, zbog toga što je njegovo pripovijedanje često zasnovano na modelu povezivanja motiva s vremenom i događajima, a što predstavlja rezultat „zatvorene strukture“. Karakter naracije toga pisca često se nameće pozicioniranom pasivnošću i mudrom nedorečenošću. Zato se često stvara prostor slobodnije strukture, oblikovnije kompozicije koja je u stanju izrasti iz sublimacije pripovijednih elemenata kao stvaranja kaleidoskopa svijesti samog pripovjedača koju, istini za volju, nije uvijek lahko poimati. Ponekad nam se ta svijest čini neuhvatljivom, nedostižnom, aritmičnom, dalekom, pa često i bez emocionalnog ispada. Priča počinje izdaleka, s prisutnom ulogom posmatrača koji nije samo vizualizirani subjekt, nego i valorizator kome u početku priča nije bliska, a ipak postepeno prođe do njega, pa „taj“ postaje „Taj“ daleki hod i „to“ prerasta u „To“ daleko odlaženje, a „taj“ starac također jeste „Taj“. Simbolika naslova *Taj čovjek* tako prelazi put od pojedinačnog prema općem, od individualnog prema sistematskom:

Išao je tom ulicom. Vidim to odlaženje. Vidim ulicu oblačnog popodneva i olinjalih sjenki. Vidim, ozgo, njegov odmjeren korak. Zdrav dodir tla osluškujem uhom prislonjenim. Vidim iskosa sjaj cipela. Iskosa, sasvim iskosa. Taj odmjeren korak, u profilu smirenog popodneva. Slutim gipkost njegove ravnoteže u skladu njegovih ruka, u nadarenoj amplitudi koraka, u retrospektivi. On.

Sklad pritajenih krajnosti tog popodneva i sjaj oka. I nehajno saosjećanje. Lijep je. To njegovo odlaženje ulicom i približavanje. Čas je stariji, čas mlađi. Zreo je i lijep. Pun. Ni jedne suviše kretnje. Ni jednog otklona u bistom oku. Jedno oko mi je bliže. U zlatnim vjeđama podno blage antiklinale čeonih bora. Njegovo veselo djetinjstvo u okrajcima prorijeđenih vlasi. On. (Isaković, *Taj čovjek*, 19. str)

Književna teorija ima neupitne stavove kad je u pitanju identitet naratora i autora. Izdvajamo mišljenje Zdenka Lešića, koji decidno tvrdi: “*U naratologiji narator se strogo razlikuje od onog koji piše priču, tj. od autora. Autor prethodi tekstu, a narator je strukturni dio teksta, koji se definira kao narativni agens...*” (Lešić, *Teorija književnosti*, 292-312) Pripovjedač je uloga koju autor dodjeljuje sebi, ili nekom svom protagonistu. Ali, kad je dodjeljuje i samome sebi – i tada je njegova uloga odvojena od autorske. Narator kazuje svoju priču, dok je stvarni autor uvijek izvan toga, pa čak i onda kad nošen stvaralačkim porivom utječe na tok i događaje: “*Autor je ostao izvan teksta; kao njegov svojevremeni „proizvođač“; a narator je i dalje u tekstu.*” (Lešić, *Teorija književnosti*, 292-312)

Izborom monološkog oblika kazivanja u pripovijetkama, Alija Isaković je nametnuo tok svijesti, duhovni pejzaž, mirnoću, na prvi pogled. Monolog je pogodan stilski postupak koji odaje utisak mirnoće i kad se čini da pripovjedač nema nikakvog razloga za uznemirenost, tj. kad se nalazi u prividno „sređenom“ i suverenom položaju naratora s pozicije aspekta trećeg lica i prošlog vremena. Ali, čitaoca to može samo zavarati, to može biti samo privid, izvjesna mentalno-optička varka. To je privid ovlaštene percepcije, jer je narator, htio-ne htio, motivirano biće – on priču ne započinje bez razloga, ni uzalud, pa je samim time ipak obremenjen „obavezom“ da bude ubjedljiv i autentičan. A to već nije pozicija u potpunosti mirne ambijentalnosti i suverenog položaja.

Mirno, pomalo pasivno djeluje naracija novele *Epidemija* u kojoj se priča o pošasti koja nemilosno uzima ljudske živote. Preko ironije i alegorije, nepoznati pripovjedač priča o Krajini, grbavoj, blatnjavoj, bolesnoj i pogodnoj sredini za gošću žuticu. Narator je oblikom indirektnog monologa u trećem licu jednine ispričao sasvim moguću i realnu priču o onome što iznenada dolazi i na što birokracija iz vlasti nikad nije spremna. Ironija i sarkazam su osnovni postulati autorove ideje da, banalizacijom jedne zaraze, naslika sudbinsku ulogu društvene zaraze i infekcije vlasti:

I dođe žutica i vlast joj priđe nedoraslo i lažno začuđeno, a narod mirno poče da poprma boju ilovače na kojoj živi i poče mirno da se sahranjuje u ilovaču na kojoj živi, škrto...(…) Dođe žutica i niko je ne opazi, najviše stoga što je ona svake jeseni dolazila i što nije imala neprijatelja među preživjelima, ni među novim ljudima koji su dorastali za umiranje, ni u životu koji je uvijek imao obzire prema žutici, spreman da joj da žrtve ali ne da joj se opre...(…) I dođe epidemija i imade vremena da svakoga iznenadi osim onih koje pobi ametice, i Vlast reče da je iznenađena, Vlast sa zakašnjenjem reče. I tako bi. (Isaković, *Epidemija*, 107, 109. i 112. str)

U pripovijeci *Taj čovjek*, anonimni pripovjedač, koji je ujedno i lik, a kroz čiju perspektivu gledamo ulicu, starca, vagu, podne, sunce – sve ono što se vidi golim očima – subjektivno, pretvara se u unutarnji monolog, preispitivanje vlastitih osjećanja i misli:

*Išao je tom ulicom, strpljiv prema životu. Čas je stariji, čas mlađi. Njegov istup vagi. Nagao, pravouglast, kao da snagom otključava zamišljena vrata mog uličnog hrama. Tako. Te godine. To prolaženje. To darivanje kao kriptolik usidjelički vez. On. Možda je nešto znao o meni i bilo mu dovoljno dok istrajavam. O meni nije imalo štošta da se zna. Nije imalo ništa znatno. Čemu? Nivo koračnog zijeva. Pregib koljena. Tuđe prašnjave nogavice. Moja kolica s namotajima izlizanih kolotečina. Atrofija dana. Suknjeni lakat, osušene muhe, tuđinski pogledi, moje duranje. Tako. Te godine. Te ofanzive. Ta mrazišta. To prolaženje. Ja. (Isaković, *Taj čovjek*, 23. str)*

U pripovijeci *Osveta*, pričalac se javlja u prvom licu jednine, ispovijedajući se samom sebi, tražeću utjehu za glasno izgovorene misli, utjehu za osvetu koju želi više od ičega. Svjestan je slabosti i nije siguran da je u stanju da se osveti nadređenom:

*Želio sam da mu se osvetim. Želio sam da i ja nešto učinim. Želio sam da učinim nešto važno i zapamtljivo. Njemu. Želio sam da mu dokažem da mogu. Mogu? (Isaković, *Osveta*, 76. str)*

Pripovijetka *Saosjećanje* govori o indiferentnosti glavnog lika s pozicijom anonimnog pripovjedača i u trećem licu jednine:

*Dugo je sjedio sam. Šutio je ali to niko ne opazi, pa je šutio sam. I posljednju stolicu odnese neko, iznenadno. Pojavio se u prostoru zadihan, debeljuškast i topao. Učtivo je tražio. Mladić ga ne pogleda kad je iskosa zatražio, iznenadno. S tužnim gađenjem klimnu glavom i ostade sam za stolom. (Isaković, *Saosjećanje*, 25. str)*

Njegovu pripovjedačku ulogu preuzimaju likovi; čas djevojku vidimo očima mladića, čas mladića očima djevojke. Takvim pripovijedanjem epika dobija na umjetničkoj punini, jer se njime narativni postupak obogaćuje; a to je jedna od premisa epske poezije u prozi. Pripovjedački obrazac Isaković usložnjava vođenjem najmanje dva narativna nivoa koji se prepliću; tačka gledišta sad je jednaka pripovjedačima koji su dotad bili predmetom posmatranja i pripovijedanja anonimnog naratora. U teoriji književnosti to se naziva *fokalizacija* ili *fokusiranje*. (Lešić, *Teorija književnosti*, 311. str)

Pripovjedač u trećem licu prepušta naraciju Borisu, koji pazi na svaki detalj u kahvanskoj atmosferi. Veselka je djevojka kojoj treba prevoz do Dubrovnika. Zapazivši ga, započinje slobodan i nevezan razgovor, ali „taj“ trenutak i „taj“ razgovor u Borisu izazivaju zapretale asocijacije i oživljene misli:

Pokatkad hoću da te pitam ko si ti, djevojče, gdje ti je početak i kraj. Šta ću pamtiti od tebe. Neke žene bljesnu tek na plaži, neke na ulici, neke tek u krevetu, neke dok su same, neke samo u društvu drugih žena, ti – možda toplinom kojom slušaš moju riječ i očekuješ me kao odškrinuto utvrđenje. Hoću da te pitam, a bojim

se pitanja i odgovora. Riječi potežem tek kad razumijevanje posustane. Jer, šutnja je izgovorila najveće misli i ostvarila najtrajnije sporazume. Sve tvoje što poznam – moje je; sve što ne poznam – nikad neću upoznati i neće biti moje. (Isaković, *Saosjećanje*, 32, 33. str)

Priče Alije Isakovića nadovezuju se jedna na drugu i predstavljaju dobro razrađenu formulu ljudske drame koja graniči s ludošću, s „rubom pameti“. Njegovi likovi su u potrazi za egzistencijom, a njihov život je neprekidno hodanje po marginama svijesti i besvijesti.

ZAKLJUČAK

U radu sam posebnu pažnju posvetila pripovjedaču, romanopiscu i dramskom piscu, Aliji Isakoviću, preko njegovih pripovjedaka u kojim se posebno ističe markantna uloga pripovjedača i njegova pozicija s aspekta fokalizacije, sižea i fabule. Fokalizacija, odnosno tačka gledišta, naratoru omogućuje da je nekad anoniman, pa je to najčešće naracija u Er-formi, a kad je isključivo subjektivan, naracija je u Ich-formi. Pripovjedački obrazac Alije Isakovića odlikuje se različitim postupcima i oblicima. Primjerima je pokazano koji narativni okvir pisac najčešće koristi. To je uglavnom monološki oblik kazivanja.

Upotreba indirektnog monologa posebno je upečatljiva kad su u pitanju Isakovićeve pripovijetke. Narator je u tim prozama dosljedno odigrao svoju ulogu i iscrpio mogućnost različitih položaja pripovjedača, a u svrhu univerzalnosti samog pripovjednog postupka kao i uvjerljivosti njegove priče.

Isakovićeve pripovijetke/novele u konglomeratu bosanskohercegovačke književnosti predstavljaju dio savremenog izraza u kompleksu bošnjačke moderne književnosti 20. vijeka.

LITERATURA:

- Alija Isaković, *Taj čovjek*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1991.
- Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, „Publishing“, Sarajevo, 2005.
- Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, „Matica hrvatska“, Zagreb, 1997.

MONOLOGUE FORMS IN THE NARRATIVES OF ALIJA ISAKOVIC

SUMMARY

Alija Isaković is one of the leading prose-writers and dramatists of Bosniak literature in 20th century. This paper deals with specific features of his prose writing, visible especially in his collected stories *Taj čovjek/That man*. These stories (namely *Epidemic*, *That Man*, *Reminiscence* and *Revenge*) may be the most picturesque example of what is a determinant and essence of short-story writing in modern Bosniak prose. A specific emphasis is given to the role of Isakovic's narrator and his position which can be said to be a position of *an anonymous narrator*, equally present in both first and third person singular. He is also familiar with a so-called *omniscient narrator*, which is, however, an anonymous character, since he leads the story and controls the situation without revealing his identity. Isakovic's narration goes from realistic understanding of human life drama to intimate-psychological observations of his inner being. The paper emphasizes functionality of Isakovic's story-writing atmosphere, built by usage of lapidary sentence, configuration of metaphor, ellipsis, irony, allegory and symbols – all for more efficient description of psychological conditions. It is said that Isakovic's attitude toward aesthetic is at work as a unique, expressive, unusual and symbolic impulse for depicting human drama, often at the edge of disordered interrelations with the world, even with reality. As a conclusion, it can be said that Isakovic's story writing is characterized with a relatively wide range of creative techniques and forms.

Keywords: storyteller/narrator, the omniscient narrator, an anonymous narrator, unreliable narrator, direct monologue, internal monologue, indirect monologue, focalisation.

asist. Esved Kajtaž, prof. sociologije
Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

MORALNE NORME INDIJSKIH I RELIGIJA DALEKOG ISTOKA

REZIME

Svaka religija u svom naučavanju sadrži određeni moralni kodeks, odnosno određene vrijednosti i norme koje su, manje ili više, prihvatljive od strane pojedinih društvenih zajednica i koje čine razliku između toga šta je dobro, a šta loše. Za moral možemo reći da je neovisni oblik društvene svijesti, koji je usko povezan s religijom, zato što se moral gotovo svake religije ispoljava kroz religijsku praksu ili religijske autoritete. Kako bismo znali koje su to moralne norme i vrijednosti indijskih religija i religija Dalekog istoka, kako bismo mogli saznati koje pojmove da definiramo, moramo ukratko objasniti i predmet sociologije religije, jer je upravo ona naučna disciplina koja je kompetentna za ovu problematiku.

Sociologija je društvena nauka koja se bavi proučavanjem skoro svih segmenata društva, među kojim su religija i moral. Ta nauka religiju proučava kao i sve druge pojave: definiše je, vrši klasifikaciju, tipologizaciju i dovodi u vezu s drugim društvenim pojavama, ili oblicima društvene svijesti, kao što je npr. moral. Glavni i osnovni predmet sociologije religije je da proučava utjecaj društva na religiju i religije na društvo. Religija, kao i društvo i svi drugi društveni segmenti, predstavlja promjenjivu pojavu. Sociologija religije proučava utjecaj religije na određene segmente društva, među kojima su: moral, porodica, nacija, politika, kultura, itd. Ali, isto tako, proučava posljedicu utjecaja religije na određenu društvenu pojavu, koja se, odražava na stanje u društvu. Takav odnos je npr. između religije i morala. Utjecajem religije na moral kao neovisni oblik društvene svijesti, rezultira time da se uspostavljaju određene norme i vrijednosti koje, ukoliko religija ima dominantnu ulogu u društvu, postaju ujedno i priznate društvene norme i vrijednosti, koje su prihvaćene iz religije.

Ključne riječi: etika, moral, moralne norme, moralne vrijednosti, religija.

UVOD

Kakav je odnos između religije i morala u indijskim religijama i religijama Dalekog istoka, odnosno koje su to njihove etičke norme i vrijednosti? Da bismo mogli odgovoriti na ova pitanja, moramo objasniti pojmove etike, etičkih normi i religije, jer definiranjem ovih pojmova moći ćemo odgovoriti i na prethodna pitanja.

Etika je filozofska disciplina koja proučava smisao i cilj morala kao oblik društvene svijesti. Riječ moral potječe od latinskih riječi *mos*, *mores*, *moralis* koje označavaju: zakon, pravilo, običaj, način, ćudoredan, moralan. Postoje različita tumačenja morala, a jedno od njih je da predstavlja određenu dužnost, koja ostvaruje dobro kao svrhu po sebi, a ne sredstvo pomoću kojeg bi se ostvarile neke druge vrijednosti van njega samog, što znači da se prave vrijednosti nalaze u pravilnom odnosu prema sebi, prema drugima i prema našoj životnoj sredini. Pravilan odnos je, naravno, zasnovan na pravilima, običajima, zakonima koji su uspostavljeni u određenoj društvenoj zajednici. Moral, kao društvenu kategoriju, predstavljaju moralne norme i vrijednosti.

Moralne norme i vrijednosti usko su povezane, jer se iza svake norme krije vrijednost. One predstavljaju način ponašanja određene društvene zajednice, koja uspostavlja stabilnost, sigurnost i red unutar te zajednice. Dok moralne vrijednosti predstavljaju sve one realne i idealne predmete koji se dovode u vezu sa željama i potrebama pojedinca, a nisu protivne moralnoj normi te zajednice. Pošto se tema ovog rada zasniva na moralnim normama i vrijednostima određenih religija, posebno ćemo objasniti pojam religije. Moral i religija su u uzajamnoj vezi, jer moral, pored toga što je sastavni dio društva, također je i sastavni dio religije, jer se ispoljava preko religijskih autoriteta ili naučavanja. Religija predstavlja vjerovanje u nadnaravno ili sveto, koje je izraženo određenim simbolima, običajima, obredima, o kojim se brinu i određene vjerske organizacije odnosno vođstvo, čija je praksa da vjerske sljedbenike opskrbljuju etičko-skolastičkim definicijama.

Pažnja će biti usmjerena prema moralnim normama i vrijednostima hinduizma, džainizma, buddhizma, konfučijizma, taoizama, lamaizama, kineskog buddhizma, zen-buddhizma i shintoizma. Hinduizam, džainizam i buddhizam pripadaju indijskim religijama; konfučijanstvo, taoizam, lamaizam, kineski buddhizam, zen-buddhizam i shintoizam pripadaju religijama Dalekog istoka, s napomenom da konfučijanstvo, taoizam, lamaizam i kineski buddhizam pripadaju grupi kineskih religija, a zen-buddhizam i shintoizam pripadaju grupi japanskih religija.

Moralne norme i vrijednosti indijskih religija

Religije poput hinduizma, džainizma i buddhizma nastale su na području koje je centar te duhovne djelatnosti u Indiji. Te religije svojim doktrinama predstavljaju kulturu jugoistočne i istočne Azije. Hinduizam je jedna od najstarijih religija, a po broju sljedbenika je treća religija svijeta. Mnogi Indijci hinduizam smatraju više načinom života, kulturom i tradicijom, nego religijom. Izvori hinduističko-moralnog nauka su sanskrt Bhagavad-gita i spjev Ramayana. Moralne vrijednosti i norme u Bhagavad-giti zasnivaju se na jačanju zajednice, odnosno kastinskih interesa. Kaste predstavljaju političku organizaciju koja određuje mjesto pojedinca u društvu, a to mjesto je određeno rođenjem. U hinduizmu postoje četiri kaste i jedna podkasta. Na prvom mjestu, odnosno na samom vrhu kastinske stratifikacije su vođe religije, a to su brahmani, čija je dužnost da prinose žrtvu, proučavaju Veda, koji predstavlja najveći pisani autoritet hinduista, te da žive asketskim životom. Kad govorimo o brahmanima, možemo reći da se radi o „obrazovnom sloju indijskog društva, vezanom uz magiju i obrede“. (Cvitković, 2002, p. 51) Glavne karakteristike brahmana su smirenost, poštenje, mudrost, znanje, religioznost, čistoća...

Druga po redu kasta je vojna kasta, ksatrije (kšatrije) i u njoj se nalaze vladari, plemići i kraljevi. Njihove glavne karakteristike su hrabrost, snaga, junaštvo, vođstvo. Treća je kasta poslovnih ljudi, a to su vaisye (vajšije), koji se u uglavnom bave trgovinom i poljoprivredom.

„Kastu koja služi prve tri čine shudre (šudre).“ (Cvitković, 2002, p. 53) U sklopu te stratifikacije nalazimo i pariye koji su podkasta šudrama. Ta podkasta je u potpunosti izolirana, što po tom hinduističkom naučavanju predstavlja podkastu koja radi najprljavije poslove i podkastu koja je ignorirana od strane ostale četiri kaste. Tačnije rečeno, nije primljena u hinduističku organizacionu grupu, pa zato većina pripadnika prelazi na druge religije, poput kršćanstva ili islama, kako bi stekli status slobodnih ljudi. Tu stratifikaciju možemo porediti s Platonovom koju je opisao u djelu *Država ili o pravednosti*, jer se zalaže da na vlasti budu ljudi koji imaju karakteristike brahmana (po Platonu, to su filozofi), da državu čuvaju vojnici koji imaju karakteristike kao ksatrije i da državu opskrbljuju radnici koji imaju karakteristike kao vajšije. Ako pogledamo karakteristike posljednje kaste shudra i podkaste pariya, možemo zaključiti da prema Platonovoj stratifikaciji, one imaju ulogu robova.

Kastinsku stratifikaciju smo objasnili iz zato što se moralne norme i vrijednosti hinduizma odnose na brahmane, ksatrije, vaisye, shudre i pariye. Prije nego što smo objasnili kastinsku stratifikaciju, napisali smo da su osnovni izvori moralnog nauka sanskrt Bhagavad-gita i spjev Ramayana. Također i da se moralne vrijednosti i norme u Bhagavad-giti zasnivaju na jačanju zajednice, odnosno kastinskih interesa. Moralne norme hinduizma se posebno ističu kroz četiri stadija čovjekovog života, koji su dio brahmanske tradicije.

Prvi stadij predstavlja stadij djetinjstva, a to je razdoblje između sedme i trinaeste godine. Ono se još naziva i razdoblje discipline i učenja. Učenje predstavlja prvu obavezu mladih osoba. Drugi stadij je stadij ženidbe ili udaje. To je stadij osnivanja porodice. Treći je najvažniji stadij. To je vrijeme kad se osoba povlači iz aktivnog života i posvećuje religiji, a „prema Bhagavad-giti, čovjek koji ima istinsku odanost Bogu posjeduje 'dobra' svojstva“. (Cvitković, 1997, p. 99) Četvrti stadij, koji nije za svakoga, podrazumijeva odricanje od svega, tj. od svog imena, posjeda i kaste.

Prema Bhagavad-giti, moralna osoba bi trebala biti čista (misli se na čistotu duše), ponizna, nenasilna, podnošljiva, oslobođena od oholosti i laži; osoba koja shvata da su rađanje, smrt i bolest najveće zlo. Također, prema hinduističkom vjerovanju „čovjek ima tri dužnosti: a) prinostiti žrtvu, učenje i milosrđe, b) čvrsto i ustrajno samouzdržavanje i c) život u domu svog učitelja i ovladavanje suzdržljivošću“. (Cvitković, 2002, p. 60) To su dužnosti svakog hindusa, ali ponajviše brahmana, jer oni odgajaju mlade i prenose im kulturu, znanje, moralne norme i vrijednosti religije kojoj pripadaju.

Pored Bhagavad-gite, drugi izvor moralnog svojstva je spjev Ramyana, koji „govori o kraljeviću Rami i njegovoj ženi Siti. Etičke vrline koje ep glorificira jesu pobožnost, strpljivo podnošenje nedaća, ispravno obnašanje dužnosti“. (Cvitković, 2002, p. 60) U sklopu hinduističke filozofije spominje se i Mani, kojeg je Bog poslao na zemlju kako bi nadzirao ponašanja ljudi i uređivao njihov odnos. Sva pravila ponašanja su zapisana u Manuovom zakoniku, gdje su određene dužnosti i kazne pripadnika hinduističke religije, bez obzira na to kojoj kasti vjernici pripadaju. Manuov zakonik je usklađen s kastinskim sistemom, a moralno uporište tog zakonika zasniva se na tome da „prvenstvo svećenika dolazi od znanja, ksatriya od hrabrosti, vaisya od punog hambara, a shudra tek od starosti“. (Cvitković, 2002, p. 61)

Kroz Manuov zakonik, razvile su se i stroge moralne norme, među kojim je i asketski život hindusa, koji „zahtijeva uzdržavanje od ubijanja, krađe, spolne nečistoće, laži, upotrebe opojnih sredstava“. (Cvitković, 2002, p. 61)“. Možemo još dodati i normu koja od hinduista koji žive asketskim životom, zahtijeva suzdržanost i od materijalnog obilja. Ako se osvrnemo na knjigu E. Fromma koja se zove *Imati ili biti*, onda možemo kazati da hindusi koji žive asketskim životom više preferiraju moral, nego materijalno bogatstvo, jer jedan od velikih učitelja i ujedno osnivač buddhizma, Buddha, kaže da „ne smijemo žudjeti za posjedima ukoliko želimo postići najviši stadij ljudskog razvitka“. (Fromm, 1986, p. 27) A najviši stadij ljudskog razvitka za hinduse i za buddhiste jeste da dostignu krajni cilj a to je nirvana. Ona predstavlja „krajnji cilj života, sjedinjenje s Bogom, osobađanje od ponovnog ciklusa rađanja“. (Cvitković, 2002, p. 70) Da bi to postigli, moraju biti strogo poštovane navedene moralne norme. Hinduizam „spada u religiju spasenja. Njegov cilj je postići sjedinjenje s Bogom, vječnim duhom 'Brahman', osloboditi se ponovnog ciklusa rađanja (i time ponovnog umiranja) i steći spasenje života – dosegnuti nirvanu kao najviši cilj“. (Cvitković, 2002, p. 62).

Džainizam je ujedno religija i filozofija, koja se sastoji od tri segmenta, a to su ispravni vjera, znanje i ponašanje. Po svom nauku, ta religija je izrazito etička pošto se zasniva na „vrlinama: nenasilje, poštenje, korektnost, spolna umjerenost, tj. apstiniranje od zabranjenih spolnih odnosa i odustajanje od pridobijanja materijalnog bogatstva“. (Cvitković, 2002, p. 75) Džainisti smatraju da se asketskim životom čovjek može dovesti do savršenstva, što predstavlja glavno i možda jedino etičko načelo. Kao što smo kazali, buddizam kao i hinduizam ima za krajnji cilj dosegnuti nirvanu. Da bi budista dospio do tog najvišeg cilja, mora slijediti „osmerostruki put“, koji „obuhvata tri područja: moralno vladanje, pod kojim podrazumijevamo čestiti govor, radnju i način zarađivanja za život, mentalna disciplina, pod kojom podrazumijevamo ispravan napor, sabranost, kontemolaciju i intuitivna mudrost, koja podrazumijeva ispravno gledište i namjere“. (Cvitković, 2002, p. 87)

Osmerostruki put, koji mora proći svaki budista, sastoji se od osam staza koje predstavljaju moralne norme njegove religije: prva staza je pravilna spoznaja: budista mora prihvatiti Četiri Plemenite Istine: „a) život je patnja, b) uzrok patnje je neznanje i želja za životom koji dovodi do ponovnog rađanja; čovjek se može osloboditi patnje jedino gušenjem strasti za život, d) spasenje se nalazi u nirvani“. (Cvitković, 2002, p. 83) Druga staza je pravilna nakana, a podrazumijeva dobru volju, treća je prava riječ: govor usmjeren ka pomirenju. Četvrta je pravo ponašanje: moralno djelovanje, peta staza odnosi se na pravo življenje – čestit način zarađivanja za život. Šesta staza traži napor: imati moralne motive, dok se sedma staza odnosi na pravo razmišljanje, a to je moralno razmišljanje. Konačno, osma staza predstavlja sabranost – svijest koja u potpunosti oslobađa čovjeka.

Moralne norme i vrijednosti religija Dalekog istoka

U sklop religija Dalekog istoka spadaju kineske i japanske religije. U kineske religije, naveli smo, spadaju: konfučijanstvo, taoizam, lamaizam, kineski buddhizam, a japanske zen-buddhizam i shintoizam. Za razliku od indijskih religija, koje tragaju za spasom, kineske tragaju za socijalnom etikom i upravnom praksom. Glavna teza kineskih religija je da je život tu radi života, a ne radi određenog božanstva. Što se tiče društvenih odnosa, socijalne etike i upravne prakse, najviše utjecaja na segmente društva imalo je konfučijanstvo, koje predstavlja glavni etički sistem Dalekog istoka. Također, konfičijanstvo se smatra sistemom političke i životne etike, na osnovu čega ga neki autori ne smatraju religijom, nego kodeksom državnog i životnog morala.

Prema Konfučiju, koji je ujedno i njegov osnivač „čovječanstvom mora vladati pet odnosa: 1. privrženost oca i sina, 2. poštovanje i odanost podanika vladaru, 3. ljubav između muža i žene, 4. privrženost starijeg i mlađeg brata, 5. vjernost među prijateljima“. (Kale, 1991, p. 122) Osnovne moralne vrijednosti konfučijanstva su humanost i osjećaj dužnosti. Pod humanošću se podrazumijevaju

poštenje, čast, ljubav prema drugima, uzdržanost, itd. Konfučije je unutar etike kreirao i praksu milosrđa.

Konfučijanstvo je jedna od rijetkih kineskih religija koja je pridavala više pažnje porodici, odnosno prodičnim vezama. Kineske porodice je obogatilo moralom (moralnim normama i moralnim vrijednostima) tako što je uspostavio pravila za moralno ponašanje starijih i mlađih osoba u porodici. Najveću pažnju Konfučije je pridavao narodu.

Što se tiče taoizma, mnogi naučnici smatraju da on nije ni religija ni filozofija, već da je način života. Osnovne moralne vrijednosti taoizma su smirenost i jednakost stvari. On ima vrlo zanimljivu moralnu vrijednost, a to je izjednačavanje muškraca i žene, jer riječ *tao* označava i žensko i muško.

Etičke norme i vrijednosti lamaizma zasnivaju se na „crnim grijesima, kojih ima deset i na bijelim vrlinama, kojih također ima deset. U crne grijehe spadaju ubistvo, krađa, preljuba, laž, kleveta, spletkarenje, prazni razgovori, zavist, zloba, heretičke namjere. U bijele vrline spadaju zaštita tuđeg života, druželjubivost, čednost, krotkost, istinoljubivost, mirotvorstvo, pokornost, milosrđe, sažaljenje, stremljenje k istinitom učenju“. (Cvitković, 2002, p. 120) Tu je i put svjetlosti koji lamaisti slijede. Da bi mogli kročiti stazama tog puta, moraju se pridržavati principa mudrosti, meditacije, strpljenje, urednosti milostinje i zavjeta. U kineske religije spada i buddhizam, koji zastupa moralnost i disciplinu.

Etičko naučavanje japanskih religija zasniva se na moralnim vrijednostima osjećaja časti i odanosti caru. Zen-buddhizam je jedna od religija čija se moralna vrijednost zasniva na kodeksu samurajske časti, pod kojim podrazumijevamo: hrabrost, vjernost, dostojanstvo, čast ratnika, itd. Zen-buddhisti slijede „šest vrlina: a) milosrđe, poklanjanje, darivanje; b) pridržavanje zapovijesti koje vode moralnom životu; c) smjernost, spokojno podnošenje poniženja; d) energija, koja traži da se bude predan u provedbi svega što je suglasno dharmi (dužnosti, zakonu); e) meditacija koja je bitna za spokojstvo uma i f) mudrost“. (Cvitković, 2002, p. 136) Shintoizam je jednostavna religija. Zasniva se na porodičnoj etici koja poštuje pretke, razvija ljubav prema djeci, dobrotu i plemenitost, te vjernost prema prijateljima i odanost prema vladaru.

ZAKLJUČAK

U ovom članku pokušali smo da na što jednostavniji način prikazemo i objasnimo moralne norme i vrijednosti indijskih religija i religija Dalekog istoka. Naravno, pored toga objasnili smo i osnovne pojmove poput morala, moralnih vrijednosti, moralnih normi i religije, čije su definicije mnogo pomogle u razjašnjavanju moralnih normi i vrijednosti indijskih religija (hinduizam, džainizam, buddhizam) i religija Dalekog istoka (konfučijanstvo, taoizam, lamaizam, buddhizam i shintoizam).

Na osnovu naše teorijske analize, mogli smo zaključiti da indijske religije i religije Dalekog istoka imaju iste ili slične moralne norme i vrijednosti, ali imaju različite ciljeve.

Cilj pripadnika indijskih religija je da dosegnu nirvanu kao krajnji cilj, to jest da se odvoje od zemaljskog odnosno materijalnog svijeta, dok religije Dalekog istoka cilj definiraju preko teze da je život tu radi života, a ne radi nekog božanstva.

Ono što smo još uočili analizirajući indijske religije i religije Dalekog istoka, je da su zasnovane na moralnim vrijednostima koje čovjeka čine slobodnijim (neovisnim o materijalnom bogatstvu).

Ono što pripadnike indijskih religija i religija Dalekog istoka čini u većini slučajeva slobodnijim, jeste karmom ili djelo (što je rezultat moralne norme), svojim načinom života i svojim obredima koje redovno obavljaju smireniji, spokojniji, religiozniji, čistiji (mislimo čisti u duši), nezahtjevniji i suzdržaniji, ali nisu potpuno odvojeni od materijalizma. Moramo biti objektivni pa kazati da su pripadnici indijskih religija i religija Dalekog istoka slobodniji, ali njihov asketski način života, ponekad ih čini ovisnim od drugih ljudi. Primjer tome jeste i glavni lik Siddartha iz H. Hesseovog istoimenog romana koji se činio kao slobodan čovjek, ali opet je ovisio od drugih ljudi koji su mu nudili prenočište ili hranu.

Moramo još naglasiti da se pripadnici određene religije ne osjećaju slobodnim (iako to njihova religijska praksa zahtijeva) kao, naprimjer, parije u hinduizmu, gdje većina, zbog toga što su nezadovoljni svojim statusom, mijenjaju religiju, kako bi stekli status slobodnih ljudi. Analizirajući moralne norme i vrijednosti indijskih religija i religija Dalekog istoka, shvatili smo da svaka religija, bilo da su to religije koje smo opisali u ovom tekstu ili neke druge (kao npr. monoteističke), imaju poseban pogled na svijet i, kao takve, trebaju biti poštovane i prihvaćene, jer smo svi različiti, i zato ovaj živi svijet činimo jedinstvenim.

LITERATURA

- Cvitković, I (1997): *Društvena misao u sveti spisima*, Mostar-Sarajevo.
- Cvitković, I (200): *Religije suvremenog svijeta*. Srajevo, DES-Sarajevo.
- Cvitković, I (2007): *Sociologija religije*.4.izd. Sarajevo, DES-SARAJEVO.
- Čupić. Č (2002): *Sociologija: Struktura-Kultura-Vladavina*, Beograd.
- Fromm, E (1986): *Imati ili biti?* „NAPRIJED“, Zagreb.
- Kale, E (1991): *Povijest civilizacija*, 7 izdanje, Zagreb, IP „ŠKOLSKA KNJIGA“.
- Lukič, R. D (1876): *Sociologija morala*, 2 izd Beograd, „Naučna knjiga“.
- <http://hr.wikipedia.org/wiki/Etika> (pristupljeno 5. 12. 2010)

**MORAL NORMS, MORAL VALUES OF INDIAN RELIGIONS
AND RELIGIONS OF THE FAR EAST**

SUMMARY

Every religion in its teaching has a moral code that contains certain values and norms that are more or less acceptable for some communities, and which make a distinction between what is good and what is bad. The moral can be described as an independent form of social consciousness, closely linked with religion, because the moral of almost every religion is expressed through religious practice or religious authority. In order to know what are the moral norms and moral values of Indian religions and religions of the Far East, so that we could find out which concepts to define, we must briefly explain the subject of sociology of religion, as the sociology of religion is one of scientific areas which is competent dealing with this issue. Sociology is a social science that deals with almost all segments of the society, including religion and morality. Sociology studies the religion as all other phenomena: defines the appearance, classifies, conducts typologisation, and associates religion with other social phenomena or the forms of social consciousness, such as the morality in this article. The main and the principal object of the sociology of religion is that it examines the impact of society on religion and religion on society. Religion and society and all other social segments represents a variable phenomenon. Sociology of religion examines the impact of religion on certain segments of society including the following: moral, family, nation, politics, culture, etc. However, it also examines the consequence of a religion's influence on a particular social phenomenon, which of course reflects the state of the society. Such is a relationship, for example, between religion and morality. The influence of religion on morality as an independent form of social consciousness, results in establishment of certain moral norms and values that, if a religion plays a dominant role in a society, also become the recognised social norms and values, established by the religion.

Keywords: ethics, moral, moraln norms, moral values, religion.

ČASOPIS "EDUCA"

PRIJEDLOG STANDARDA ZA PISANJE TEKSTA

Časopis „Educa“ je predstavljen kao neminovni slijed događanja vezanih za proces evaluacije obrazovnog sistema na univerzitetskoj razini. Stoga je i namijenjen svima koji žele publicirati vlastita dostignuća u sferi prirodnih, društvenih i humanističkih, tehničkih, umjetničkih i drugih naučnih domena. Časopis je prilagođen i dostupan brojnoj populaciji s područja Bosne i Hercegovine i šireg regiona.

Namjera nam je da odlučno istrajemo i postanemo prepoznatljiv, ugledan i priznat časopis u svijetu šire akademske i naučne zajednice.

A. Stoga, radovi koji se dostavljaju Redakciji trebaju biti pripremljeni prema sljedećim standardima:

1. Svi radovi trebaju biti recenzirani i dostavljeni u elektronskoj formi (CD), uz print-verziju. Uz tekst se obavezno dostavljaju 2 (dvije) potpisane recenzije različitih recenzenata. Recenziju može potpisati nastavnik koji je najmanje u zvanju docenta.

Za prikaze knjiga, prevode, tematske bibliografije, informacije i izvještaje nisu potrebne recenzije.

2. Tekstovi pristigli na našu adresu ne vraćaju se autorima, a pravo raspolaganja objavljenim tekstovima zadržava Izdavač.

3. Tekst treba biti pisan u tekst procesoru Microsoft Word, fontom Times New Roman, veličine 11 tačaka, bez proreda. Margine od 2,5 cm postavljene na sve četiri strane, te hederom i futerom od 2 cm.

4. Obim teorijskih naučnih radova je 6-8 strana (2500 riječi), umjetničkih, stručnih i prevedenih radova 4-6 strana (1300 riječi), te izvještaja, prikaza, tematskih bibliografija i informacija 2-3 strane (800 riječi).

5. Jedan autor u datom broju časopisa može objaviti najviše 1 (jedan) tekst. Tačnije, jedan rad samostalno, a eventualno na drugom se može pojaviti kao koautor.

B: Struktura (pregled) teksta

1. Iznad naslova teksta (**ne dužeg od 20 riječi i pisanog velikim boldiranim slovima**) piše se ime autora uz naučnu titulu, institucija u kojoj je zaposlen, s punom adresom, uključujući i e_mail adresu. Na jednom radu se mogu potpisati najviše 2 (dva) autora.
2. Ukoliko je tekst segment iz doktorske ili magistarske radnje, u fusnoti treba da stoji naziv teze, te mjesto i fakultet na kojem je odbranjena.
3. Za radove koji su rezultat istraživačkih projekata, u fusnoti treba navesti naziv projekta i instituciju u kojoj se realizira.
4. Rezime (sažetak) rada se piše na početku i može biti obima između 250-500 znakova. Rezime sadrži cilj rada, primijenjene metode istraživanja, te rezultate do kojih se došlo u istraživanju.
Abstrakt je obavezno na engleskom jeziku (150 do 200 znakova), te summary (do 500 znakova) također na engleskom jeziku, na kraju rada.
Radovi pisani na engleskom jeziku trebaju sadržavati sažetak (summary) na nekom od normiranih jezika konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine (do 500 znakova), i to na kraju rada.
5. Ključne riječi se pišu odmah iza rezimea rada, i to najviše do 5 (pet) pojmova.
6. Osnovni tekst treba pisati jezgrovito, razumljivim stilom, s potrebnim logičkim kontinuitetom. Treba sadržavati uvodni dio, problem i zadatak istraživanja, elaboraciju problema, prikaz dobijenih rezultata, s kritičkim osvrtom i mogućim implikacijama.
7. Završni komentar može da sadržavati 150-300 riječi, da predstavlja skraćeni osvrt na elaboraciju problema i definiranje moguće društvene futurologije problema.
8. Svaki citat treba pratiti referenca, s brojem strane. Pravila citiranja trebaju biti u potpunosti saglasna s normativnim standardima.
9. Sve reference citirane u tekstu trebaju biti potpune u bibliografskom pregledu na kraju teksta. (APA citation style)

Primjeri: Autor, A. A., Autor, B. B., & Autor, C. C. (Godina). Naslov članka. Naslov časopisa, izdanje i broj (issue number), strane.

Berndt, T. J. (2002). Friendship quality and social development. *Current Directions in Psychological Science*, 11, 7-10.

Wegener, D. T., & Petty, R. E. (1994). Mood management across affective states: The hedonic contingency hypothesis. *Journal of Personality & Social Psychology*, 66, 1034-1048.

ILI

Lelo, S., 2004. Revizija Rebelovog popisa leptira Bosne i Hercegovine. Coron's d.o.o., Sarajevo.

Kašić-Lelo, M., Lelo, S., 2002. Prostorna promjenljivost vrste *Cetonia aurata* (Linnaeus, 1761) (Coleoptera, Scarabaeidae, Ceoniinae) uže okoline Brodareva. *Poljoprivreda i šumarstvo*, 4(3-4): 151-162.

10. Ako je kao izvor korišten Web-dokument, tada se navodi ime autora, godina, naziv web-stranice, baza podataka ili drugi izvor – ime izdavača i lokacija, te broj strana dokumenta (ako je poznato). Internet-adresa sajta (Available from: <http://--->)

11. Slike i tabele. Slike, crteži, grafikoni, sheme i tabele se pripremaju kompjuterskom tehnologijom. Slike u digitalnoj formi formata TIFF, JPG s maksimalnim kvalitetom.

Svaki grafikon i tabela trebaju biti razumljivi, imati redni broj, naslov i legendu. Maksimalno u radu može biti 5 (pet) tabela i 5 (pet) slika.

Napomena: Sve slike, tabele i grafikone poslati u originalnoj formi, posebno u drugom folderu.

12. Radovi koji ne budu prilagođeni predloženoj standardizaciji neće biti objavljeni. Sekretar časopisa je obavezan zainteresirane autore upoznati s uputstvom o pisanju teksta, odnosno usvojenim standardima.

13. Autore, čiji radovi ne budu prihvaćeni od redakcijskog odbora, treba upoznati s razlozima neobjavlivanja.

14. E-mail adresa na koju se radovi mogu slati je: Educa NF Educa@unmo.ba

15. Napomena: Obavještavamo autore radova koji podliježu recenziji da će, pored imena autora, biti štampana imena i naučna zvanja potpisanih recenzenata.

ČASOPIS ZA NAUKU, KULTURU
I OBRAZOVANJE

UREDNIŠTVO ČASOPISA "EDUCA"

Nastavnički fakultet
USRC Sjeverni logor bb
88 000 Mostar

Tel: 036/514-200

Fax: 036/571-216

e_mail: educa@unmo.ba

RECENZENTSKI LIST

autor rada: _____

telefon: _____

e-mail: _____

naslov: (na bosanskom i engleskom jeziku)

_____.

broj stranica: _____

broj korištenih grafičkih elemenata:

tablica: _____; grafikona: _____; slika: _____.

MIŠLJENJE RECENZENATA

Molimo Vas da u recenziji odgovorite na sljedeće pitanja i ukratko date svoje mišljenje i ocjenu rada....

1. Ako se rad može objaviti, u koju ga kategoriju svrstavate?

- a) izvorni naučni rad
- b) stručni rad
- c) umjetnički rad
- d) istraživački rad
- e) prethodno saopštenje (prikaz knjige, prijevod)
- f) naučne zabilješke
- g) autorski pregled
- h) drugo: _____

Kratka	ocjena	recenzenta

Potpis recenzenta _____

Kratka	ocjena	recenzenta

Potpis recenzenta _____

Napomena: 1. Eventualne detaljnije primjedbe mogu se napisati na dodatnom priloženom papiru